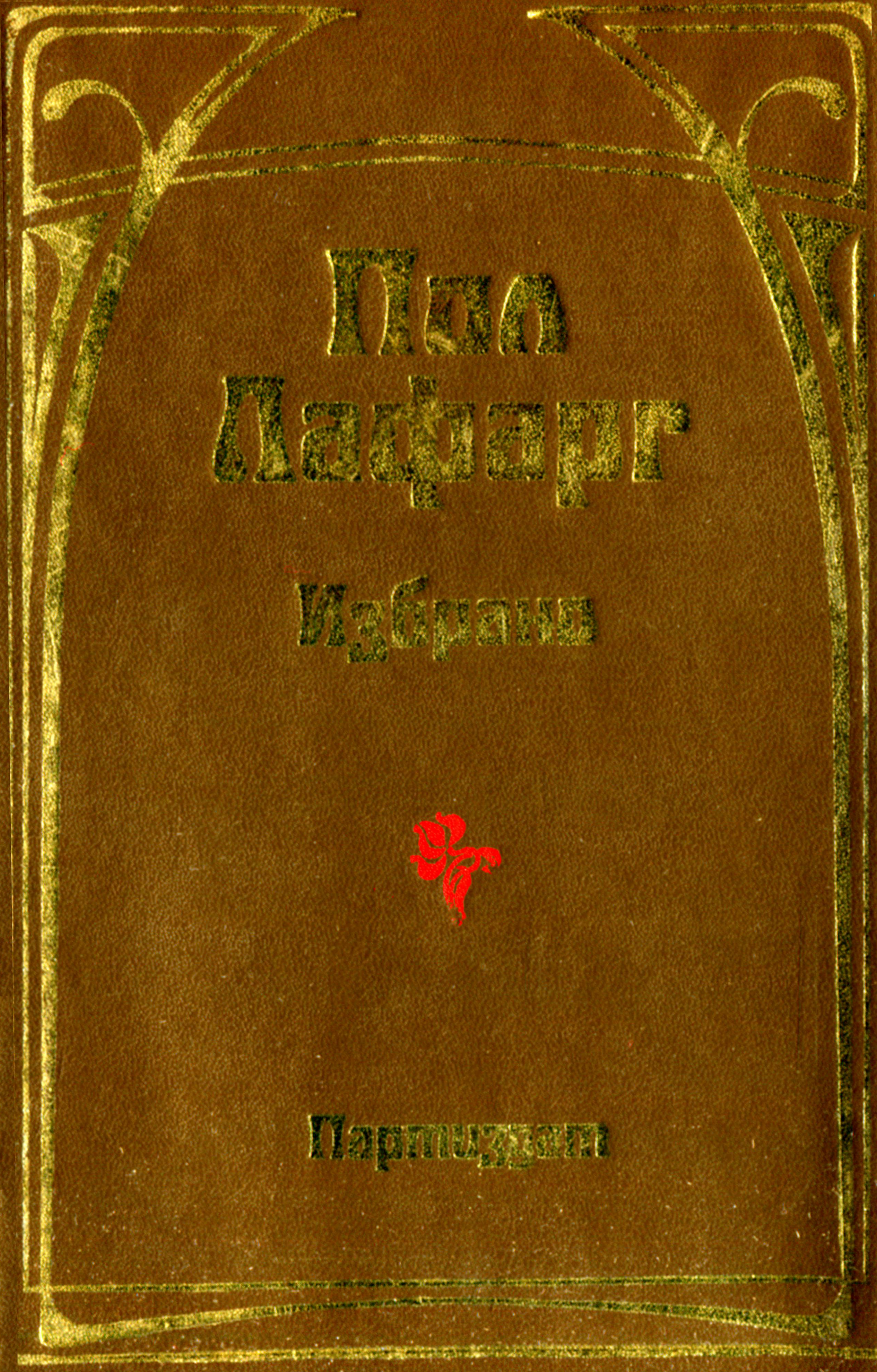

Пол
Лафарг

Избрано

Партиздат

МИСЛИТЕЛИ МАРКСИСТИ

В новата поредица
«Мислители-марксисти»
на нашия читател ще бъдат представени
отделни произведения или откъси
от най-значителните творби
на видни дейци на международното
работническо движение,
ученици и последователи на класиците на марксизма.
През следващите години ще излязат произведения
на П. Лафарг, В. Либкнехт,
Г. В. Плеханов, А. Бебел, Ф. Меринг,
Р. Люксембург, К. Кауцки и др.

Пол Лафарг

Избрано

ПАРТИЗДАТ • СОФИЯ 1979

3К9

© Нешо Давидов, съставител и преводач, 1979
c/o Jusautor, Sofia

Пол Лафарг

ТЕОРЕТИК И РЕВОЛЮЦИОНЕР ОТ ШКОЛАТА НА КАРЛ МАРКС

Пол Лафарг принадлежи към онова първо поколение пролетарски революционери, което израсна около Карл Маркс и Фридрих Енгелс и под непосредственото им лично влияние. Докато преди тях е съществувала една група работници и интелектуалци, свързани с основоположниците на научния комунизъм още от времето на революцията през 1848 г., като Волф, Леснер и др., а също и от времето на основаването на Първия интернационал в 1863 г., то самият интернационал, особено след разгрома на Парижката комуна в 1871 г., става събирателен център за много работнически дейци от различни европейски страни, които търсят и намират чрез него своето място в класовата борба. Към това поколение се числят Август Бебел, Вилхелм Либкнехт и много други от Германия, Жул Гед и Пол Лафарг от Франция, парижките комунари Едуар Вайан и Лео Франкел, испанецът Пабло Иглезиас и още много други, които фактически станаха основатели и ръководители на първите марксически работнически партии в европейските страни. Борците от това поколение бяха едновременно пламенни разпространители на идеите на марксизма и неуморни организатори на работническата класа. Те поеха знамето с девиза «Пролетарии от всички страни, съединявайте се!» и посветиха силите и живота си на неговото реално осъществяване. Практически те именно осъществиха исторически необходимото свързване на марксизма с работническото движение и оглавиха първите големи политически партии на работническата класа в Германия, Франция и пр. Историческата им заслуга за развитието на социализма е неоценима.

Пол Лафарг е един от най-типичните представители на това поколение. В последните две десетилетия на миналия век и в първото десетилетие на нашия век неговото име е било едно от най-популярните в цялото международно работническо движение. Личните му достойнства на революционер и теоретик на марксизма са го издигали високо в очите на класово осъзнатите работници от всички страни. Може да се каже, че сред своите не по-малко забележителни съратници и другари той е един от тези, които са допринесли най-много идеите на революционния марксизъм да проникнат до съзнанието на най-широките маси на трудещите се във всички страни. Неговите изпълнени с революционна жар и класовопартийна твърдост и безкомпромисност статии и памфлети са се печатали и препечатвали в целия свят и са стигали до последния читател на социалистическия печат. Не е необходимо да отиваме далеч, за да установим това. Примерът с България е достатъчен.

Още от първите години на своето излизане — от 1897 г. насетне — партийният орган вестник «Работнически вестник» често публикува в подлистник преводи на памфлети, диалози и статии на Пол Лафарг. Те са пропагандистки, атеистични, антимилитаристки и т. н., но винаги в най-достъпна форма разясняват и отстояват теоретическите позиции на марксизма по засегнатия проблем. Старите български тесни социалисти са се чувствували в областта на теорията ученици не само на Маркс и Енгелс, Димитър Благоев и Г. В. Плеханов, но и на Пол Лафарг. Почти две десетилетия негови брошури се издават у нас, като с особена известност се е ползвала «Религията на капитала», съдържаща антирелигиозните памфлети на Лафарг. В една статия от 2 февруари 1899 г. Димитър Благоев, като пише за истинската марксистка партия във Франция, която се противопоставя на опортюнизма, отбелязва, че това е Работническата партия и че «нейни корифеи са Гед, Лафарг»*. През следващата (1900 г.) в кн. 7—8 на списание «Ново време» Благоев рецензира «Социализмът и интелектуалците» от Пол Лафарг. Така до самата му смърт в края на 1911 г. името на Пол Лафарг постоянно се среща в българския партиен печат. Само няколко месеца преди нея, почти веднага след излизането му във Франция, у нас се издава от Партийното издателство най-важният и последен голям теоретически труд на Лафарг, неговата книга «Икономическият детерминизъм на Карл Маркс». За тази книга Димитър Благоев, от висотата на своя безкомпромисен марксистки критерий, дава най-висока оценка, като ѝ посвещава специална рецензия в списание «Ново време» (кн. 12, г. XV, 1 юли 1911 г.), която завършва с думите: «. . . авторът дава извънредно ценни познания из историята, социологията и философията. Изобщо четците. . . ще прочетат произведението на Лафарга с истинско удоволствие и с голяма полза за умственото си и социалистическото развитие».** А когато по същото време изготвя «Програма за първоначално запознаване с Марксовото учение», Димитър Благоев поставя в нея, редом с произведенията на Маркс и Енгелс и тези на Плеханов, Меринг и Кауцки, и някои от произведенията на Пол Лафарг.*

---

* *Димитър Благоев.* Съч. Т. 5, с. 284

** *Димитър Благоев.* Съч. Т. 14, с. 474.

Такъв е бил авторитетът на Пол Лафарг в България. Такъв е бил той навсякъде. Не случайно всички негови произведения са се превеждали и издавали на руски език, а най-авторитетното за онази епоха марксистко списание на Германската социалдемократическа партия «Нойе цайт»** често е публикувало статии и големи студии на Пол Лафарг, написани от автора специално за това списание.

Популярността и авторитетът на Лафарг като теоретик на марксизма в цялото международно работническо движение са нараствали още повече от обстоятелството, че той е един от първите организатори и ръководители на социалистическата партия във Франция. Фактически, когато съвременниците на онази епоха са пишели или говорели с уважение и възторг за борбата на гедистите във Франция, те винаги са подразбирали под това име двамата талантливи и всеотдайни борци — Жюл Гед и Пол Лафарг. След поражението на Парижката комуна главната задача на френския пролетариат, която е имала решаващо значение за бъдещето, се е състояла в необходимостта да се създаде класова политическа партия. Първата стъпка в тази посока се извършва от Марсилския работнически конгрес в 1879 г., който възприема като цел на пролетариата «колективизацията на всички оръдия на труда и на всички производителни сили» и признава «необходимостта да се формира от пролетариата една класова политическа партия»***. Това историческо решение се облича в плът и кръв още на следващата, 1880 година, когато Парижкият работнически конгрес приема програмата на новооснованата Френска работническа партия. Автори (заедно с Маркс) на тази програма и неоспорвани ръководители на първата марксистка работническа партия във Франция са Жюл Гед и Пол Лафарг. Оттук нататък вестник «L'Egalité»****става трибуна на тази партия и действително играе ролята на масов пропагандатор и организатор на пролетариата преди всичко благодарение на тези двама забележителни борци. А основаната и ръководена от тях партия, през идейните и класови стълкновения, изиграва главна роля за обединяването на всички сили на френския пролетариат във Френската социалистическа партия през 1905 година.

Неуморен организатор и пролетарски трибун, Пол Лафарг, за разлика от Жюл Гед, е бил винаги последователен и верен на марксистките класово-партийни принципи в стратегията и тактиката на класовата борба. Без да подценяваме ролята и значението на Жюл Гед в историята на френското социалистическо движение, не можем да не изтъкнем, че в сравнение с неговите опортюнистически люшкания между политическото сектантство и десния опортюнизъм, който го отведе в края на живота му по време на Първата световна война в лагера на буржоазията, Пол Лафарг винаги и неизменно е отстоявал основните марксистки позиции и макар с известна теоретическа едностранчивост, за която ще стане дума по-надолу, никога не е допускал за себе си възможността от какъвто и да било компромис по отношение на класовата същност и класовите революционни цели на учението на марксизма. В историята на френското и на международното работническо и социалистическо движение от периода до Първата световна война Пол Лафарг стои на несменяем пост в борбата за победата на революционния марксизъм.

---

* Вж. *Димитър Благоев.* Съч. Т. 14, с. 279

** «Ново време.»

*** Encyclopédie socialiste, V. II, Paris, 1912, p. 11—12.

**** «Равенство.»

Трябва да отдадем дължимото и на онзи чар, на онова обаяние, което личността на Пол Лафарг е излъчвала, което е пленявало всички, не само тези, които са имали контакт непосредствено с него, но и хилядите му читатели. Този изключително талантлив и всестранно образован ум, своеобразно съчетал в себе си всичко ценно от своите европейски и афро-американски прадеди (в рода на Лафарг има французи, евреи, мулати и метиси), се е проявявал с еднаква сила в областта на философията, историята и политическата икономия, както и в литературата и изкуствата. Впрочем няма област на човешкото знание, в която Пол Лафарг да не е притежавал задълбочени познания не на любител, а на специалист и самостоятелен изследовател. Този лекар, загубил вяра във възможностите на медицината да спести страданията на човека, но придобил непоклатимата увереност, че щастието на човечеството ще настъпи само със социалистическата революция. Този заможен наследник на търговска фирма, който се е посветил на интересите на експлоатираните. Този вездесъщ герой на работническото движение, когото три пъти осъждат на затвор, който прекарва години наред в изгнание, но който е първият социалист-марксист, избран за депутат във френския парламент, където пристига направо от затворническата килия. Този човек е носел със себе си романтиката на класовата борба и революцията, която романтика не само не е чужда, но напротив — необходимо съпътствува всяка исторически прогресивна борба и създава нейните лъчезарни герои. И когато в деня на стогодишнината от разрушаването на Бастилията — на 14 юли 1889 г. — в Париж се открива, в присъствието на още живия Фридрих Енгелс, Учредителният конгрес на Социалистическия интернационал, честта да го открие единодушно се предоставя на Пол Лафарг, който в речта си категорично посочва, че социалистическото движение може да съществува, да се развива и да побеждава само при условие, че стои твърдо на позициите на непримиримата класова борба на пролетариата.

Такъв е бил най-общо образът на Пол Лафарг в историята на социализма и той десетилетия е бил обкръжаван с любов, бил е образец за подражание, но заедно с това и обект на омраза и нетърпимост както от страна на буржоазията, така и на онези, които са се стремили да завлекат работническото движение в глухата линия на опортюнизма, реформизма и ревизионизма. Всред тази любов и тази омраза Пол Лафарг живя непълни 70 години, когато нервната му система повече не беше в състояние да продължава да носи напрежението на един бурен и всеотдаен живот и той сам реши да му сложи край. Над неговия гроб произнесоха вълнуващи прощални слова старият комунар Едуар Вайан и бъдещият вожд на първата победоносна социалистическа революция Владимир Илич Ленин. В своята реч Ленин каза:

«В лицето на Лафарг се съединяваха — в умовете на руските с.-д. работници — две епохи: епохата, когато революционната младеж на Франция заедно с френските работници отиваше в името на републиканските идеи на щурм против империята — и епохата, когато френският пролетариат под ръководството на марксистите водеше издържана класова борба против целия буржоазен строй, готвейки се за последната борба с буржоазията за социализъм.»* И още: «Съзнателните работници и всички социалдемократи на Русия още през периода на подготовката на руската революция** се научиха да уважават дълбоко Лафарг като един от най-талантливите и дълбоки разпространители на идеите на марксизма. . .»***.

С тези думи Ленин даде най-точна характеристика на делото на Пол Лафарг и като революционер, и като теоретик и пропагандатор на марксизма.

*

Публицистичното наследство на Пол Лафарг е огромно. Пръснато из целия френски и международен социалистически печат, то и до днес не е напълно събрано и издадено. Съществуват многобройни преиздавания на отделни негови книги и тематични сборници (например за литературата), на новооткрити писма и пр., включително и недовършеният опит за пълно събрание, предприето в Съветския съюз между 1925 и 1931 г., което престана с излизането на третия том. При все това, общо взето, на изследователите на френския социалистически печат са известни почти всички публикации на Лафарг и тяхното издаване изцяло е може би въпрос на недалечното бъдеще.

---

* *В. И. Ленин.* Съч. Т. 17, с. 312.

** Става дума за руската революция от 1905 г.

*** *В. И. Ленин.* Съч. Т. 17, с. 312, 313.

Настоящото издание има скромните претенции да представи образци от публицистичното и научно дело на Пол Лафарг на съвременния български читател. Две причини ни заставят да сторим това. Първата е да запознаем новите поколения у нас с облика и духа на тази революционна публицистика, да доведем до нашето време борческо-романтичния дъх на тази публицистика, която е въодушевявала нашите бащи и деди. Втората причина е в това, че произведенията на Пол Лафарг в областта на популяризациите на марксизма и днес могат да служат за теоретическото образование и самообразование, могат, както в посочената по-горе програма на Димитър Благоев, да заемат важно място сред основните източници за изучаване революционното учение на работническата класа. Тези две съображения ни се струват достатъчни, за да се оправдае настоящото издание и за да намери то пътя до всеки научен работник, до всеки пропагандист и до всеки любознателен читател, особено от по-младото поколение.

◆

Цялото публицистично творчество на Пол Лафарг условно може да се раздели на три дяла (като се изключи огромната епистоларна част). Това са: теоретически трудове, политически статии и памфлети. От своя страна теоретическите му работи като цяло имат пропагандистко-разяснителен характер, но в тях трябва да бъдат подчертани два момента. Единият е този, че Пол Лафарг е не само пропагандатор на марксизма. На неговото перо се дължат изследвания, които и днес имат своето място в съкровищницата на научния комунизъм, като «Американските тръстове», «Произход и развитие на собствеността», «Икономическият детерминизъм на Карл Маркс», «Френският език преди и след революцията», «Легендата за Виктор Юго»* и др. Другият момент, който трябва да се изтъкне, е този, че и в най-оригиналните свои научни студии Пол Лафарг никога не забравя задачата си да пропагандира и разяснява марксизма като революционна наука. В резултат на това всички негови произведения са проникнати от полемична страст против буржоазната идеология, включително против нейните реформистки и ревизионистки социалдемократически превъплъщения. Това придава на цялото му творчество остра партийност, която още приживе на автора се е посрещала с различна степен на одобрение или враждебност от най-различни страни. Толкова повече именно поради тази своя изострена и безкомпромисна партийност работите на Пол Лафарг са били близки и са допадали на всички последователни привърженици на марксизма и истински пролетарски революционери.

---

* В настоящото издание не са включени езиковедческите литературни работи на Лафарг. В перспектива е тяхното отделно издаване на български език в близко време.

Отново е достатъчно в това отношение да приведем примера с Димитър Благоев, който в споменатата по-горе рецензия пише, че Лафарг «е всъщност един извънредно оригинален марксистки теоретик. . . оригинален марксистки ум» и че «във всички свои произведения. . . нарича нещата със собствените им имена»*. Много години преди това Димитър Благоев в полемиката с «широкия» ревизионизъм се беше позовал на една фраза на Лафарг от неговия спор с Жан Жорес, който, както е известно, не стоеше на последователни марксистки позиции, независимо от огромните му заслуги към френското социалистическо движение. Фразата е следната: «Виждате, че пренията между Жорес и нас, марксистите, се въртят около разискването върху произхождението и образуването на идеите»**. Именно тази основна философска категория — идеите и тяхното отношение към битието — Благоев най-силно подчертава и в рецензията си от 1911 г., като изтъква, че Пол Лафарг не се двоуми да разкрива «същността на буржоазните идеологии без всякакви забикалки». А това «съвсем не се харесва на такива «социалисти», които се пъчат за правоверни социалисти и дори за марксисти, а в същото време кокетират с буржоазията». И в същото заключение пише, че недоволството на тези «социалисти» от Лафарговите разобличения на буржоазните идеологии «е плод на немарксисткото им мислене, на буржоазното им схващане на същите идеологии»***.

Този идеологически синхрон, това идейно единодушие между Лафарг и Благоев представлява за нас особен повод още веднъж да почувствуваме онази непоколебима сила на класово-партийната убеденост и научната марксистка позиция, по която основоположникът на нашата партия се е равнявал с корифеите на марксизма от първото следмарксово поколение.

Изтъкнато бе вече, че главното теоретическо съчинение на Пол Лафарг е «Икономическият детерминизъм на Карл Маркс». За него, както и за всичките му произведения, може да се каже, че то е написано върху методологическите основи на диалектическия и историческия материализъм. Независимо от това, дали са посветени на историята, политическата икономия, атеизма, литературата или философията, неговите творби са образец на прилагане историко-материалистическия метод в научното изследване. За Лафарг материалистическото разбиране на историята има първостепенно значение в класовата борба на пролетариата. «Икономическият детерминизъм на Маркс и Енгелс — пише той — ще убие историческия идеализъм и неговия затъпяващ фатализъм, ще създаде философия на историята и ще подготви мислещите глави на пролетариата за икономическата революция, която ще отвори вратите на новия свят — света на свободния труд.»* И той се заема, особено в «Икономическият детерминизъм на Карл Маркс», да изложи и защити основните положения на историко-материалистическото разбиране, свързвайки го с въпроса за произхода и характера на абстрактните понятия и идеи. Неговата обосновка и защита не са без недостатъци. От една страна, той умно и находчиво разкрива недъзите и идеологическите измами на буржоазното общество. От друга страна обаче, Лафарг изпада понякога в едностранчивост и в абсолютизиране на детерминиращата роля на икономиката. В редица случаи това неусетно го отдалечава от диалектическия подход при тълкуването на историята и по-специално на причинната връзка между битието и формирането на съзнанието на човека. Недостатъци от този вид са плод на полемичния жар на произведенията му, когато актуалните нужди на политическата борба го увличат. Но съвременният читател лесно може да установи тези слаби страни и да ги отмине, компенсирайки ги с огромната сила на убедеността и класово-партийната преданост на автора. Защото не недостатъците характеризират Пол Лафарг, а неговата вяра в настъпващата и побеждаващата пролетарска революция, която не случайно той нарича комунистическа.

---

* *Димитър Благоев.* Съч. Т. 14, с. 471.

** *Димитър Благоев.* Съч. Т. 5, с. 286.

*** *Димитър Благоев.* Съч. Т. 14, с. 473, 474.

На тази революция Пол Лафарг посвещава и едно от най-оригиналните си произведения — голямата статия, озаглавена «На другия ден след революцията», написана в 1887 година. В обстановка на силни реформистки («посибилистки») илюзии и остатъци от влиянието на прудонизма, бланкизма и други дребнобуржоазни тенденции във френското работническо движение тази статия е имала ефекта на експлодирала бомба, на призивна тръба, зовяща пролетариата да не се поддава на измамите, а да се готви на всеоръжие и конкретно за «последния бой».

Голям интерес за съвременния читател представлява студията на Пол Лафарг «Американските тръстове». В нея той убедително показва, че новата форма на организиране и свръхконцентрация на капитала съвсем не ликвидира, а задълбочава анархията и кризата в капиталистическото производство, засилва класовите противоречия в буржоазното общество и води до увеличаване на пауперизма и до изостряне на класовата борба. Пол Лафарг е първият марксистки автор, който в противовес на апологетите на монополистическата система доказва, че с нея се засилва вътрешната и международната агресивност на капитализма. Пълен и всестранен анализ на монополистическата фаза на капитализма Пол Лафарг не прави и не би могъл да направи. Твърде рано е било още за това. Петте признака на империализма, установени по-късно от Владимир Илич Ленин, той още не е бил в състояние да види. Някои от тях обаче той предчувствува, като например процеса на сливането, срастването на банковия и промишления капитал. Неговото конкретно изследване на системата на тръстовете в САЩ не губи и до днес своето историко-икономическо значение.

---

* *Поль Лафарг.* Сочинения. Т. III, с. 434.

Всички произведения на Пол Лафарг се четат и днес с удоволствие и полза, както някога писа Фридрих Енгелс в писмо до Лаура Лафарг по времето на борбата в Испания против влиянието на анархизма: «Поздравявам те за статиите на Пол в «Emancipacion», които много се харесаха на всички ни и действуват много освежаващо в пустинята на абстрактната декламация, царяща при испанците.»*

*

В края на 1891 г. Пол Лафарг излиза от затвора, за да заеме мястото на пръв депутат-марксист в историята на френския парламент. Не е безинтересно във връзка с това да цитираме статията, която тогава веднага е написал Пол-Лероа Боало — професор-икономист и виден буржоазен политик — във вестник «L' Economiste francais» от 5 декември 1891 година:

«Всички повърхностни умове, които пълнят пресата и парламента, гледат. . . на изборите в Лил като на нещо второстепенно. Ние високо заявяваме, че що се касае до нас. . . ние считаме този избор като капитален факт, може би най-важния политически факт във Франция след 1871 г. С господин Лафарг, зет на Карл Маркс, това, което влиза в Бурбонския дворец**, е колективизмът това е една ръбата, систематична доктрина. Да не се заблуждаваме: бруталното нахлуване на колективизма в парламента е събитие. Ако и господин Жюл Гед случайно бъде на свой ред избран, Франция ще има еквивалента на Бебел и Либкнехт. . . Влизането в парламента на тези твърди борци, без претенции и без връзки в светското общество, е един съвсем нов фактор. Добре! Да се пазим!»

---

* *Карл Маркс и Фридрих Енгелс.* Съч. Т, 33, с. 363.

** В Бурбонския дворец в Париж се помещава френският парламент.

Тези тревожни думи така много говорят сами за себе си, че не се нуждаят от никакъв коментар. Личността на Пол Лафарг е била от такъв революционен мащаб, че основателно е подплашила почтения буржоа, но. . . историята следва своя ход въпреки тревожните предупреждения на такива като него. А що се касае до самия Лафарг, нека завършим тази кратка негова характеристика с думите, които той отправи към викащия го за подвеждане под съд съдебен следовател, пред когото той отказал да се яви, а вместо това публикувал едно отворено писмо до него на 17 ноември 1882 година:

«Смятам се за задължен да ви предупредя, за да не правите излишни разходи, че до победата на Работническата партия, моите приятели и аз не желаем да имаме лични срещи с никакъв съдебен следовател. Когато ще бъдем господари, тогава ще бъде друго — но тогава тези, които ще разпитват и които ще съдят, ще бъдем ние.»

Това е целият Пол Лафарг, неуморим, темпераментен, високо ерудиран и беззаветно предан на работническата класа и комунизма, теоретик и революционер от школата на Карл Маркс.

Нешо ДАВИДОВ

ИКОНОМИЧЕСКИЯТ ДЕТЕРМИНИЗЪМ НА КАРЛ МАРКС

Изследване върху произхода и развитието на идеите за Справедливост, Добро, Душа и Бог

ИСТОРИЧЕСКИЯТ МЕТОД НА КАРЛ МАРКС

> Начинът на производство на материалния живот обуславя изобщо процесите на социалния, политическия и интелектуалния живот.
>
> *Карл Маркс*

I

СОЦИАЛИСТИЧЕСКИТЕ КРИТИКИ

Преди около половин век Маркс предложи нов метод за обясняване на историята, който той и Енгелс прилагаха в своите изследвания. От само себе си се разбира историците, социолозите и философите да не възприемат този метод от страх, че комунистическият мислител ще опорочи тяхната невинност и ще ги лиши от благоразположението на буржоазията; странно е обаче, когато социалисти не се решават да си служат с него. Може би се боят, че ще стигнат до изводи, които биха подкопали буржоазните възгледи, на които несъзнателно остават пленници. Вместо да го изпитат, за да съдят за него едва след неговото прилагане, те предпочитат да спорят относно ценността на този метод като такъв и намират в него безброй недостатъци: той не признава, казват те, идеала и неговото действие; той се отнася грубо към вечните истини и принципи; той не държи сметка за личността и нейната роля; той води до икономически фатализъм, който освобождава човека от необходимостта да прави каквито и да било усилия, и т. н.. . . Какво биха помислили тези другари за онзи дърводелец, който, вместо да работи с чуковете, рендетата и бичкиите, с които разполага, започне да им търси недостатъците? Тъй като съвършен инструмент не съществува, той ще има дълго да ругае. Критиката престава да бъде безполезна и става плодотворна само когато изхожда от опита, който по-добре от най-тънките разсъждения показва недостатъците и учи как те да се поправят. Първоначално човекът си е служел с груб каменен чук и работата с него го е научила да го видоизмени в повече от сто вида, различни по материал, тежест и форма.

Левкип[1] и неговият ученик Демокрит[2] пет века преди Христа въведоха понятието атом, за да обяснят строежа на духа и на материята, и в продължение на повече от две хиляди години философите, вместо да помислят за експерименталната проверка на атомната хипотеза, разисмваха за атома като такъв, за *запълнеността* на бекрайно непрекъснатата материя, за *пустотата* и за *прекъснатостта* и т. н., и едва в края на XVIII век Далтон[3] използва идеята на Демокрит, за да обясни химическите съединения. Атомът, с който философите не бяха съумели да направят нищо, стана в ръцете на химиците «едно от найсилните средства за научно изследване, каквото изобщо човешкият ум е създавал». Но ето, че след като бе използвано, това чудесно средство се оказа несъвършено и радиоактивността на материята принуди физиците да разбият атома — тази последна, неделима и непроницаема частица на материята — на ултрапоследни частици, еднакви във всички атоми и натоварени с електричество. Тези атомускули, хиляди пъти по-малки от най-малкия атом — атома на водорода, се въртят около едно централно ядро с необикновена скорост, както планетите и Земята се въртят около Слънцето. Атомът е някаква миниатюрна слънчева система и елементите, от които са съставени известните нам тела, се различават помежду си само по количеството и въртателните движения на техните атомускули. Последните открития на радиоактивността, които разклащат основните закони на математическата физика, рушат атомистичната основа на сградата на химията. Не би могъл да се посочи друг по-забележителен пример за безплодността на словесните спорове и за плодотворността на опита. В материалния свят, както и в духовния, плодотворно е само действието: «В начале бе дело».

Икономическият детерминизъм е нов инструмент, предоставен от Маркс на разположение на социалистите, за да се въведе известен ред в безпорядъка от исторически факти, които историците и философите бяха неспособни да класират и обяснят. Техните класови предразсъдъци и интелектуалната им ограниченост дават на социалистите монопола на този инструмент. Социалистите обаче, преди да го приложат, искат да се убедят, че той е абсолютно съвършен и може да стане ключ към всички проблеми на историята. Така те могат цял живот да разискват, да пишат статии и цели томове за историческия материализъм, без да обогатят този проблем с нито една идея. Хората на науката не са толкова плахи. Те смятат, че «от практическа гледна точка точността на теориите и на хипотезите има второстепенно значение, стига те да ни водят до резултати, които се съгласуват с фактите»*. В края на краищата самата истина не е нищо друго освен най-добре работещата хипотеза, а заблуждението често е най-краткият път към някое откритие. Христофор Колумб, изхождайки от допуснатата от Птоломей[4] грешка при изчисляването на окръжността на земята, откри Америка, като мислеше, че е достигнал Източна Индия. Дарвин призна, че първата мисъл за неговата теория за естествения подбор му е била внушена от лъжливия закон на Малтус[5] за населението, който той сляпо възприел. Физиците могат да видят днес, че хипотезата на Демокрит е недостатъчна, за да се разберат изследваните напоследък явления, но това не ѝ попречи да послужи за изграждането на съвременната химия.

Маркс — и това е факт, който недостатъчно се отбелязва — не представи своя метод за обясняване на историята като цялостна доктрина, с аксиоми, теореми, заключения и леми: за него той е само един инструмент за изследване. Той го формулира в лапидарен стил и го подлага на проверка. Следователно той може да бъде критикуван само като се оспорят резултатите, които той дава в неговите ръце, като се опровергае например теорията му за класовата борба. Това обаче те не се решават да сторят. Историците и философите считат историческия метод на Маркс за нечисто дело на дявола именно за това, защото той доведе Маркс до откриването на този мощен двигател на историята.

---

* *W. Rucker.* Discours inaugural du Congrès scientifique de Glasgow, de *1901.*

II

ДЕИСТИЧНА И ИДЕАЛИСТИЧЕСКА ФИЛОСОФИЯ НА ИСТОРИЯТА

Историята е такъв неподдаващ се на човешки контрол хаос от факти, които настъпват и отстъпват, сблъскват се и се отблъскват, появяват се и изчезват без видима причина, че сме наклонни да смятаме невъзможно тяхното свързване и класиране в групи, причините за еволюциите и революциите на които да могат да се открият.

Неуспехите на историческите систематизации породиха в съзнанието на такива изтъкнати люде като Хелмхолц[8] съмнение относно възможностите «да бъде формулиран един исторически закон, който да се потвърди от действителността».* Това съмнение е станало толкова всеобщо, че интелектуалците, подобно на философите от първата половина на XIX в., вече не рискуват да градят планове за всемирна история: впрочем това е едно ехо от неувереността на икономистите относно възможността да се контролират икономическите сили. Следва ли обаче от трудностите на историческия проблем и от неуспешните опити за неговото разрешаване да се прави изводът, че то е извън възможностите на човешкия разум? Нима социалните явления правят изключение и единствени не могат логически да се свържат с детерминиращи причини?

Здравият разум никога не е приемал една такава невъзможност. Напротив, открай време хората са вярвали, че всичко, което им се случва — щастливо и нещастно, — е част от някакъв план, предначертан от някакво висше същество. *Човек предполага, бог разполага* — такава е историческата аксиома на народната мъдрост, която съдържа толкова истина, колкото и аксиомите на геометрията, при условие обаче, че се обясни значението на думата «бог».

Всички народи са вярвали, че някакъв бог ръководи историята им. Всеки от древните градове е имал свое градско божество, или, както са казвали гърците — полиад, грижещо се за тяхната участ и живеещо в посветения на него храм. Старозаветният Иехова също е бил такова божество. Той се е намирал в дървен ковчег, така наречения «свещен кивот», който са пренасяли, когато израелските племена променяли своето местожителство, и който е бил поставян начело на войските, за да се сражава за своя народ. Той, казва Библията, вземал толкова присърце неговите разпри, че изтребвал у враговете му мъжете, жените, децата и добитъка. Римляните по време на Втората пуническа война, за да противостоят на Ханибал, сметнали за полезно да подсилят своето градско божество с божеството на Пенсинон, а това била Кибела[7], майката на боговете. Те си доставили от Мала Азия нейната статуя — един голям безформен камък — и въвели в Рим оргиастическия ѝ култ. Понеже са били колкото коварни в политиката, толкова и суеверни, те си присвоявали божествения полиад на завоюваните градове, изпращайки статуята му в Капитолия. Те мислели, че като не живее у победения народ, той престава и да го покровителствува.

---

* Английският историк Фрауд твърди, че историческите факти не дават материал за една наука, понеже те «никога не се повтарят и тъй като ние не можем да издебнем повторението на някой факт, за да уточним своите предвиждания».

Не е била различна и представата на християните за божеството, щом като, за да изгонят езическите богове, те чупели техните статуи и изгаряли храмовете им и възлагали на Исус и предвечния му баща да се борят с демоните, които възбуждат ересите, и с Аллаха, който противопоставял полумесеца на кръста.* Средновековните градове са се поставяли под закрилата на божествени полиади. Света Геновева е била полиада на Париж, Венецианската република, за да си осигури покровителството на повече такива божества, е пренесла от Александрия скелета на свети Марко и откраднала от Монпелие скелета на свети Рок. Цивилизованите народи още не са се отказали от това езическо вярване, всеки монополизира в своя полза единния и универсален бог на християните и го превръща в свой полиад. По такъв начин съществуват толкова единни и универсални богове, колкото са християнските народи, и те се бият помежду си, щом народите си обявят война. Всеки народ моли своя единствен и универсален бог да изтреби противника и пее «Слава на господа», ако е победител, убеден, че само на неговата всемогъща намеса дължи своята победа. Държавните дейци не се преструват, че вярват в божията намеса при разприте между хората, за да задоволят грубото суеверие на невежествените маси; те наистина го споделят: личните писма на Бисмарк до жена му, писани по време на войната през 1870—1871 г. и публикувани наскоро, показват неговата вяра, че господ се занимава само с него, с неговия син и с пруската армия.

---

* Първите християни еднакво твърдо са вярвали в езическите богове и техните чудеса, както и в Исус и неговите чудеса. Тертулиан[8] в своя «Апологетикус» и блаженият Августин[9] в «За града божий» разказват като неоспорими факти, че Ескулап[10] възкресявал мъртъвци, на които те дават и имената, че една весталка донесла вода от Тибър в решетка, а друга теглела цял кораб с пояса си и т. н.

Философите, които са приели, че бог направлява и ръководи историята, споделят тази измама. Те си въобразяват, че тоя бог — творец на Вселената и на човечеството, не може да се интересува от нищо друго освен от тяхното отечество, религия и политика. «Разсъждение за всемирната история» на Босюе е един от най-сполучливите образци в това отношение: езическите народи се изтребват един друг, за да подготвят идването на християнството — неговата религия, а християнските народи се изтребват взаимно, за да осигурят величието на Франция — неговото отечество, и слава на Луи XIV — неговия господар. Насочвано от бога, движението на историята е достигнало до краля-слънце[11]: когато той умрял, светът потънал в мрак и избухнала революцията, наречена от Жозеф дьо Местр[12] «дело на сатаната».

Сатаната победи бога — полиада на аристократите и на бурбоните. Буржоазията — класата, която господ не особено уважаваше, завладя властта и гилотинира краля, когото той бе помазал. Естествените науки, прокълнати от него, възтържествуваха и създадоха за буржоазията повече богатство, отколкото той можеше да даде на своите протежета — благородниците и законните крале. Разумът, окован от него, разкъса веригите си и го изправи пред своя съд. Настъпваше царството на сатаната. Поетите романтици от първата половина на XIX век съчиняваха химни в негова чест. Той беше непомирилият се победен, великият мъченик, утешител и надежда на потиснатите. Той символизираше буржоазията в непрекъснатата ѝ борба против благородниците, свещениците и тираните. Тържествуващата буржоазия обаче нямà смелост да го вземе за свой полиад. Тя позакърпи бога, когото разумът беше силно накърнил, и отново го постави на почит. Обаче недостатъчно уверена в неговото всемогъщество, тя придаде към него цяло стадо полубогове — Прогрес, Справедливост, Свобода, Цивилизация, Човечество, Отечество и пр., на които бе възложено да ръководят съдбините на народите, смъкнали игото на аристокрацията. Тези нови богове са Идеи, «идеи-сили», «безтегловни сили».

Хегел се опита да сведе този политеизъм на Идеите до монотеизма на Идеята, която, родена сама от себе си, твори света и историята, като се саморазвива.

Богът на спиритуалистическата философия е един механик, който за собствено развлечение е построил Вселената, регулирал е нейните движения и е създал човека, чиято съдба управлява по план, известен само нему. Историците-философи обаче не забелязаха, че този предвечен бог не е творец, а творение на човека, който го променя в хода на своето развитие, и че той не само не управлява историческите събития, а сам е тяхна играчка.

Философията на идеалистите, наглед по-малко наивна от тази на деистите, е едно неудачно прилагане към историята на дедуктивния метод на абстрактните науки, чиито логически свързани положения произтичат от няколко недоказуеми аксиоми, налагащи се от принципа на очевидността. Напразно математиците не се интересуват от начина, по който тези аксиоми са проникнали в главата на човека. Идеалистите се отнасят пренебрежително към произхода на своите, неизвестно откъде взели се идеи. Те се ограничават да твърдят, че тези идеи съществуват сами за себе си, че са способни да се усъвършенствуват и в процеса на своето усъвършенствуване променят хората и социалните явления, намиращи се под техен контрол. Достатъчно е следователно да опознаят еволюцията на идеите, за да постигнат законите на историята. Питагор например мислел, че познаването на свойствата на числата ще даде знания за свойствата и на телата.

Обаче от това, че аксиомите на математиката не могат да се докажат нагледно от разсъжденията, не следва, че те не са свойства на телата, както са формата, цветът, тежестта или топлината, които се откриват само чрез опита и идеята за които съществува в мозъка само защото човекът е влязъл в контакт с природните тела. Всъщност еднакво невъзможно е да се докаже чрез разсъждение, че едно тяло е квадратно, цветно, тежко или топло, както че частта е по-малка от цялото, че 2 и 2 прави 4. . . ;

може само да се установи опитният факт и да се извлекат от него логически следствия.*

Идеите за Прогрес, Право, Свобода, Отечество и т. н., както и аксиомите на математиката не съществуват сами по себе си извън опита. Те не предшествуват опита, а го следват. Те не пораждат историческите събития, а са следствия на социалните явления, които, развивайки се, ги създават, променят и унищожават. Те стават движещи сили само защото произлизат непосредствено от социалната среда. Една от задачите на историята, от която философите не се интересуват, е да се открият социалните причини, които ги пораждат и им придават сила за въздействие върху умовете на хората от дадена епоха.

*

Босюе[17] и философите-деисти, които произведоха бога в чин съзнателен ръководител на движението на историята, в края на краищата само се съгласиха с популярния възглед върху историческата роля на божеството; идеалистите, които го заместват с идеи-сили, само пренасят в областта на историята сбикновения буржоазен възглед. Всеки буржоа твърди, че неговите лични и обществени дела се

---

* Лайбниц[13] напразно се стремеше да докаже, че 2 и 2 прави 4. Според математиците неговото доказателство е само една проверка. Вместо да приеме, че аксиомите на геометрията са факти на опита, както доказа Фрейсине[14] в забележителното си изследване *«За опита в геометрията»*. Кант поддържа, че те били открити от щастливата комбинация на интуицията с разсъждението, а Поанкаре[15], който в случая изразява мнението на много математици, заявява в *«Науката и хипотезата»*, че аксиомите са конвенции (съглашения). . . Сред всички възможни конвенции нашият избор е насочван от фактите на опита, но остава свободен и се ограничава само от необходимостта да се избягнат всякакви противоречия в положенията, извлечени от конвенцията, от която сме тръгнали. Поанкаре, подобно на Кант, мисли, че тези положения не се нуждаят от доказване чрез опита. Така че математикът-християнин е свободен, отнасяйки се сериозно към мистерията за троицата, да признае, че едно и едно прави едно, за да извлече от това една аритметика толкова логична, колкото неевклидовите геометрии на Лобачевски[16] и на Риман, единият от които приема, че през една точка могат да се прокарат безброй успоредни на една права, а другият — че не може да се прокара нито една.

Неевклидовите геометрии, всички положения на които са свързани и се извличат строго последователно, като противопоставят своите теореми на теоремите на Евклидовата геометрия, провъзгласени за абсолютни истини от две хиляди години насам, са превдъхновяват от Прогреса, Справедливостта, Човечеството, Отечеството и т. н. За да се уверим в това, е достатъчно да прелистим рекламите на индустриалците и търговците, финансовите проспекти и изборните програми на политическите дейци.

Идеите за прогрес и еволюция имат съвременен произход. Те представляват пренасяне в историята на модерната през XVIII век идея за *способността на човека да се усъвършенствува.* Буржоазията трябваше неизбежно да разглежда своето идване на власт като гигантски социален прогрес, докато аристокрацията го смяташе за катастрофално връщане назад. Френската революция, понеже се извърши повече от едно столетие след английската и в резултат на това стана при по-зрели условия, замести така рязко и изцяло благородничеството с буржоазията, че оттогава идеята за Прогреса се вкорени в европейското обществено мнение. Европейските буржоа повярваха, че те са пълномощници на Прогреса. Те искрено твърдяха, че техните навици, нрави, добродетели, частният и общественият морал, социалната и семейната им организация, индустрията и търговията превъзхождат всичко, което е съществувало по-рано. Миналото пред-

---

красни прояви на логиката на човешкия ум. Но на това основание и капиталистическото общество, което е една жива реалност, а не просто идеологическа конструкция, може да се даде доказателство за тази сила на логиката. Разделението на неговите членове на враждебни класи: безмилостната експлоатация на наемните работници, които обедняват колкото повече увеличават богатствата; кризите на свръхпроизводството, които носят глад сред изобилието; безделниците, разглезени и преситени от удоволствия, и производителите, презирани и смазани от нищетата; моралът, религията, философията и науката — освещаващи социалния безпорядък; всеобщото избирателно право, даващо политическа власт на буржоазното малцинство; и изобщо всичко в материалната и идеологическата структура на цивилизацията е едно предизвикателство срещу човешкия разум; и при все това всичко е свързано с една безупречна логика и всички неправди произтичат с математическа точност от правото на собственост, което предоставя на капиталиста възможността да присвоява принадената стойност, създавана от наемния работник.

Логиката е едно от основните свойства на мозъчната материя: от каквото и разсъждение, вярно или невярно, и от какъвто и да било факт, точен или неточен, да тръгне човек, той построява една идеологическа или материална сграда, в която всички части са взаимно свързани. Социалната и интелектуалната история на човечеството изобилствува с примери за нейната желязна логика, която, за нещастие, то така често е обръщало против себе си.

ставлява само невежество, варварство, несправедливост и неразумност: «Най-после и за първи път, се провикна Хегел, Разумът ще управлява света». Буржоата от 1793 г. обожествиха този разум. Впрочем още по време на наченките на буржоазния период в античния свят Платон обяви Разума за по-висш от Необходимостта (*«Тимей»*), а Сократ укоряваше Анаксагор[18], че в неговата космогония всичко се обяснява с материални причини, без никаква роля на Разума, от когото е могло да се очаква всичко (*«Федон»*). Социалното господство на буржоазията е царство на разума.

Едно историческо събитие обаче, дори и така значително, като завземането на властта от страна на буржоазията, само̀ не е достатъчно, за да докаже прогреса. Деистите бяха направили от бога единствен творец на историята. Идеалистите, като не желаеха да се каже, че прогресът се е държал в миналото като идея-безделник, откриха, че в средните векове той е подготвял триумфа на буржоазната класа, като я е организирал, като ѝ е дал духовна култура и като я е обогатил, докато в същото време е изхабявал нападателните и отбранителните сили на аристократическата класа и камък по камък разрушавал крепостта на църквата. Следователно идеята за еволюция е трябвало естествено да се появи, следвайки идеята за прогреса.

Но за буржоазията прогресивна е само тази еволюция, която подготвя нейния триумф. И понеже нейните историци могат да открият дирите на органичното ѝ развитие само от десетина века насам, те губят Ариаднината нишка[19], щом се впуснат в лабиринта на предшествуващата история, на която се задоволяват да разказват фактите, без да се опитват да ги подредят в серия на прогреса. Щом като крайната цел на прогресивната еволюция е установяването на социалната диктатура на буржоазията, веднъж тази цел постигната, буржоата, които обявяват идването си на власт за единствен в историята обществен прогрес, заявяват, че ще бъде връщане към варварството, «към робството» — казва Херберт Спенсер[20], ако те бъдат изместени от пролетариата. Победената аристокрация гледаше по същия начин на своето поражение. Вярата в спирането на прогреса, инстинктивна и несъзнателна у буржоазната маса, е съзнателна и обмислена у буржоазните мислители. Хегел и Конт[21], за да споменем само двама от най-известните, направо твърдят, че техните философски системи приключват еволюцията, че те са венецът и завършекът на прогресивната еволюция на мисълта. Следователно философията и социалните и политическите институции прогресират само за да стигнат до своята буржоазна форма, след което прогресът повече не прогресира.

Буржоазията и нейните по-интелигентни интелектуалци, които поставят прекосими граници на прогресивния прогрес, отиват още по-нататък: те изтръгват от неговото влияние социални организми от първостепенно значение. Икономистите, историците и моралистите, за да покажат по неоспорим начин, че патриархалната форма на семейството и индивидуалната форма на собствеността не ще се променят никога, уверяват, че те били съществували винаги. Те правят тези непредпазливи изказвания в момента, когато изследванията, предприети от половин век насам, изясниха първобитните форми на семейството и на собствеността. Тези буржоазни учени не искат да знаят за тях или разсъждават така, като че ли не ги знаят.

Идеите за прогрес и еволюция имаха изключителен успех в първите години на XIX в., когато буржоазията беше още опиянена от своята политическа победа и от необикновеното развитие на своето икономическо богатство, философи, историци, моралисти, политици, романисти, поети подправяха своите писания със соса на прогресивния прогрес, когото единствен, или почти единствен отхвърляше Фурие. Но към средата на века те бяха принудени да успокоят неумерения си ентусиазъм. Появата на пролетариата на политическата сцена в Англия и във Франция породи в душата на буржоазията безпокойство относно вечната трайност на нейното обществено господство. Прогресивният прогрес загуби своя чар. Понятията прогрес и еволюция щяха да престанат да се употребяват в буржоазната фразеология, ако учените от края на XVIII в. не бяха поделили идеята за еволюция, която циркулираше в обществените среди, не я бяха използвали, за да обяснят образуването на световете и организацията на растенията и животните: те ѝ придадоха такава научна стойност и такава популярност, че стана невъзможно да бъде отмината с мълчание.

Да се констатира обаче прогресивното развитие на буржоазията от известен брой векове насам не значи да се сбясни това историческо развитие така, както начертаването на кривата, която описва при падането си един хвърлен във въздуха камък не обяснява причината за неговото падане. Историците-философи приписват тази еволюция на непрекъснатото действие на идеите-сили, преди всичко на най-силната от всички — Справедливостта, която по израза на един философ, идеалист и академик «винаги присъствува, въпреки че постепенно стига до човешката мисъл и до социалните факти». И тъй като буржоазното общество и буржоазната мисъл са последната и най-висша изява на иманентната Справедливост, заради постигането на този хубав резултат тая дамичка се е трудила в подземията на история.

Да направим справка в съдебното досие на споменатата дама, за да си изясним характера и нравите ѝ.

Една господствуваща класа винаги смята, че това, което служи на нейните икономически и политически интереси, е справедливо и че всичко, което им вреди, е несправедливо. Справедливостта, както тя я разбира, е осъществена, когато нейните собствени класови интереси са задоволени. Следователно интересите на буржоазията определят буржоазната справедливост, както интересите на аристокрацията определяха феодалната справедливост. И затова, по силата на една неосъзната ирония, Справедливостта се изобразява с превръзка на очите, за да не вижда мръсните и отвратителни интереси, които тя закриля със своята егида.

Феодалният и корпоративен строй, който ощетяваше интересите на буржоазията, беше, според последната, толкова несправедлив, че нейната иманентна Справедливост реши да го събори. Буржоазните историци разказват, че тя не е могла да понася въоръженото разбойничество на феодалните барони, които не са познавали други средства за увеличаване на земите си и за напълване на кесиите си. Това обаче не пречи на иманентната Справедливост да поощрява кражбите с оръжие в ръка, които буржоазните миролюбци извършват, без да рискуват собствената си кожа чрез пролетариите, облечени като войници, в изостаналите страни на стария и новия свят. Не че този род грабеж се харесва на добродетелната дамичка. Тя приема и разрешава с всички одобрения на законите само икономическия грабеж, което безшумно насилие буржоазията практикува ежедневно върху наемния труд. Икономическият грабеж така добре съответствува на темперамента и характера на Справедливостта, че тя се превръща във вярно куче на буржоазното богатство, понеже то представлява едно натрупване от кражби — толкова законни, колкото и справедливи.

Справедливостта, която по думите на философите е правила чудеса в миналото, която царува в буржоазното общество и насочва човека към мирно и щастливо бъдеще, е, напротив, плодовита майка на социални несправедливости. Справедливостта даде на робовладелеца правото да притежава човека като домашно животно. Тя е, която дава на капиталиста правото да експлоатира децата, жените и мъжете на пролетариата по-зле и от товарния добитък. Справедливостта позволяваше на робовладелеца да наказва робите и вкоравяваше сърцето му, когато го пребиваше от бой. Пак тя разрешава на капиталиста да присвоява принадената стойност, създадена от наемния труд, и оставя съвестта му спокойна, когато заплаща с гладни надници труда, който го обогатява. Аз ползвам своето право, казваше робовладелецът, когато биеше роба. Аз ползвам своето право, казва капиталистът, когато краде от наемния работник плодовете на труда му.

Като свързва всичко със себе си, буржоазията украсява своя обществен строй и своето отношение към човешките същества с името на Цивилизацията и на Човечността. Тя предприема своите колониални експедиции не за друго, а за да изнася цивилизация сред варварските народи, за да ги измъкне от грубата безнравственост, за да подобри мизерните им условия на живот. А нейната цивилизация и човечност се проявяват във формата и вида на затъпяване чрез християнството, отравянето с алкохол, ограбване и изтребване на туземците. Бихме я обаче обидили, ако мислим, че тя покровителствува варварите и не разпростира благодеянията на своята цивилизация и човечност в страните, където господствува. Нейната цивилизация, нейната човечност се измерват с броя на мъжете, жените и децата, които са лишени от всякакви блага, които са осъдени на принудителен денонощен труд, на периодическа безработица, алкохолизъм, туберкулоза и рахит, измерва се с нарастващото количество на нарушенията и престъпленията, с увеличаването броя на лудниците и с развитието и усъвършенствуването на наказателната система.

Никога господствуваща класа не е декларирала толкова много своята вярност към Идеала, защото никога господствуващата класа не е имала толкова нужда да замазва своите действия с идеалистически брътвежи. Това идеологическо шарлатанство е нейното най-сигурно и най-ефикасно средство за политическа и икономическа измама. Крещящото противоречие между думите и делата не попречи на историците и философите да вземат вечните идеи и принципи за единствени движещи сили на историята на буржоазните нации. Тяхната огромна грешка, надхвърляща допустимите дори за интелектуалците граници, е неопровержимо доказателство за влиянието, което упражняват идеите, и за хитростта, с която буржоазията съумя да развие и да експлоатира тази сила, за да получава доходи от нея. Финансистите пълнят своите проспекти с патриотични принципи, с цивилизаторски идеи, с хуманистични чувства, с гарантирани влогове от 6%: това са сигурни въдици, за да се уловят парите на *глупаците*. Лесепс[22] можа да осъществи най-великата Панама[23] на века и да се докопа до спестяванията на 800 000 дребни хорица, защото този «велик французин» обещаваше да притури нова слава към ореола на Отечеството, да разшири границите на цивилизованото човечество и да обогати своите акционери.

Вечните идеи и принципи са такива силни примамки, че не съществува финансова, индустриална или търговска реклама, обявление за алкохолна отрова или за аптекарско хапче, които да не са посолени с тях: политически предателства и икономически мошеничества украсяват знамето на идеите и на принципите*.

---

* Вандервелд[24] и други другари се възмущават от моя непочтителен и «срамен» начин да разголвам Вечните идеи и принципи. Да смяташ Справедливостта, Свободата, Родината за метафизически и етични проститутки, които се продават в академическите и парламентарните речи, в избирателните програми и търговските реклами, какво кощунство! Ако тези другари биха живели във времето на енциклопедистите, те щяха да пламнат от възмущение против дидровци и волтеровци, които хващаха за яката аристократическата идеология и я изправяха пред съда на своя разум, които се подиграваха със свещените истини на християнството, с Орлеанската Дева, със синята кръв и честта на благородничеството, с авторитета, с божественото право и други безсмъртни неща. Те щяха да осъдят «Дон Кихот» на изгаряне върху кладата, защото този несравним шедьовър на романтичната литература осмиваше безмилостно рицарските добродетели, които се превъзнасяха от поемите и романите, предназначени за аристократите.

Белфор Бакс ме упреква за омразата ми към справедливостта, свободата и другите същности на собственическата метафизика, Философията на историята у идеалистите може да бъде само едно безсмислено и несмилаемо празнословие, защото те не си представяха, че ако буржоазията парадира с вечните принципи, това е за да прикрие егоистичните потици на своите действия, и защото не можеха да си дадат сметка за шарлатанската природа на буржоазната идеология. Обаче плачевните неуспехи на идеалистическата философия съвсем не доказват, че е невъзможно да бъдат открити определящите причини на организацията и на еволюцията на човешките общества, както химиците откри-

---

които, казва той, са толкова универсални и необходими понятия, че за да критикувам техния буржоазен характер, аз си служа все пак с известен идеал за справедливост и свобода. Ами да! — както и най-идеалистическите философи, аз не мога да се измъкна от своята социална среда: принуден съм да изпитвам влиянието на нейните текущи идеи. Всеки ги мери със своя мярка и взема за критерии своите лични схващания, когато преценява идеите и делата на другите. Но ако тези идеи са необходими в социалната среда, която ги е породила, от това съвсем не следва, че подобно на математическите аксиоми те са необходими за всяка социална среда, както е мислел Сократ, който, струва ми се, в *«Протагорас»* обяснява вечната необходимост от справедливостта, като казва, че и разбойниците уреждат взаимоотношенията си в съгласие с нея. Именно защото обществата, изградени върху основата на частната собственост, индивидуална или семейна, са общества на разбойници, където господстващите класи ограбват другите народи и крадат плодовете на труда на подчинените класи — роби, крепостни или наемници, справедливостта и свободата са за тях вечни принципи. Философите ги обявяват за универсални и необходими понятия, защото познават само обществата, основани върху частната собственост, и защото не могат да си представят едно общество, което би почивало върху други основи.

Социалистът обаче, който знае, че капиталистическото производство ни води неизбежно към едно общество, основано върху общата собственост, не се съмнява, че тези универсални и необходими понятия ще се изпарят от главите на хората заедно с *«твое»* и *«мое»* и с експлоатацията на човека в частнособственическите общества, които са ги породили. Тази вяра не е внушена от сантиментални мечти, а от наблюдаваните неоспорими факти. Доказано е, че диваците и варварите комунисти от предисторията не са имали никаква представа за тези вечни принципи. Съмър Мейн, който впрочем е един учен юрисконсулт, не ги е намерил в селските общини на днешна Индия, чиито жители имат за правила на поведение традицията и обичая.

Универсалните и необходимите понятия, използвани от хората в частнособственическите общества за организиране на техния граждански и политически живот, ненужни вече за уреждане на отношенията между хората в бъдещото общество на общата собственост, ще бъдат събрани от историята и предадени в музея на мъртвите идеи.

ха причините, определящи сгрупирването на молекулите в сложни тела.

«Социалният свят — казва Вико[25], бащата на философията на историята — е безспорно дело на човека, от което следва, че неговите принципи могат и трябва да бъдат открити в самите изменения на човешкия разум. . . Нима всеки мислещ човек не би се зачудил, че философите са се заели сериозно да опознаят природата, която е сътворена от бога и тайната за която той е запазил само за себе си, а са пренебрегнали да се замислят върху този социален свят, когото хората могат да опознаят, след като е бил създаден от хората.»*

ПРОИЗХОД НА ИДЕЯТА ЗА СПРАВЕДЛИВОСТТА

I

ВЪЗМЕЗДИЕТО. — ОТПЛАЩАЩАТА СЕ СПРАВЕДЛИВОСТ[26]

В съвременното общество Справедливостта има два източника. Единият води началото си от самата природа на човека, а другият — от обществената среда, организирана върху основата на частната собственост. Страстите и понятията, съществуващи у човека преди установяването на собствеността и интересите, страстите и идеите, които тя поражда, като са действували и въздействували едни на други, са създали, развили и изкристализирали в ума на цивилизованите хора идеята за Справедливото и Несправедливото.

Човешките корени на идеята за Справедливостта са в страстта за отмъщение и в чувството за равенство.

Страстта за отмъщение е една от най-древните страсти на човешката душа. Корените ѝ са в инстинкта за самосъхранение, в необходимостта, която заставя животното и човека да се дръпват, когато получават удар, и машинално да отговарят, ако страхът не ги принуждава да избягат. Тази именно сляпа и неосъзната необходимост кара дете-

---

**Giambatista Vico,* Principi di Scienza nuova.

то и дивака да удрят неодушевения предмет, който ги е засегнал. Сведено до своята най-проста и най-обикновена изява, отмъщението е едно рефлексно отреагирване, подобно на неволното движение, което затваря клепачите, когато окото е застрашено.

Отмъщението у дивака и варварина има непозната за цивилизования човек сила. «Червенокожите, казва американският историк Адер, чувстват как сърцето им безпощадно гори ден и нощ, докато не пролеят кръв за кръв. От баща на син те предават спомена за убийството на някой роднина, на някой член на племето, дори това да е била някоя стара жена.» Говори се за червенокожи, които се самоубивали, защото не са могли да отмъстят. Оскърбеният жител на остров Фиджи[27] поставя пред очите си някакъв предмет и не го маха, докато не уталожи жаждата си за отмъщение. В Далмация славянките показват на децата си кървавата риза на убития баща, за да ги възпламенят към отмъщение.

Афганистанската пословица казва: «Отмъщението има млечни зъби и на сто години». Богът на семитите, макар и да е «бавен в гнева си», «за вината на бащите наказва децата и децата на децата до трета и четвърта рода» («Изход», XXXIV, 7). Четири поколения не насищат неговата жажда за отмъщение; той забранил на моабитите и амонитите до десето поколение да влизат в Събранието, защото те «не са посрещнали излезлите от Египет евреи с хляб и вода» («Второзаконие», XVIII, 3, 4). Следователно евреинът е можел да каже като скандинавеца: «Мидената черупка може да се превърне на прах от действието на годините и още хиляди години могат да минат над този прах, но отмъщението още ще изгаря сърцето ми.» Ериниите от Омировата митология са древните богини на отмъщението. . . на неутолимата жажда за кръв.» Хорът от грандиозната трилогия на Есхил, изтръпнал цял от страстите, измъчващ душите на боговете и на смъртните, вика на Орест[28], който се колебае да отмъсти за баща си: «Оскърблението да се накаже с оскърбление! Нека убийство отмъсти за убийството!. . . Зло за зло, казва мъдростта на старите времена. . . Пролятата върху земята кръв иска друга кръв. Земята хранителка е изпила кръвта на убития; тя е изсъхнала, но следата е останала незаличима и плаче за отмъщение.» Ахил[29], за да отмъсти за смъртта на своя приятел Патрокъл, забравя обидите на Агамемнон и потушава гнева си, който го караше да стои пасивен пред пораженията на ахейците. Смъртта на Хектор не успокоява неговата страст; той три пъти обикаля стените на Троя, като влачи неговия труп.

Дивакът и варваринът никога не прощават. Те умеят с години да чакат благоприятния за отмъщението момент. Клитемнестра[30] десет дълги години търпеливо дебне часа на отмъщението; когато тя убива Агамемнон, убиеца на нейната дъщеря, опиянена от радост и от кръв, тя се провиква: «Росата на убийството падна върху мен, така сладка за сърцето ми, както дъжда на Зевс за полята в момента, когато житното зърно се освобождава от своята обвивка.»

Човек освещава и обожествява своите страсти, особено когато те са полезни за неговото лично и социално самосъхранение. «Неутолимата жажда за кръв», въздигнатото в свещено задължение отмъщение, става първо задължение. Еринииите, «многобройни като проклятията, които излизат из устата на някоя разярена майка», са се устремявали навън от мрачния ад винаги, когато някое заклинание им придаде живот и движение.* Те са се явявали на слънчева светлина само за да раздухват страстта за отмъщение и за да преследват, неуморими, по суша и по море убиеца; никой смъртен не можел да им убегне. Техният бяс преследвал виновника и неговото семейство и се стоварвал върху този, който му даде убежище, върху градове и цели страни; те подклаждат граждански войни, сеят чума и глад. Хорът на еринииите на Есхил, когато Орест се готви да избяга от тях, се провиква: «Ще пръсна върху тази страна (Атика) заразителната отрова на своето сърце, тази съдбоносна отрова за земята, и плодовете ще загинат в зародиша си, а като тях ще загинат и малките на животните, и децата на хората. О, отмъщение, твоите богове ще донесат опустошение в тази страна!» Семитският бог също така отмъщава на растенията, на животните и на децата за пролятата кръв. Поетичното въображение на гърците въплъти в тези страшни богини, чието име са се страхували да произнесат, страха, който е внушавало на примитивните народи развихрянето на страстите на отмъщението.

---

* За варварина проклятията не са празни думи; думата, словото имат за него несъкрушима сила. Самите богове също се подчиняват на заклинанията на смъртните. Затова евреите, както и китайците, осъждат на смърт този, който е проклел баща си или майка си («Изход», XXI, 17). Католицизмът, като дава на изповедника правото да установява и да опрощава греховете на земята и на небето с помощта на една формула, възпроизвежда първобитната представа на диваците за силата на думата.

*

В «Scienza nuova» Вико формулира следната аксиома на социалната наука:

«Законодателството взима човека такъв, какъвто е, за да направи от него едно добро средство за използване в човешкото общество. От *жестокостта,* от *скъперничеството* и от *амбицията* — тези три порока, които погубват човешкия род, то създава армията, търговията и властта, т. е. силата, богатството и държавническата мъдрост; и тези три големи пороци, способни да унищожат човешкия род, създават щастието на обществото.

Тази аксиома доказва, че съществува едно божествено провидение, а именно — божията законодателна мисъл; *от страстите на хората, погълнати напълно от своите лични интереси,* които биха ги принудили да живеят като диви зверове в самота, тя създава граждански ред, даващ им възможност да живеят в човешко общество.»

Безстрастният закон, по израза на Аристотел, всъщност е произлязъл от страстта за отмъщение, яростна и винаги кипяща. Обаче не някакъв божествен законодателен разум, както мислеше Вико, създава ред от безпорядъка на човешките страсти, а, напротив, това именно безредие поражда реда. Ще се опитам да докажа това.

*

Неукротимата и бясна страст за отмъщение, която се намира в душата на диваците и варварите от стария и новия свят, както показват приведените цитати, им е наложена от природата и социалната среда, в която те живеят.

Дивакът, който се намира в непрекъсната война с животните и с хората, с постоянно смущаван от въображаеми опасности дух, не може да живее изолиран. Той се групира в стада и не може да си представи своето съществуване извън ордата си. Да бъде изгонен, значи да бъде осъден на смърт*. Членовете на племето смятат, че са произлезли от един общ праотец. Еднаква кръв тече във вените им. Да се пролее кръвта на един член на племето, това значи да се пролее кръвта на цялото племе. Дивакът няма индивидуалност — племето, кланът и по-късно семейството са, които имат индивидуалност. Най-тясна и най-здрава солидарност споява членовете на едно племе, на един клан до такава степен, че ги превръща в едно същество, подобно на хекатонхейрите[31] от гръцката митология. Затова у най-първобитните племена, които сме успели да наблюдаваме, жените са общи, а децата принадлежат на племето. Личната собственост още не се е появила. Предметите, най-много свързани с личността, като оръжията и украшенията, преминават с най-учудваща бързина от ръка на ръка, съобщават Файсън и Хауит, тези търпеливи наблюдатели на нравите на австралийците. Членовете на дивашките племена и на варварските кланове се придвижват и действуват общо, като един човек. Те се местят, ловуват, бият се и обработват земята общо. Когато военната тактика се усъвършенствува, те се построяват в боен ред по племена, кланове и семейства.

---

* Каин, изгонен от своя клан след убийството на Авел, се оплаква: «Моето наказание е по-голямо от това, което мога да понеса,

Както всичко друго, така и обидите са общи. Оскърблението, нанесено на един дивак, се усеща от целия клан, като че ли е лично за всеки един от членовете му. Да се пролее кръвта на един дивак, значи да се пролее кръвта на клана. Всички негови членове са длъжни да търсят отмъщение. Отмъщението е колективно, като бракът и собствеността. При германските варвари правото на отмъщение е било главната семейна връзка. Когато франкските племена въвели Wehrgeld, т. е. паричната компенсация за обида, всичките членове на семейството си разделяли стойността на кръвта, но франк, който е напуснал семейната общност, не е имал право на Wehrgeld и ако бъде убит, кралят ставал негов отмъстител и получавал цената на неговата кръв.

Именно понеже кланът чувствува обидата, нанесена на един от неговите членове като обща, той като цяло е отговорен и за оскърблението, причинено от някой от неговите членове. Нанесената обида е колективна, както и

Ти ме прогони от тази земя. . . аз ще бъда скитник и изгнаник по земята и всеки, който ме срещне, ще ме убие». («Битие», IV, 13, 14). Изгнанието е едно от най-страшните наказания в първобитните общества.

понесената*. Обиденият клан си отмъщава, като убива някого от обидилия го клан. «У австралийските племена господствува общо униние, пише сър Дж. Грей, когато се извърши убийство, особено ако виновният е избягал, защото неговите роднини се чувстват виновни и само тези, които нямат никаква връзка със семейството, се чувстват в безопасност.» Всяко убийство представлява обявяване на война между две семейства, между два клана; война на засади и изтребление, която продължава с години, защото, за да бъде отмъстено, убийството се нуждае от убийство, което на свой ред изисква отмъщение. Понякога двата клана като цяло влизат в борба. Само допреди по-малко от половин век в Далмация «войната беше обхванала семействата от всички села и понякога междуособната война се разпространяваше върху целия окръг»**. Отмъщавали на жените и децата. Скандинавците не са жалели дори новородените в люлките, защото «един вълк дебне в засада и у крехкото дете», казват Едите[32]. Дори през нашия век гърците отмъщавали на мъжките деца над осем години. Само жените и девойките били пощадявани.***

Не само действителните убийства повелително изискват отмъщение, а и въображаемите убийства, измислени от суеверното въображение на дивака. За австралиеца никоя смърт не е естествена. Всяко умиране е дело на проклятията на някой враг от противния клан и задължение на роднините е да отмъстят за покойника, убивайки не непременно автора на предполагаемото заклинание, а някой от членовете на неговия клан и ако могат, не само един****. Впрочем и умрелият сам си отмъщава. Неговият дух измъчва виновника. Фразер мисли, че една от причините да се забрани човекоядството е страхът от посмъртните отмъщения на изядения нещастник. Дивакът убива убиеца не само за да отмъсти, но за да успокои убития, чийто дух ще страда, докато не се пролее човешка кръв. За да успокоят сянката на Ахил, гърците принесли в жертва върху неговия гроб Поликсена[33], сестрата на Парис.

---

* Колективната отговорност изглежда толкова естествена през средните векове, че наредбите на Едуард I Английски държат цялата занаятчийска корпорация отговорна за престъплението на някой от членовете ѝ.

** Sir Gardner Wilkinson Dalmatia and Montenegro, 1843.

*** Lord Carnarvon, Reminis censes of Atnens and Morea.

**** Исус Христос, св. Павел и апостолите са споделяли с диваците това вярване; за тях болестите са били дело на дявола, врага на човешкия род («Матей», IX, 33; «Лука», XI, 14; «Деяния на апостолите», XIX, 12 и т. н.). Благодарение на това суеверие в продължение на векове в християнска Европа горяха кладите с вещици.

Дивакът, който разбира съществуването си само като неделима част от своя клан, превръща личната обида в колективна и отмъщението, което е акт на лична отбрана и защита, става акт на колективна отбрана и защита. Кланът се защищава, като отмъщава за убийството или за нараняването на който и да било от неговите членове. Но това колективно отмъщение неизбежно влече след себе си колективни опасности, които понякога поставят под съмнение самото съществуване на клана. Колективните опасности от тази вендета[34] са принудили диваците да потушат своето чувство за солидарност и да жертвуват оня член на клана, който е причинил някаква обида, като го предадат на клана на жертвата. В Австралия е наблюдавано как диваците с оръжие в ръка взаимно се възпират и успокояват, свеждайки отмъщението до нанасяне лична вреда, равностойна на тази, която са претърпели и която е станала причина за свадата. Живот за живот, рана за рана. Така възниква възмездието.

*

Възмездието «живот за живот, око за око, зъб за зъб, ръка за ръка, крак за крак, изгорено за изгорено, рана за рана, повреда за повреда» («Изход», XXI, 23—25) единствено може да задоволи изцяло чувството за равенство на първобитните комунистически племена, всичките членове на които са равни.

Най-пълното равенство по необходимост произтича от условията, при които живее дивакът от комунистическите племена. В своята книга «Пътешествие на един природоизследовател» Дарвин разказва следния характерен случай: той видял един жител на Огнена земя, комуто били дали вълнено одеяло, да го накъсва на еднакви ивици, за да можел всеки човек от племето му да получи своя дял. Дивакът не можел да допусне някой член на клана да получи по-добър дял от каквото и да било, отколкото друг. Цезар, когато влязъл в контакт с германските племена, бил поразен от духа на равенство при разделянето на имуществото. Той го приписал на желанието да *установят* равенство между техните членове. Цезар разсъждавал като цивилизован човек, живеещ в такава социална среда, при която неравните условия на съществуване неизбежно пораждат неравенство между гражданите. Варварите, които той е наблюдавал, напротив, са живеели в една комунистическа среда, пораждаща равенство. Следователно те не са го търсели в своите делби, а са задоволявали чувството си за равенство, като са разпределяли всичко на равни части между всички, без ни най-малко да се досещат за социалното значение на своята постъпка. Така именно човек смила храната, без да знае нищо за стомашната химия, и пчелите строят килиите на медната пита по най-точните правила на геометрията и механиката на съпротивлението на материала и икономията на място, без да знаят за съществуването на геометрията и на механиката. Равенството е не само дълбоко залегнало в сърцето и в ума на първобитните хора, то съществува и в техния физически вид. Волней разказва, че един червенокож вожд му изказал учудването си от голямата физическа разлика между белите, които срещал, докато сред членовете на едно и също дивашко племе господствува голяма прилика.

Обкръжената с уважение старост е първата привилегия, появила се в човешките общества. Единствено тя съществува в едно първобитно племе. Каквито и да са превъзхождащите качества на смелост, ум, издръжливост на глад, жажда и болка, които отличават някой воин, те не му дават правото да се налага над другите. Може да го изберат да води другарите си на лов и да ги командува на война, но щом експедицията завърши, той отново става равен на тях. «Най-големият вожд на червенокожите, казва Волней, не може дори и по време на поход нито да удари, нито да накаже някой боец, а в селото на него не му се подчинява никое друго дете, освен неговото собствено.»* Гръцките водачи от Омирово време не са притежавали много по-голяма власт. Аристотел отбелязва, че ако правото на Агамемнон е стигало до правото да убие беглеца по време на настъпление срещу врага, то той спокойно е търпял да го обиждат при спор. Гръцките военачалници в далечното минало са се завръщали в редовете на бойците, щом като изтече годишният срок на командуването им. Така, според Плутарх[35], Аристид и Филопомен, които били ръководители на армии и спечелили победи, са служели като обикновени войници.

---

*«Observations générales sur les Indiens de l'Amerique», Ed. 1820,

Възмездието е само приложение на равенството по отношение на удовлетворението, давано за някаква обида. То е изкупление, равно на оскърблението. Само една вреда, точно еднаква с нанесената обида — живот за живот, изгаряне за изгаряне — може да задоволи чувството за равенство в душата на първобитните хора. Инстинктът за равенство, който налага при подялбата на храните и на имуществата равно деление, е породил възмездието. Необходимостта да се предотвратят унищожителните последици на вендетите го въвежда в първобитното общество. Справедливостта* не играе никаква роля нито при пораждането, нито при въвеждането му. Така че, ние откриваме възмездието у народи, които толкова малко имат представа за Справедливостта, че нямат думи за престъпление, провинение, право. Омировите гърци, макар и в една сравнително по-висока цивилизация, не са имали думата «закон», а невъзможно е да си представим Справедливостта без закони.**

•

Възмездието, измислено и въведено, за да се избягнат опасностите от отмъщението, и прието от първобитните хора, защото напълно е удовлетворявало тяхното чувство за мъст, е трябвало да бъде регламентирано, щом като е преминало в нравите. Първоначално целият клан е имал правото на отмъщение, което е осъществявал върху кой да е от членовете на клана, нанесъл оскърблението. Първо започнали да ограничават броя на хората, които могат да отмъщават, и на онези, на които е било позволено да се отмъщава. *Тхарът,* кръвният закон на бедуините и на почти всички араби, разрешава на всеки, до петата степен на родство, да убие който и да било родственик на убиеца до пета степен включително. Този обичай изглежда е бил всеобщ, защото у германците и скандинавците Wehrgeld се е заплащал и получавал от първите пет кръга или степени.

---

* Вж. бел. 26.

** Тази липса на думата «закон» учудваше в миналото; историкът Йосиф с изненада отбелязва, че в «Илиадата» думата nomos, която по-късно значи закон, нито веднъж не е употребена в този смисъл.

Колкото и да стеснява областта на отмъщението, този обичай все пак му е предоставял твърде голям избор от жертви; ето защо при евреите се забелязват опити за намаляването му и свеждането на отмъщението само до виновния. Иехова[36], който не се страхува да си противоречи, заповядва във «Второзаконие» (XXIV, 16): «Бащите да не бъдат наказвани със смърт за децата и децата да не бъдат наказвани със смърт за бащите; всеки да бъде наказван със смърт за своя грях.» Толкова трудно е било да се наложи това ограничение на бясната отмъстителност, че дълго след това Всевишният протестира: «Защо употребявате пословицата. . . «бащите ядоха кисело грозде, а на децата зъбите скоминясаха?» — Жив съм аз, казва господ бог, занапред не ще говорят тая пословица в Израиля. Защото ето, всички души са мои: както душата на бащата, така и душата на сина са мои: която душа греши, тя ще умре.» (Иезекиил, XVIII, 2, 3, 4.)

Още по-мъчно е било обаче да се ограничи броят на хората, които са се смятали в правото си да извършват отмъщението, за да се стигне и до лишаването им от това право. Страстта за отмъщение е могла да бъде задоволена само когато най-близкият роднина на жертвата накаже виновника. Така именно Пир, синът на Ахил, е трябвало пред цялата войска на ахейците да принесе в жертва сестрата на убиеца на своя баща. Кайо съобщава, че у някои племена в африканската пустиня виновният се предава в пълно разпореждане на близките на жертвата, които го изтезават и убиват по свой вкус. Фразер е видял в Персия как една жена, на която са предали убиеца на сина ѝ, го намушква петдесет пъти с нож и с изключителна отмъстителност прокарва окървавения нож по устните му. В Норвегия през деветия век членовете на народното събрание са отвеждали убиеца на морския бряг и там е бил убиван от обвиняващата страна, или с нейно съгласие, от кралския съдия. А в Атина гражданската власт е имала грижата да накаже виновния, като най-близкият роднина е присъствувал на екзекуцията в качеството на кръвен отмъстител. Така, дори и когато не е играел вече активна роля, той е трябвало да присъствува не само за да уталожи своята отмъстителност, но и за да изпълни първобитните правила на възмездието.

Възмездието, като регламентира и ограничава отмъщението, показва, че страстта, която измъчва и опиянява примитивния човек, се успокоява и става способна да се подчини на определен ред. Човекът свиква да не отмъщава вече слепешката на целия клан или цялото семейство, а само на виновния и това отмъщение се ограничава, като се отговаря точно на удара с удар, на смъртта със смърт*. Тази регламентация е могла да бъде въведена и да се поддържа само благодарение на колективната намеса на клановете и семействата и на жертвата, и на виновния. Като остава все още отговорно за действията на своите членове, семейството се призовава да заяви дали иска да поеме върху себе си оскърблението или да предаде виновника. В последния случай то трябва да определи изкуплението и да го съобрази с оскърблението. Семейството трябва също така да застави виновния покорно да се подчини, ако той се съпротивява**. Така се е стигнало до създаването на арбитражни съдилища, натоварени да оценят оскърблението и да решат удовлетворението.

Членовете на племето, както е например и при скандинавците, събрани заедно, са образували този първи арбитражен съд. Обаче поради трудностите, които е представлявало свикването на такива събрания, пред тях поставяли само случаите на убийство или на тежки наранявания; по-незначителните, като удари и наранявания, които не са довеждали до смърт или до загубване на ръка или крак, са били решавани от съвета на старейшините.

---

* Варваринът не се спира на половин път. Той довежда логиката до крайните ѝ изводи. Щом като веднъж е намислил да отдели виновника от колектива на семейството му, за да го накара да понесе отговорността за своята постъпка, той довежда тази мисъл дотам, че откъсва от цялостта на тялото органа, който е извършил деянието, за да го накаже. Диодор Сицилийски[37] съобщава, че египтяните са наказвали изнасилването на свободна жена с кастрация или почесто с отрязване на половия орган на виновния. Те са ампутирали носа на невярната съпруга, «за да я лишат от привлекателностите, които е използвала за прелъстяването». Рязали са ръцете на фалшификаторите на пари и подправячите на печати, за да «накажат онази част от тялото, с която е извършено престъплението». В почти всички страни за дребни кражби, които не са изисквали смъртно наказание, са отрязвани китките на крадците.

** Когато при ителмените на Камчатка се извърши убийство, разказва един пътешественик от XVIII век — Дж. В. Стелер, семейството на жертвата се обръща към семейството на убиеца с искане последният да му бъде предаден. Ако се съгласят и го предадат, убиват го по същия начин, по който той е убил жертвата си. Ако откажат да го предадат, това значи, че семейството одобрява убийството и тогава между двете семейства се обявява война. Който победи, избива всички мъже от победеното семейство и отвежда в робство жените и девойките. В Полинезия, в случаите, когато виновникът не се подчини покорно на отмъщението на пострадалата страна, неговото собствено семейство го принуждава със сила да стори това (Ellis Polynesian Researches).

Мойсей, по съвета на своя тъст Иотор, избрал «мъже правдолюбиви, мразещи користта, и ги турил за хилядници, стотници, петдесетници и десетници: нека те съдят народа във всяко време», но те е трябвало да донасят на самия него за тежките случаи («Изход», XVIII). Вероятно Мойсей е възпроизвел онова, което е съществувало в Египет. В Галия един съвет от друиди[38] е бил натоварен да разследва оскърбленията и да определя цената на компенсацията. Ако някоя от страните откаже да се подчини на неговото решение, забранявало ѝ се да прави жертвоприношения, което е представлявало най-тежкото наказание, тъй като поставеният под такава забрана е бил отбягван от всички (Cesar, De bello Gallico VI, 13). В Атина ареопагът[39] е уреждал отмъщението. Есхил поставя в устата на ериниите, които току-що са изгубили своето дело, следните думи, рисуващи злините, довели до необходимостта да се създаде подобен трибунал:

> «Вражди, ненаситници на злото, никога да не
> закипяват в нашия град! Никога жадният
> прах да не пие черната кръв на нашите
> граждани! Никога тук да не се разлива
> кръв за кръв!»*

Еринииите, тия древни богини, дъщери на нощта, които са олицетворявали примитивното отмъщение след създаването на Ареопага, се укротили и заедно с функциите си загубили и своя жесток характер. Тогава те си възвърнали старото име евмениди, т. е. добрите богини.

Произходът на Ареопага трябва да се търси в много дълбока древност. Една друга легенда казва, че той бил създаден, за да се произнесе по убийството, извършено от Арес[40]. Той убил сина на Посейдон[41], който бил изнасилил дъщеря му. Оправдали го дванадесетте богове, образуващи трибунала. Впрочем, думата ареопаг значи хълм на Арес. Друга легенда пък твърди, че първият убиец, с когото се е занимал, е бил убиецът на Прокрида, убита неволно по време на лов от своя съпруг Кефал[42]. Тази легенда и другата — за майкоубиеца Орест — отнасят създаването на Ареопага към периода на матриархата, който по време на Троянската война вече е бил изместен от патриархата. Всъщност от момента, в който жената престава да бъде глава на семейството, тя влиза като робиня в къщата на своя съпруг, който има върху нея правото на живот и смърт. Синът ѝ също е имал това право и следователно вече не е могло да се търси отмъщение за нейната смърт, ако убийството е извършено от съпруга или сина.* Ареопагът е вземал своите решения на тъмно, подобно на съответствуващия нему египетски съд. Затова Темида, символичната богиня на правосъдието, е със завързани очи. Няма съмнение, че атиняните са искали с този символ да напомнят, че Ареопагът е създаден, за да замести еринииите, дъщерите на нощта, които според Омир живеели в тъмнините на ада. Ареопагът и египетският съд не приемали адвокати; самият провинен, е трябвало да мълчи. Тези две съдилища, които замествали семействата на оскърбения и оскърбителя, не са произнасяли присъди. Тяхната роля се е ограничавала в това, да се намери виновният и да се предаде на семейството на пострадалия.

---

* *Есхил*. Евмениди. Превод Александър Балабанов.

Ако в един търговски град като Атина необходимостта да се поддържа реда е позволила да се създаде един постоянен съд, който да регулира отмъщенията и да наказва виновните, то почти навсякъде другаде е трябвало на семействата да се предостави грижата сами да удовлетворяват своята отмъстителност. В Англия в десетия век, при крал Алфред, обичаите и законът все още са разрешавали на семействата да си обявяват частни войни за наказване на убийците. Във Франция гражданската власт, като не е можела да премахне семейното право на отмъщение, се е опитвала да смекчи последиците му, определяйки един интервал между оскърблението и отмъщението; една кралска наредба от тринадесети век — *кралска четиридесетница,* приписвана на Филип-Август или на св. Луи, е забранявала да се започва частна война за отмъщение, преди да изтекат четиридесет дни от нанесеното оскърбление. Ако в този срок някой от оскърбените извърши убийство, убиецът се е осъждал на смърт за нарушение на кралската наредба. Френското правителство едва напоследък можа да отмени вендетата в Корсика.

---

* В една от своите граждански защитни речи Демостен цитира някакъв член от Драконовия закон, който е давал на всеки атинянин правото на живот и смърт върху пет жени: съпругата, дъщерята, майката, сестрата и държанката му. *Грагасите,* които са най-старите закони в Исландия, утвърждават същото право, прибавяйки доведените дъщери. Когато по-късно, по времето на Солон[43], нравите се променили, Драконовите закони изглеждали прекалено кървави, но никога не са били напълно премахнати, «но, по мълчаливо съгласие на атиняните, те са били като изтрити» — казва Олю-Жел.

Първите закони, именно защото са установявали и утвърждавали обичаите на прадедите, никога не са били отменяни. Те са продължавали да съществуват, колкото и да са им противоречали новите закони. Така например, в кодекса на Ману редом със закона, който разпорежда равното разделяне на имуществото между братя, стои законът, установяващ правото на първородство. Законът на Дванадесетте таблици не отмени царските закони в Рим. Плочата, върху която те били записани, била неприкосновена. Всичко, което са си позволявали най-малко скрупульозните, било да вярват, че имат право да ги обърнат наопаки.

*

Страстта за отмъщение, макар и обуздана от възмездието и от арбитражните събрания, е оставала неукротима. Само собствеността можа да изтръгне нейните зъби и нокти. Впрочем, собствеността, която е предназначена да ликвидира безредието на личните отмъщения, се появява в лоното на семейството, обкръжена от свита от раздори и престъпления. Преди правото на първородство да бъде признато и да премине в нравите, собствеността е пораждала братоубийствени борби за завладяване на бащиното имущество, за които гръцката митология е запазила страшен спомен в историята на Атридите[44].* Оттогава собствеността не е преставала да бъде най-силната и най-действена причина за раздорите и частните престъпления, за гражданските и международни войни, които разтърсват човешкото общество.

---

* Ако се съди по митологичните легенди на Гърция, изглежда, че когато бащината власт е заместила в семейството властта на майката, редът на наследяване е бил дълбоко нарушен. Всички синове, които в матриархалното семейство не са наследявали нищо, са изявили претенции за равни права, за да се докопат до имуществото на починалия баща и до ръководството на семейството. Едва след много вътрешни борби се стига до установяване правото на първородство, което се поддържа с помощта на религиозния предразсъдък. Бащата се смятал за жив в своя гроб, намиращ се в къщата или в градината край нея. Той продължавал да ръководи имотите си и да дава нареждания на своя наследник; по такъв начин всички се подчинявали не на живия наследник, а на покойния баща. Тогава, редом с религията на племето, се създават и семейни култове, за които Фустел дьо Куланж мисли, че са първобитни.

Като някаква фурия собствеността влиза в сърцето на човека, разтърсва най-вкоренените му чувства, инстинкти и мисли, като възбужда нови страсти. Само собствеността можеше да обуздае и да отслаби отмъщението, тази най-стара и най-силна страст в душата на варварина.

След като се установява частната собственост, кръвта вече не изисква кръв, тя иска собственост. Възмездието се видоизменя.

Видоизменянето на възмездието е било вероятно улеснено от робството и от търговията с роби — първата редовна международна търговия. Размяната на живи хора срещу волове, оръжие и други предмети приучва варварина да дава за кръвта друга равностойна замяна, а не кръв. Едно ново семейно обстоятелство, по-силно от търговията с роби, допринася за видоизменението на възмездието. Докато съществува матриархалното семейство, жената остава в своя клан, където я посещават нейният или нейните съпрузи. При патриархата девойката напуска своето семейство, за да отиде да живее в това на своя мъж. Бащата получава обезщетение за загубата на дъщеря си, която щом се омъжи, престава да му принадлежи. Девойката става тогава предмет на размяна, с която се припечелват волове, *алфесибоя*[46], по епитета на Омир. Гърците я разменяли именно за волове. Започнал с разменянето на своите дъщери, бащата стига накрая до продаването на синовете си, както показват гръцките и римските закони. Като продавал собствената си кръв, бащата разкъсвал старата солидарност, обединяваща членовете на фамилията и свързваща ги на живот и смърт. Щом като разменяли срещу добитък и друго имущество децата си, своята жива кръв, родителите с още по-голямо основание били склонни да приемат добитък и друго имущество за пролятата кръв, за убития син. Децата, по примера на родителите, стигнали от своя страна до това, да се задоволяват с някакво обезщетение за пролятата кръв на техните бащи и майки.

Тогава вместо живот за живот и зъб за зъб, са се искали говеда, желязо и злато за живот, зъб и рани. Кафрите искат волове, скандинавците, германците и варварите, които от допира си с по-цивилизовани народи се научили да си служат с пари, искат пари.*

Тази революция — една от най-дълбоките, на които става арена човешката душа — не се е извършила изведнъж и безболезнено. Религията, пазителка на старите обичаи, и чувството на варварина за солидарност и достойнство са се противопоставяли на заместването на кръвта с пари. Суеверието свързва с проклятие парите, получени за кръв. Съкровището, което в Едите е причина за смъртта на Сигурд и за погубването на семействата на Волсунгите и Гюкингите, е именно цената на кръвта, която скандинавските богове Один, Локи и Хьонир трябвало да платят за убийството на Отер. Саксон Граматик е запазил песента на един датски бард, който се възмущава от съвременните нрави и от тези, които носят в кесиите си кръвта на своите бащи. Благородниците в Туркестан, казва Палас, никога не се съгласяват да приемат «цената на кръвта». Убиецът в Афганистан, дори ако е извършил неволно убийство, съобщава Елфинстън, трябва да моли семейството на жертвата да приеме пари за компенсация и трябва да се подложи на една унизителна церемония, подобна на онази, каквато при подобно положение се практикува от славяните в южна Европа. «Съдиите и зрителите образуват голям кръг. В средата виновният с окачени на врата пушка и ятаган се влачи на колене в краката на оскърбените, които, след като вземат оръжието, го изправят и го целуват с думите: господ да ти прости. Зрителите с радостни ръкопляскания поздравяват споразумелите се врагове. . . Тази церемония, наречена *кръг на кръвта,* завършва с пиршество за сметка на убиеца, в което участвуват всички присъствуващи.»* Бедуинът, въпреки че приема пари за кръв, заставя убиеца и семейството му да се признаят за вечно задължени.

---

* Когато историците вярваха, че всеки народ и всяка раса имат свои собствени нрави и обичаи, считаше се, че Wehrgeld има само германски произход и че гърците и римляните не са се унижавали до това варварско средство за компенсиране кръвта с пари. Няма нищо по-невярно от това.

Таблицата VIII на римския закон на Дванадесетте таблици казва:

II. Срещу този, който счупи някой член и не се спогоди — възмездие.

III. За счупване на зъб на свободен човек — наказание 300 аса; на роб — 150 аса.

IV. За обида — наказание 25 аса.

Аякс, изпратен заедно с Одисей и Феникс[46] при Ахил, за да го убеди да приеме подаръците на Агамемнон и да укроти гнева си, му казва:

«. . . И тоя, комуто са брата убили,
или пък син умъртвили, и той също откуп приема;
оня, откак се откупи богато, в село си остава;
който пък откупа вземе сърце и душа горделива
вече смирява. . .» (Песен IX, превод на Николай Вранчев)

Възнаграждението за кръвта е било първоначално предоставено на оскърбената страна; тя по свое желание е определяла количеството и качеството на вещите, които е трябвало да ѝ бъдат дадени, за да се смири. Сагите[47] ни показват, че исландците сами са определяли цената на кръвта и не са се задоволявали с по-малко от цялото имущество на убиеца и на неговото семейство. За да се уталожи страстта за отмъщение у исландеца, е било необходимо пълното разоряване на виновния и неговото семейство, които да бъдат лишени от радостите на живота. Прекалеността на компенсацията е правила на практика невъзможен този начин на изкупление и е ставала причина за безкрайни спорове. За да избягнат това затруднение, варварите се видели принудени да определят цената, която е разрешено да се иска. Варварските закони са определили подробно цената, която трябва да се заплати в натура или в пари за живота на един свободен човек според произхода и ранга му, за нанесени рани на ръката, на краката и т. н. и за всички обиди на неговата чест и посегателства върху домашното му спокойствие. Кралят, както и селянинът, е бил защитен с Wehrgeld, заплащан на родителите му. Единствената разлика мужду Wehrgeld за краля и този за другите лица от народа е била цената на кръвта.**

Семейството на виновника е било отговорно за заплащането на цената на кръвта, която семейството на жертвата е поделяло между своите членове пропорционално на степента на родството. *Грагасите* в Исландия указват начина на разпределението: мъжете от семейството са се делели на пет кръга или степени на родство. Първият кръг, съставен от бащата, майката и първородния син, получавал или заплащал по 3 марки; вторият и третият кръг — по 2 марки; четвъртият — 1 марка, а петият — една оре или една сема от марката.

---

* Krasinski. Montenegro and the Slavonians of Turkey, 1853.

** Установяването на Wehrgeld довежда до следната интересна последица, забелязана от Мале при скандинавците: щом като смъртта на един свободен човек и раните по ръката, краката му и т. н. са оценяеми, тялото на длъжника трябва да се държи отговорно за направения дълг. Това именно разсъждение е дало във всички страни правото на заемодавеца да осакатява и да заробва своя длъжник.

Wehrgeld довел до създаването на едно официално тяло, натоварено да следи за неговото приложение. По-късно към него били прибавени и глоби. Wehrgeld продължавал да се заплаща на роднините на жертвата, докато глобите отивали в кралската или в общинската каса; това е почти същото, което съществува и в наши дни в капиталистическите страни, където Wehrgeld се нарича вреди и загуби.

*

Простият и с чувство за равенство дух на дивака го е довел до възмездието: живот за живот, рана за рана. Това е било всичко, което той е можел да си представи за уреждане на отмъщението. Когато обаче под въздействието на собствеността възмездието се преобразило и грубото уравняване — живот за живот — било заместено от икономическата равностойност — добитък и друго имущество за живот, рана, обида и т. н., умът на варварина бил подложен на жестоко изпитание; той е трябвало да разреши един въпрос, който го задължавал да навлезе в областта на абстракциите. От една страна, той е трябвало да претегля материалната и моралната щета, причинена на едно семейство от смъртта на някой от неговите членове и на една личност от загубата на някой от нейните органи или от обида, а от друга страна — да измерва ползата, която те биха получили от отстъпването на известни материални блага, т. е. той е трябвало да определя и съизмерва неща, които нямат помежду си никаква пряка материална връзка. Варваринът започва, в случай на убийство, грубо да изисква социалното разоряване на виновния, неговата икономическа смърт, за да стигне, с много умствени усилия, до това, да оценява живота, загубата на едно око, един зъб и дори на обидите. Тази тарифна система го принуждава да усвои нови абстрактни понятия за отношенията на хората помежду им и към вещите, които от своя страна пораждат в мозъка му идеята за ретрибутивната (възстановителна) справедливост, имаща за задача, доколкото е възможно, точно да съизмерва компенсацията и загубата.

II

РАЗПРЕДЕЛИТЕЛНАТА СПРАВЕДЛИВОСТ

Инстинктът за самосъхранение, първият и най-силният от инстинктите, подтиква дивака, както и неговия прадед — животното, да взема предметите, от които се нуждае. Той сграбчва всичко, което може да хване, за да задоволи глада или въображението си. Той се отнася към материалните блага така, както ученият и литераторът се отнасят към духовните блага; той взима, по думите на Молиер,* необходимото благо оттам, където го намира. Европейските пътешественици, станали жертва на този инстинкт, са се отдавали на красиво морално негодуване и са дамгосвали диваците с епитета крадци, като че ли е възможно представата за кражба да влезе в човешката глава преди възникването на собствеността.**

Да се укроти този инстинкт за улавяне, за сграбчване, който е видоизменение на едно от основните свойства на организираната материя, да се подчини той и потисне до пълно задушаване, е била една от целите на цивилизацията. За да овладее този инстинкт, човечеството е минало през повече етапи, отколкото за да укроти и отнеме първоначалната сила на страстта за отмъщение. Овладяването на този първоначален инстинкт е допринесло за създаването на идеята за справедливост, чието начало е поставено с опитомяването на отмъщението.

---

* Хобс[48] казва: «Природата е дала на всеки от нас еднакви права върху всичко. . . В естествено състояние всеки има правото да прави и да притежава всичко, което си иска. Оттам и навикът да се казва, че *Природата е дала всичко на всички,* откъдето изводът, че в естествено състояние ползата е правно правило». (De Cive, liv. I, ch I). Хобс и философите, които говорят за естествено право, за естествена религия, за естествена философия, приписват на госпожа Природата своите понятия за право, религия и философия, които най-малко са природни. Какво бихме казали за математика, който би приписвал на природата своите понятия за метрична система и започне да философствува върху естествения Метър и Милиметър? Мерките за дължина, законите, боговете и философските идеи са човешко производство; хората са ги изобретили, променяли и преобразявали според своите лични и социални потребности.

** Прудон[49], който си присвои фразата на Брисо, правеше същата грешка, когато провъзгласяваше за социална аксиома своето: «Собствеността, това е кражба», защото кражбата е последица на собствеността, а не определяща я причина. Историческият произход както на движимата, така и на недвижимата собственост показва, че никога първоначално тя не е имала характер на грабеж и не би могло да бъде другояче.

*

Дивацитe, докато скитат на малки орди по ненаселената земя, покрай моретата и реките, спирайки се там, където намерят храна в изобилие, упражняват своя инстинкт за сграбчване без каквито и да било ограничения. От най-стари предисторически времена обаче необходимостта да си доставят средства за съществуване ги задължава да държат този инстинкт в известни граници. Когато населението на една страна достигне определена гъстота, дивашките племена, които я населяват, си поделят земята на територии за лов или пасбища, ако се занимават с отглеждане на добитък. За да запазят своите средства за съществуване, каквито са дивите плодове, дивеча, рибите, а понякога свободно пасещите в горите свине, дивашките племена и варварите от стария и новия свят са заобикаляли своите територии с неутрални зони.* Всеки, който наруши границите на територията на своето племе, се проследва, прогонва, а понякога и убива от съседното племе. В границите на територията всеки може свободно да вземе това, от което се нуждае, но извън тези граници взема само на свой риск и страх. Нарушенията на териториите, често поощрявани, за да се каляват смелостта и сръчността на младите бойци, са едни от най-честите причини за войни между съседни племена. За да избягват тези войни и да живеят в мир със съседите си, дивацитe е трябвало да овладеят своя инстинкт за сграбчване и да не му позволяват сводобно да се проявява, освен в границите на своята собствена територия, на общата собственост на всички членове на племето.

Но и в границите на тази територия необходимостта да се запазят средствата за съществуване поставя известни задръжки на инстинкта за сграбчване. Австралийците забраняват яденето на кокошки и свине, когато има недостиг, и на банани и игнами, когато се предвижда лоша реколта от плодните дървета. Те охраняват риболова в някои басейни, когато рибите са намалели. По други съображения червенокожите в Канада не убиват женските на бобъра. Диваците, дори да умират от глад, не посягат на растенията и на животните, които са свещени за тяхното племе, т. е. на прадедите, от които те смятат, че са произлезли. Тези забрани, за да бъдат по-ефикасни, приемат често пъти религиозен характер. Забраненият предмет е *табу* и боговете наказват нарушителя на забраната.

---

* Грубите диваци от Огнена земя обграждат територията си с големи незаети пространства. Цезар съобщава, че суевите са се гордеели с това, че ги заобикаля огромна пустош. Германците са наричали погранична гора, а славяните бранна гора неутралното пространство между две или повече племена. Морган казва, че в Северна Америка това пространство е по-тясно между племената с общ език, които обикновено са родствени и съюзни, и е по-голямо между племената с различни езици.

Тези ограничения на инстинкта за сграбчване са комунистически. Те се налагат само в интереса на всички членове на племето и само поради това диваците и варварите им се подчиняват доброволно; но даже при диваците съществуват и други ограничения, които нямат този характер на общ интерес.

Двата пола в дивашките племена са строго разделени според техните функции: мъжът е боец и ловец, жената отхранва и отглежда детето, което е нейно, а не на бащата — обикновено неизвестен или неточно известен. Тя се занимава със запазването на продуктите, приготовляването и разпределянето на храната, правенето на облеклото, домакинските съдове и т. н. и тя в началото обработва земята. Това разделение, основано на органически различия, въведено, за да се попречи на кръвосмесителните полови сношения и поддържано от функциите, полагащи се на всеки пол, се засилва с религиозни церемонии и тайнствени ритуали, специфични за всеки пол и забранени за другия пол под страх от смъртно наказание и със създаването на един език, понятен само за посветените от дадения пол. Разделението на половете неизбежно е довело до антагонизъм между тях, който се проявява в някои необщовалидни забрани, наложени на инстинкта за сграбчване — забрани, добивали частен характер за пола, може да се каже за класата, защото, както забелязва Маркс, класовата борба се проявява първоначално под формата на война между половете. Ето някои от половите забрани: племената от канибали обикновено забраняват на жените да участвуват в човекоядните пиршества. В Австралия някои редки и изискани меса, като това на бобрите, на ему и т. н. са запазени специално за бойците. Поради подобно чувство гърците и римляните от историческата епоха са забранявали на жените да пият вино.

Ограниченията, налагани на инстинкта за сграбчване, стават все по-многобройни с установяването на колективната семейна собственост. Докато територията на клана остава неделима собственост на всички негови членове, които я обработват общо, докато те ходят заедно на лов и риболов, продуктите, поверени за пазене на омъжените жени, както съобщава Морган[50], оставали обща собственост; ето защо на територията на своя клан един дивак свободно си взима храната, от която се нуждае. В едно село на червенокожи, разказва Катлен, всеки индивид — мъж, жена или дете — има право да влезе в коя да е колиба, включително в колибата на военния вожд на племето, и да задоволи глада си. Според Аристотел спартанците били запазили тези комунистически нрави. Но разделянето на обработваемите земи на клана въвежда други нрави.

Разделянето на земята е могло да стане само при условие, че напълно задоволява ревнивото чувство за равенство, което изпълва душата на примитивния човек; това чувство настоятелно изисква *всички да притежават едни и същи неща* според формулата, върху която Тезей, митичният законодател на Атина, основава правото. Всяко разпределение на хранителни продукти или на военна плячка между първобитните хора се е извършвало по най-равноправен начин; те не са могли да си представят, че е възможно това да става другояче; равната подялба е за тях предопределеност и затова в гръцкия език думата «мойра», която означава частта, падаща се на всеки участник в един обед, по-късно започва да се употребява като име на върховната богиня, на съдбата, на която са подвластни и хората, и боговете. А думата «дике», която първоначално означава равно разделяне, обичай, накрая става име на богинята на Справедливостта.*

Ако най-съвършеното равенство е ръководело разделянето на храната, с още по-голямо основание чувството за равенство е било будно, когато са се разделяли земите, които дават храна на цялото семейство. Защото разделянето на земите е ставало по семейства, пропорционално на броя на индивидите от мъжки пол.

---

* Един откъс от Хераклит Понтийски, ученик на Платон, съдържа описание на комунистическите обеди на дорийците. Всеки човек получава на общата трапеза на мъжете, или «андрей», равна част, с изключение на архонта — член на съвета на старейшините, който е имал право на четворна порция: една като гражданин, втора като оглавяващ трапезата и две за поддържането на помещението — те изглежда са оставали за слугите. Всяка трапеза се е намирала под специалното наблюдение на една майка, която е разпределяла храната на сътрапезниците. Тази функция на разпределителка, запазена за жената, е правела толкова силно впечатление на доисторическите гърци, че те са олицетворявали Съдбата и Съдбините с богините Мойра, Аиса, с кересите, чиито имена означават част, получена при разпределение на храната или на плячката.

*

С право се казва, че наводненията на Нил принудили египтяните да открият първите елементи на геометрията, за да могат да разпределят отново полята, чиито гранични очертания разлялата се река е отнасяла. Събирането в едно на обработваемите земи след прибирането на реколтата и ежегодното им преразпределение налагат на други народи същите необходимости, както разливите на Нил. Във всички страни първобитните хора е трябвало да откриват за себе си елементите на землемерието, без да се учат от египтяните. Може да измерва само този, който знае да брои. Може би стадото е утвърдило представата за числото и е развило броенето. Разделянето на земята е породило представата за мярка, а съдовете — за вместимост.

Обработваемите площи са били разделяни на праволинейни повърхности на много дълги и много тесни правоъгълници; актусът, поземлената мярка на първите римляни, е имал 40 м дължина и 1 м и 50 см ширина. Обаче, преди да измерват лицето на правоъгълника, като умножат основата по височината, следователно, преди да могат да ги изравнят, първобитните хора са били доволни само когато парчетата земя на всяко семейство са били затворени между *прави* линии с еднаква дължина. Те са получавали тези линии, като са налагали върху земята една и съща тояга еднакъв брой пъти.* Тоягата, служеща за измерване на линиите е била свещена. Египетските йероглифи вземат за символ на правосъдието и на истината «лакътя», т. е. единицата за мярка: каквото лакътят измери, било справедливо и вярно.**

---

* Процедурите за измерването на земята у египтяните, казва Пол Танери, са по-несъвършени от тези на учените-гърци и понякога стигат до доста неточни метрични формули. «Pour l'histoire de la Science hellène; 1887.

** Хакстхаузен в своето интересно *«Пътуване в Русия»* разказва, че в Ярославска губерния видял прътове, почитани като свещени мерки за измерване на земята. Дължината на прътовете е обратно пропорционална на качеството на земите; с по-късия се измерва по-

Дяловете, затворени между прави линии с еднаква дължина, са успокоявали чувството за равенство и не са давали повод за никакви оспорвания. Следователно, правата линия е най-важната част на операцията; веднъж прокарани правите линии, главите на семействата са били доволни и това е задоволявало напълно тяхното чувство за равенство. Поради това гръцката дума *orthos*, която в началото е означавала онова, което е в права линия, в по-широк смисъл означава истинното, справедливото, правилното.* Понеже е добила силата да укротява дивашките им страсти, правата линия неизбежно е получила в техните очи възвишени качества. Подобно явление виждаме при питагорейците, които, поразени от свойствата на изучаваните от тях числа, са приписвали на десетицата съдбовен характер; по същия начин всички народи са придавали на първите числа мистични качества. Следователно понятно е, че за хората от времето на първите поделби на земята правата линия е представяла всичко, което им се е струвало справедливо.

Духът на равенство у първобитните хора е бил толкова строг, че за да не се предизвикват спорове при подялбата на земите на тесни ленти с еднаква дължина, разпределението им е ставало преди изобретяването на писмеността с помощта на камъчета. Така гръцката дума *klero*, която значи камъче, при измерването получила значение на част, определена по жребий, а после — значение на имот, богатство, положение, област.

добрата земя, а с по-дългия—по-слабата земя; «всички парцели са по този начин неравни по големина и еднакви по стойност».

* Коренът *or* служи в гръцкия език за образуването на три серии от думи, които изглеждат противоречиви, но се допълнят и се отнасят към резделянето на земята.

1-во. Представа за движение по права линия:

Or-thos , право, отвесно, вярно, равно, справедливо; or-me движение нагоре, полет, порив, страст; *or-mumi* orimo — поставяне в движение, подтикване; *or-ugma* ров, подземна галерия; *or-ux* мотика; *or-thoo*, изправям; *or-thosios Zens*, Юпитер, който изправя неправдите.

2-ро. Понятие за ограничаване, разграничаване:

Or-os, граничен знак, граница; *or-izô*, ограничавам, разграничавам, определям, установявам; *or-ios*, това, което служи за граница; *Zeus or-ios*, Юпитер, покровител на границите; *theos orios*, бог на границите.

3-то. Представа за бдителност:

Or-os, страж, пазач; *pul-or-os*, вратар; *tima-or-os*, който наказва, отмъщава; *or-omai*, надзиравам, пазя.

Представата за справедливост при своя произход е била така тясно свързана с разделянето на земята, че на гръцки думата *nomos*, която значи навик, обичай, закон, има за корен *nem*, от който се образуват много групи от думи, съдържащи представата за пасбище и за подялба.*

Думата *nomos*, употребявана първоначално единствено за пасбище, с течение на времето е получила многобройни и разнообразни значения (престой, жилище, навик, обичай, закон), които са като исторически утайки, наслоени от еволюцията на човечеството. Като се разгърне хронологичният ред на тези значения, се виждат главните етапи, изминати от доисторическите племена. *Nomes*, пасбище, напомня за скотовъдческата и номадската епоха. Щом като номадите (*nomas*) се спират, *nomos* се употребява за престой, жилище. Обаче, когато пастирските племена се спират и си избират местожителство в определена страна, те неизбежно е трябвало да си поделят земите, тогава *nomos* получава смисъла на разделяне. Когато разделянето на земята преминава в нравите, *nomos* взема своето последно значение на обичай, закон. Законът в своя произход е само кодификация на обичая.В гръцкия език от византийския и съвременния период *nomo* запазва само смисъла на закон. От *nomos* произтичат *nomisma* — това, което е установено от обичая; *nomizo* — спазване на обичая, мислене, съдене; *nomisis* — култ, религия; *Nemesis* — богиня на разпределителната справедливост и т. н.—всичко това свидетелствува за въздействието, което разделението на земите е имало върху човешката мисъл.

---

* *Nomô*,разделяне, разпределяне, по-късно — третиране според закона; *nomé* — пасбище, част, дял; *nomas*,номад, скитащ със стадото си; *nomos*, първоначално пасбище, после престой, местонахождение, жилище, подялба и накрая — обичай, закон; *nomizô*, спазване обичая, закона, мисля, вярвам, съдя; *nomizma*, установено от обичая, от закона, религиозна практика, пари; *nomisis*, култ, религия, вяра; *Nemésis*, божи гняв против посягащите върху чужди права, богиня на разпределителната справедливост; *epinomia*, право на пасбище; *pronomia*, привилегия;

Филологическата филиация показва, че представата за разделянето, за местопребиваването, за навика, за обичая, за закона, за мисленето, за съденето, за вярването и за религията произтичат от един и същ източник: необходимостта да се раздели земята.

*

Разделянето на общите земи на клана отваря пред въображението на първобитните хора вратата към един нов свят. То разстройва инстинктите, страстите, идеите и нравите по-решително и по-дълбоко, отколкото това би могло да стори в наши дни връщането от капиталистическа собственост към общността. За да поместят в мозъка си странната и противоестествена идея, че вече не могат да посягат към плодовете и реколтите от съседните ниви, които са им под ръка, първобитните хора е трябвало да прибягнат до всички магии, които са били способни да измислят.

Всяка нива, паднала се по жребий на едно семейство, е била заобиколена от неутрална зона, подобно на територията на племето. Римският закон на Дванадесетте таблици я е определял на пет стъпки. Знаци отбелязвали границите; в началото това били само купчина камъни или дънер на дърво и едва по-късно им е била дадена форма на стълбове с човешки глави, а понякога и с ръце. Тия купчини камъни и дънери били за гърците и за римляните божества. Те се заклевали да не ги преместват.* Орачът нямал право да се приближава до тях от страх да не би «богът, като усети, че го удря палешника на ралото, да му извика: Стой, тази нива е моя, твоята е там» (Овадий, *Летописи*). «Проклет да е, който отместя междата на ближния си! И целият народ да каже: амин!» — обявява Йехова (Второзаконие на Моисей, XXVII, 17). Етруските са призовали върху главата на виновника всички възможни проклятия: «Този, който е изместил междата, казва една от техните свещени анатеми, ще бъде осъден от боговете, къщата му ще изчезне, родът му ще изгасне, земята му не ще дава плодове; градушката, главнята, огънят на летния зной ще унищожат реколтата му, неговите членове ще се покрият с циреи и ще се разложат.» Ако собствеността е донесла на човечеството справедливостта (правото), то тя в същото време е прогонила братството.

Всяка година по време на празника на бога на границите съседните на Лациум собственици окичвали с гирлянди граничните стълбове, правели жертвоприношения от мед, жито и вино и заколвали едно агне върху жертвеник, направен специално за тази цел, защото е било престъпление да се опръска с кръв свещената межда.

---

* Платон казва в своите «Закони»: «Наш пръв закон трябва да бъде този: никой да не посяга на междата, която отделя една нива от тази на съседа, защото тя трябва да стои неподвижна; никой да не дръзва да размърдва камъка, който се е клел да остави на мястото му.»

Ако е вярно, по думите на латинския поет, че страхът ражда боговете, още по-вярно е, че с установяването на собствеността, боговете се измислят само за да внушават страх. Гърците създаваха страшни богини, за да укротяват инстинкта за сграбчване и да всяват ужас у тези, които посягат на чуждото благо. Дике и Немезис са спадали към тази категория божества. Те са се родили след разделянето на земите, както показват имената им. Те са били натоварени да поддържат новите обичаи и да наказват онези, които ги нарушават. Дике, ужасяваща като Еринииите, с които тя се обединява, за да всява ужас и да наказва, постепенно се укротява колкото повече хората привикнат да спазват новите аграрни обичаи. Полека-лека тя се освобождава от своя суров облик. Немезида е ръководела подялбата и е следяла тя да се извършва справедливо. Немезида върху барелефа, изобразяващ смъртта на Мелеагър[51], е представена със свитък в ръката. Без съмнение това е свитъкът, върху който са били записвани дяловете на всяко семейство. Кракът ѝ е поставен върху колелото на Фортуна. За да разберем този символ, трябва да си спомним, че дяловете земя се изтегляли с жребий.*

---

* Земеделието има решаващо влияние върху развитието на умствените способности на първобитния човек; така например, то е променило възгледите му за делението на времето. Часовете, които в гръцката митология не са означавали деленията на деня, а на годината, са били първоначално два: Часът на пролетта, Тало, което значи раззеленяване, разцъфтяване и Часът на есента, Карпос, което значи плод. Пролетта и есента са важни сезони за дивака, който не обработва земята, а се храни с плодовете, които тя спонтанно дава. След подялбата на земите Часовете станали три: Дике, Еуномия, чието име означава хубаво пасбище, равенство, спазване на обичаите и Еирене, което значи мир. Хезиод[52] ги описва в своята *«Теогония»* като даващи на хората обичаи и установяващи между тях мир и справедливост, подобно на Деметра-тесмофора.

Докато живеят от лов, риболов и бране на диви плодове, на хората им било безразлично дали воюват през един или друг сезон. Но, когато вече имали ниви за засяване и за ожънване, те е трябвало да прекратяват за известно време в годината племенните войни и да установяват примирия за сеитба, за жътва и за другите земеделски

Гърците са били дотолкова уверени, че обработването и разделянето на земите са създали законите и справедливостта, че от Деметра, богинята на пастирите в Аркадия, където се е наричала Еринис и която не играе никаква роля в двете поеми на Омир, те направили богиня на плодородната земя, която запознава хората с тайните на земеделието и установява между тях мир, като им дава обичаи и закони. Върху най-старите паметници Деметра е представена с венец от житни класове на главата, държаща в ръка земеделски сечива и макове, които със своите многобройни семена са символ на плодородието. В по-късните изображения обаче, които я показват като законодателка (thesmophora), Деметра замества предишните си атрибути със стилет, който служи за записване обичаите и законите, уреждащи разделянето на земята, и навит свитък, в който са записани правата на собственост.*

Обаче и най-страхотните богини, и най-ужасните анатеми и проклятия, които някога така дълбоко са смущавали необикновеното и наивно въображение на народите в детската им възраст, са се оказали безсилни да обуздаят инстинкта за сграбчване и закоренелия навик у човека да взима това, което му е нужно. Трябвало е да се прибегне до телесни наказания с нечувана жестокост, явно противоречаща на чувствата и нравите на диваците и варварите, които, макар и доброволно да са се подлагали на удари, за да се подготвят за своя пълен с непрестанни борби живот, никога не са им придавали характер на

работи; тогава те създали Часа на мира, Еирене, и поставили примирията си под неговото покровителство. Католиците от средновековието ги поставяли под покровителството на господа и ги наричали божии примирия. Еирене произлиза от глагола *eiro*, говоря. В Спарта наричали *еирен* младежа, по-възрастен от двадесет години, който е имал право да взема думата в обществените събрания. През времето, посветено на полска работа, споровете между племената и паланките не са се разрешавали с оръжие, а с думи, откъдето произлиза Еирене — богинята, която говори.

Обработването на земята е имало влияние и върху писането, както изглежда, го доказва древният начин на писане — с него са си служели гърците, китайците, скандинавците и т. н. — последователно от ляво на дясно и от дясно на ляво, като пишещият се връща по следите си, така както се връщат воловете, когато орат.

* *La Galerie mythologique* (Paris, 1811) възпроизвежда много медалиони, камеи, вази, барелефи и т. н., върху които Деметра е изобразена с различните си атрибути.

наказание. Дивакът не удря детето си. Бащите-собственици са измислили страшното правило: който обича — наказва. Посегателството срещу собствеността се е наказвало по-жестоко, отколкото престъпленията против личността; отвратителните закони на несправедливата Справедливост влязоха в историята като следствие и в резултат на семейното присвояване на земята.

Собствеността отбеляза своето проявяване с това, че научи варварите да потъпкват благородните си чувства за равенство и братство. Срещу тези, които посягат на собствеността, се издават закони, наказващи със смърт! Законът на Дванадесетте таблици нарежда: «Тоя, който нощем тайно окоси или позволи да бъде опасан от добитък посев, израснал след оран, ако е възрастен, ще бъде посветен на Церера и умъртвен; ако е малолетен — ще бъде бит с пръчки по решение на съдията и ще бъде осъден да възстанови вредата двойно. Явният крадец, т. е. заловеният на местопрестъплението, ако е свободен човек, ще бъде бит с пръчки и отдаден в робство. . . Подпалвачът на копа жито ще бъде бичуван и изгорен.» (*Таблица* VIII, 9, 10, 14). Законът на бургундите[53] надминава жестокостта на римския закон. Той е осъждал на робство жената и децата, по-възрастни от четиринадесет години, които не са обадили веднага своя мъж или своя баща, откраднал коне или волове (XLVII, 1, 1). Собствеността въвежда доносничеството в лоното на семейството. Още с появяването си частната собственост върху движимите и недвижими блага поражда инстинкти, чувства, страсти и понятия, които под нейно въздействие се развиват заедно с видоизмененията, които тя претърпява, и ще съществуват дотогава, докато тя съществува.

*

Възмездието вложи в човешкия мозък зачатъка на понятието за справедливост, което разделянето на земите, положило основите на недвижимата частна собственост, трябваше да оплоди. Възмездието научи човека да укротява своята страст за отмъщение и да я подчини на една регламентация; собствеността впрегна в ярема на религията и на законите инстинкта за сграбчване на човека. Ролята на собствеността при създаване на правото така силно е преобладавала, че засенчва първоначалното действие на възмездието до степен един толкова проницателен народ като гръцкия и такива прозорливи умове като Хобс и Лок да не го забележат. Всъщност гръцката поезия приписва изобретяването на законите само на боговете, които са ръководели подялбата и разораването на земите. Хобс мисли, че преди установяването на собствеността, «в естественото състояние няма никаква несправедливост в това, което някой човек би направил другиму», а според Лок твърдението, че «там, където няма собственост, няма никаква несправедливост — е толкова сигурно, колкото и всяко едно от доказателствата на Евклид: понятието за собствеността е право на нещо, следователно понятието, на което съответствува думата несправедливост, е посягането или нарушаването на това право.»* Гърците и техните дълбоки мислители, хипнотизирани от собствеността и забравяйки човека с неговите инстинкти и страсти, премахват първия и основен фактор на историята. Еволюцията на човека и на неговите общества може да се разбере и обясни само ако се държи сметка за взаимните действия и противодействия на човешките енергии и на икономическите и социалните сили.

За да се успокои страстта към отмъщение, чувството за равенство на първобитните хора не познава и не би могло да намери нищо друго освен възмездието. При разделянето на храните, на плячката и на земята същият този дух задължително изисква равен дял за всички, така че «всички да имат едни и същи неща», според формулата на Тезей.

Удар за удар, равностойна компенсация на причинената вреда и равни дялове при разпределението на храната и на земята са били единствените представи за справедливост, които първите хора са могли да схванат; представа за справедливост, която питагорейците изразиха с аксиомата *да не се нарушава равновесието на везните* и която веднага щом била измислена, станала атрибут на справедливостта.

Понятието за справедливостта обаче, което по произход е само проява на духа на равенство, по-късно под въздействието на собствеността, за чието установяване допринася, осветява неравенствата, породени сред хората от внедряването на собствеността.

---

* *Holles,* «De Cive» — бележка, прибавена към френския превод на Сорбиер, — *Locke,* Essay on human understanding.

Истината е, че собствеността се консолидира само когато придобие правото да се защищава от инстинкта за. сграбчване и веднъж придобито, това право става една независима и автоматично действуваща социална сила, която господствува над човека и се обръща против него.

Правото на собственост завоюва такава законност, че Аристотел идентифицира справедливостта със спазването на законите, които го покровителствуват, а несправедливостта — с нарушаването на същите тези закони. *Декларацията за правата на човека и гражданина* на буржоазните революционери от 1789 г. го въздигна в «естествено и неотменно право на човека» (гл. II), а папа Лъв XIII с прочутата си енциклика за съдбата на работниците го превърна в догма на католическата черква. Материята води след себе си духа.

Варваринът замести пролятата кръв със собствеността. Собствеността сама измести човека, който в цивилизованото общество не притежава други права освен тези, които му дава собствеността.

Справедливостта, подобно на онези насекоми, които щом се родят, изяждат своята майка, разрушава духа на равенство, който я е породил и осветява заробването на човека.

Комунистическата революция, като унищожава частната собственост и дава «на всички едни и същи неща», ще освободи човека и ще възроди духа на равенството. Тогава идеите за справедливост, които вълнуват човешкия ум от времето на установяването на частната собственост, ще изчезнат като най-страшния кошмар, който някога е измъчвал нещастното цивилизовано човечество.

ПРОИЗХОД НА ИДЕЯТА ЗА ДОБРО

I

СЪЗДАВАНЕТО НА ГЕРОИЧЕН ИДЕАЛ

В основните европейски езици се употребява една и съща дума за означаване на материалните блага и на нравственото добро. Без да се смята това за прибързано, може да се направи заключението, че този факт е присъщ за езиците на всички народи, стигнали до известна степен на цивилизацията, щом като днес знаем, че всички преминават през едни и същи фази на материално и умствено развитие. Вико, който предугади този закон на историята, твърди в *Scienza nuova,* че «по необходимост в природата на човешките неща трябва да съществува един общ за всички народи умствен език, означаващ еднакво същността на нещата, които са действени причини за обществения живот. Този език се огъва в толкова различни форми, колкото различни аспекти могат да имат нещата. Доказателство за това ние имаме във факта, че пословиците, тези максими на простонародната мъдрост, са по същество еднакви у всички древни и съвременни народи, въпреки че са изразени по най-различен начин.»

В предишните изследвания за *произхода на абстрактните понятия и на понятието справедливост* аз отбелязах дългия криволичещ път, по който е трябвало да премине човешкият ум, за да изобрази в египетските йероглифи абстрактната идея за майчинство чрез образа на ястреб и на справедливост чрез лакът. В настоящото си изследване ще се опитам да го проследя по кривите пътища, които е извървял, докато започне да нарича с една и съща дума материалните блага и нравственото добро.

*

Думите, които в латинския и гръцкия език служат за означаване на материалните блага и на доброто са били първоначално квалификации на човешкото същество.

Ayathos (гръцки), силен, смел, благороден, добродетелен и т. н.

To agathon, доброто: *to akron agathon*, висшето благо.

*Bonus** (латински), силен, смел и т. н.

---

* Същото забелязваме и във френския език; bon на старофренски език означава смел: *Песента за Ролан*[54] я употребява винаги в този смисъл: «Franceis sunt bon, si ferrunt vassalement».

(«Французите са храбри, бият се смело». (XCI.)

Като се говори за архиепископ Тюрпен, Ролан казва:

«Li arcevesque est mult bons chevaliers:
Nen ad meillur en terre desuz ciel,
Bienset ferir e de lance e d'espiet.»
(«Архиепископът е много храбър рицар:
Няма по-добър на земята под небето,
той умее добре да се бие и със стрела, и с копие» (CXLV)

Bona, блага: *bona patria*, бащиния, наследствен имот, собственост, имущество.

Bonum, добро.

Agathos и *bonus* са родови прилагателни; гърците и римляните от варварските времена, които били наричани с тях, са притежавали всички физически и морални качества, изисквани от героичния идеал; ето защо неправилните превъзходни степени на тези прилагателни (*aristos, esthlos, beltistos* и *optimus*) в множествено число са се употребявали като съществителни за обозначаване на най-добрите и първите граждани. Историкът Велейус Патеркулус[55] нарича *optimates* патрициите и богатите плебеи, които се обединяват против Гракхите.

Силата и смелостта са първите и най-необходими добродетели на първобитните хора, намиращи се в постоянна война помежду си и против природата.* Дивакът и варваринът, силни и смели, притежават свръх това другите нравствени добродетели на своя идеал; ето защо с едно единствено прилагателно те разбират всички морални и физически качества. Силата и храбростта до такава степен са били цялата добродетел, че латинците, след като

Крал Жан е бил наречен *bon* заради своята смелост. Комин, който е писал през XV в., казва *bons homs* за храбри мъже. Думата *goodman*, след като означавала в английския език качество на войник и след като значела глава на семейство, стопанин на дома, започва, както и нашата дума *bonhomme*, да се прилага към селянина: *goodman Hodge* (Ходж е презрително прозвище за селянин). Без съмнение думата *bonhomme* получила своя подигравателен характер, запазил се и досега, когато започнала да се прилага към селянина, когото аристократите и военните ограбваха (vivre sur le bonhomme — да живее върху гърба на селянина, е бил общо употребяван израз). Според Дюканж е имало време, когато тази дума е имала значение и на рогоносец. Прибавянето на едно окончание превръща *good* и *bon* в смешни *goody, bonasse*. *Agathos* и *bonus* в древността не можеха да получат такова значение; едва в латинския език на средните векове се среща *bonatus* в смисъл на *bonasse* (простодушен, бел. прев.) Писателите от византийско време употребяват *agathos* предимно в смисъл на *doux*, добър, а изглежда, че хлапаците в Атина днес си служат с нея, за да означат простака.

* Физическата сила е била така ценена, че в третата песен на «Илиадата», когато Елена описва гръцките вождове пред троянските старци, тя различава Одисей от Менелай и от Аякс не по възрастта, физиономията или характера им, а по тяхната сила. Одисей превъзхождал другите двама по широчината на плещите си. Диодор Сицилийски, като прави преглед на качествата на Епаминонд[56], отбелязва преди всичко издръжливостта на неговото тяло, после — силата на красноречието му, великодушието му и умението му на стратег.

употребявали думата *virtus* за физическата сила и смелост, започнали да я употребяват и за добродетел. Гърците дават последователно същите значения на думата *arètè*. Думата копие, първобитното оръжие, която на гръцки е *kalon*, започнала по-късно да служи за обозначаване на хубав; на латински то се е наричало *quiris* — дума, която означава римски гражданин. Варон[57] ни съобщава, че в началото римляните са изобразявали бога Марс като копие.

Неизбежно е било силата и смелостта да изчерпват тогава цялата добродетел; щом като цялото физическо и нравствено възпитание на диваците и на варварите се е свеждало до това, да се готвят за война, да придобиват храброст, за да посрещат опасностите, да развиват физическите си сили, за да издържат на умората и лишенията, и нравствените си сили, за да не проявяват слабост при мъченията, налагани на пленниците. Техните тела от детски години са ставали гъвкави и закалени чрез гимнастически упражнения и са укрепвали чрез пост и удари, при които понякога са загивали. В своята реч при погребението на първите жертви на Пелопонеската война Перикъл противопоставя на това възпитание от героичната епоха, охраняващо старите нрави, което все още било на почит в Спарта, възпитанието, получавано от младежта в Атина, навлязла вече във фазата на гражданската демокрация. «Нашите врагове, казва той, от най-ранно детство се учат на мъжество чрез най-сурови упражнения; ние, макар и отгледани с нежност, с не по-малка страст се впускаме срещу същите опасности». Ливингстън, който наблюдавал у африканските племена същите героични нрави, направил пред техните вождове подобен паралел между английските войници и черните бойци.

Щом като в древността цялата добродетел се е състояла в храбростта, страхът непременно е трябвало да бъде обратното; ето защо и думите, които на гръцки и на латински значат страхлив (kakos и malus), означават зло, порок.*

Когато варварското общество се разделило на класи, патрициите монополизирали за себе си храбростта и отбраната на отечеството. Този монопол е бил «естествен», за да си послужа с израза на буржоазната политическа икономия, въпреки че нищо не изглежда за буржоата така естествено, както да изпращат вместо себе си в колониалните експедиции работници и селяни, а също, когато им се удаде да поверят защитата на отечеството на пролетариите, непритежаващи нито парче земя, нито бурмичка от машина. Патрициите са си запазвали защитата на отечеството като привилегия, защото само те са имали отечество и защото човек притежава отечество само при условие, че притежава някое кътче от земята му. Чужденците, които за търговия или производство са живеели в древността в някой град, не са можели да бъдат собственици на дома, в който са упражнявали професията си и, са си оставали чужденци, въпреки че от поколения са живеели в този град. Римските плебеи, живеещи на Авентинския хълм, е трябвало да водят три века борба, за да придобият собственост на земята, върху която са си построили жилищата. Чужденците, пролетариите, занаятчиите, търговците, колоните, крепостните и робите не са имали право да носят оръжие, нито да притежават храброст, което е било привилегия на класата *на патрициите**. *Тукидит*[58] съобщава, че в Спарта съдиите разпоредили да бъдат избити най-подло 2000 илоти, които със смелостта си спасили републиката. От времето, когато е било забранено на плебеите да участвуват в отбраната на родната си страна и следователно да притежават храброст, страхът по необходимост е трябвало да стане главното достойнство на плебея, както храбростта е била за аристократите. Така гръцкото прилагателно *kakos* (страхлив, кекав, лош), употребено като съществително, значи човек от плебса, докато *aristos*, превъзходна степен от *agathos*, е означавало член на патрицианската класа; а латинското *malus* значи кекав, уродлив, какъвто е изглеждал робът и занаятчията в очите на патриция — деформиран, според Ксенофонт[59], от своя занаят, докато гимнастическите упражнения развиват хармонично тялото на аристократите.*

---

* *Imbeliis, imbecillis*, означаващи негоден за война, са се употребявали от латинските писатели преди всичко за страхлив, телесно и умствено слаб: *malus* има по-общо значение като качество на този, който не притежава изискваните физически и морални достойнства.

---

* В атинската демокрация и по времето на Аристофан търговците не били принуждавани да служат военна служба. Сикофантът от неговия «*Плутос*» казва, че е станал търговец, за да не ходи на война.

Плутарх казва, че Марий, «за да се бие срещу кимврите и тевтоните, въпреки законите и обичаите, завербова роби и безделници (т. е. бедни). Всички военачалници преди него не ги приемаха в своите войски. Те доверяваха оръжието, както и другите почести на републиката само на мъже благородни, известни с богатство, което гарантираше за тяхната вярност.»

*

В древния Рим патрицият е бил *bonus* и евпатридът в Омирова Гърция е бил *agathos*, защото и единият, и другият са притежавали физическите и моралните достойнства на героичния идеал, единственият идеал, който е могла да роди тяхната обществена среда; те са били смели, великодушни, физически силни и стоици духом, и отгоре на всичко — земевладелци, т. е. членове на племе или клан, притежаващо територията, върху която живее**.

Варварите, занимаващи се само с отглеждане на добитък и със съвсем първобитно земеделие, се отдавали със страст на разбойничество и пиратство, за да изразходват своята твърде голяма физическа и морална енергия и за да присвоят благата, които другояче не са знаели и не са можели да си доставят. В едно гръцко стихотворение, от което е останала само една строфа («сколион на Хибрас»), един варварин пее: «Богатството ми е в моето голямо копие, моя меч и моя щит, защита на моето тяло; благодарение на тях аз ора, жъна, изцеждам сладкия сок на лозата; благодарение на тях ме наричат господар на *mnoía* (робите на общината)». Архилох[61], който е бил наемен авантюрист, живеещ от война, също пее: «На върха на копието се намира добре омесеният хляб, на върха на копието е хубавото вино от Исмарос и за да пия, аз се опирам на копието»***. Цезар съобщава, че суевите изпращали всяка година половината от мъжкото си население на грабителски походи. Скандинавците, като привършели сеитбата, се качвали на своите кораби и тръгвали да ограбват бреговете на Европа. Гърците по време на Троянската война изоставяли обсадата, за да се отдадат на разбойничество. «В професията на пирата тогава не е имало нищо позорно, тя е водела към славата», казва Тукидит. Капиталистите го уважават много. Колониалните експедиции на цивилизованите нации не са нищо друго, освен разбойнически войни. Но докато капиталистите извършват своите пиратства чрез пролетариите, варварските герои ги заплащали със собствената си кожа. Тогава е било единствено почетно да се обогатяваш от войната. Така спестяванията на синовете в римската фамилия са се наричали *peculium castrense* (имот, натрупан през походите). По-късно, когато зестрата на съпругата увеличила тази собственост, тя получила името *peculium quasi castrense.* Пълководците насърчавали грабежите. Ификрат, атински военачалник от времето на Фосион, «искаше, казва Плутарх, всеки наемен войник да бъде жаден за пари и удоволствия, защото, търсейки да задоволи страстите си, той с голяма дързост ще се излага на всякакви опасности». Това всеобщо разбойничество прави буквално точна средновековната пословица: Който има земя, има война. Собствениците на стадата и реколтите никога не са изоставяли оръжието. С оръжие в ръка те са изпълнявали своите функции в живота на общността. Животът на героите е бил една дълга битка. Те са умирали млади, като Ахил, като Хектор. Във войската на ахейците е имало само двама старци — Нестор[62] и Феникс. Да се достигне до старост било тогава нещо толкова изключително, че старостта станала привилегия, промъкнала се в човешкото общество.

---

* «Трудът на занаятчиите деформира телата и кара да слабее умът. Поради това хората, отдадени на такъв труд, никога не се издигат до обществените длъжности.» Ксенофонт. *За домашното стопанство.*

** Епитетът *стоик*. употребен за героите на варварите, е анахронизъм, но само словесен; думата е била измислена за определяне на учениците на Зенон[60], който е преподавал под Портата *stoa*. Варварите са имали морална сила, каквато стоиците се стараели да придобият.

*** Рицарите от края на средните векове, които се бяха разорили от кръстоносните походи и бяха останали без земя поради непрестанните си борби, живееха само от война и както гръцките герои наричаха спечелената в бой плячка «жътва на шпагата»

Патрициите, които се наемали със защитата на града, естествено запазвали и управлението, поверявано на главите на семействата. Когато обаче развитието на търговията и на производството създало в града една многобройна класа от богати плебеи, те били принудени, разбира се, след дълги граждански борби, да им сторят място в управлението. Сервий Тулий[63] основал в Рим съсловието на конниците — от плебеи, собственици на богатство не по-малко от 100 000 сестерции, оценявано по имуществения ценз; всеки пет години се е правел преглед на списъка и конниците, чието богатство било спаднало под ценза или които са били заклеймени от римския цензор, са губели това свое достойнство. Солон, който сам забогатял от търговия, отворил вратите на атинския «сенат» и на атинските съдилища за тези, които са притежавали достатъчно средства, за да издържат един бсен кон (*hippeis*) и чифт волове (*zeugitai*). Във всички градове, от които е запазен някакъв исторически спомен, се намират следите на подобна революция и навсякъде богатството, съответствуващо на издръжката на един боен кон, е давало политически права. Тази нова аристокрация, която произлиза от богатството, натрупано чрез търговия, производство и особено чрез лихварство, е могла да бъде приета и да задържи социалното си превъзходство само като се приспособи към героичния идеал на патрициите и като поеме известен дял в отбраната на града, в чието управление вече е участвувала.*

Имало е в древността време, когато един собственик без военни добродетели е бил толкова немислим, колкото в наши дни е невъзможно да си представим един директор на мини или на химическа фабрика, който да не притежава администраторски качества и различни научни знания. Тогава собствеността е била взискателна, тя е налагала на своите притежатели физически и морални качества. Самият факт, че си собственик, е предполагал предварително, че притежаваш добродетелите на героичния идеал, щом като собствеността е можела да се завоюва и запази само при условие, че ги имаш.

---

*Аристофан, адвокат на аристократическата партия и противник на атинската демокрация, противопоставя старите нрави на новите и със странна непоследователност отрупва с най-жлъчните изрази на своята сатира Ламах, Клеон и демагозите, които искат и постигат, въпреки опозицията на аристократите, продължаването на войната против Спарта. Времената се бяха променили, старата аристокрация на кръвта и новата аристокрация на богатството загубили много от своите войнствени чувства и като цяло запазили само собственическото си чувство. Войната вече не ги обогатява. Тя им отнема добитъка, опустошава нивите им, изкоренява маслиновите им дървета и лозята им, унищожава техните реколти и подпалва къщите им. Сам Аристофан е имал имоти на остров Евбея, където се намирало едно от бойните полета по време на Пелопонеската война. Платон, като идеалист и горещ защитник на собствеността в своята *Република*, иска гърците да решат, че във всички войни, които водят помежду си, няма да подпалват къщите и реколтата; тези военни удоволствия не е трябвало да си позволяват освен във варварските страни.

Физическите и моралните добродетели на героичния идеал са били в известен смисъл присъединени към материалните блага, които са ги предавали на своите собственици: така във феодалната епоха благородническата титла е била свързана със земята. Лишеният от своето имение барон е губел аристократическата си титла, която се е прибавяла към титлите на неговия победител. Същото е било и по отношение на ангарията и другите задължения — те са се уреждали според статуса на земята, а не на лицата, които я заемат.* Впрочем нищо не е било така естествено, като варварския антропоморфизъм, който придава на материалните блага нравствени свойства.**

Ролята на защитници на отечеството, която собствениците запазвали за себе си, не е била синекурна. В своята *Политика* Аристотел отбелязва, че по време на Пелопонеската война пораженията по суша и по море изтребили богатите класи в Атина; че във войната против япигите висшите класи в Тарент загубили такъв голям брой от своите членове, че станало възможно да се установи демокрацията и че тридесет години преди това, в резултат на нещастните битки, броят на гражданите в Аргос бил толкова намалял, че е трябвало да се даде право на гражданство на перейците (заселници), които са живеели извън стените на града. Войната е предизвиквала такива опустошения в редовете ѝ, че войнствената спартанска аристокрация се бояла от нея. Имуществото на богатите, както и личността им, било изцяло на разположение на държавата. Гърците определяли помежду си тези (*leiturgoi, trierarhoi* и т. н.), които е трябало да плащат разходите за обществените празници и за въоръжаването на галерите от флотата. Когато след персийските войни е трябвало да се възстановят разрушените от персите стени на Атина, съборени били обществените здания и частните къщи, за да се доставят материали за възстановяването.

---

* Сметководната книга на абатството в Сен-Жермен де Пре от IX в., която Герара публикува в 1847 г. под заглавието «Полиптик на абата Ирминон», дели многобройните земи на монашеската община на три категории: *manses ingenuiles, lidiles и serviles*, облагани различно както по отношение на личните, така и на натуралните повинности, независимо от положението на лицата, които ги заемат. Така например семействата на крепостните, заемащи някаква *manse ingenue*, т. е, свободна земя, плащали помалко давнина и ангария, отколкото свободните хора, които са обработвали някаква *manse servile*.

** Едно друго явление на обръщане — хипоморфизма, възниква в средните векове. Тъй като си запазили правото да се движат въоръжени на кон, благородниците имали в боя такова предимство, че изглеждало сякаш конят придавал на феодалния барон военни добродетели. Затова, подобно на богатите в древните републики, той е взел името на животното, което язди, и се е наричал *chevalier, caballero* (от *cheval* — кон, б. пр.) и т. н.. . . Най-ценните от всички добродетели са произтичали от коня (*chevaleresque, caballerescos chivalrous* и т. н.) Дон Кихот счита коня за такова важно лице в живота на странствуващото рицарство, че използва цялата си казуистика, за да разреши на Санчо да го следва, яхнал на магаре.

Щом като само на собствениците на движими и недвижими имущества е било позволено да бъдат храбри и да носят в себе си добродетелите на героичния идеал; щом като без собствеността на материални блага техните нравствени качества са били безполезни и дори вредни за притежателите им, както го доказва избиването на 2-те хиляди илоти, споменато по-горе; щом като притежаването на материални блага е било основание за притежаване и на нравствени добродетели, нищо не е било по-логично и по-естествено от това, да се идентифицират нравствените качества с материалните блага и да се обединят в една и съща дума.

II

РАЗЛАГАНЕТО НА ГЕРОИЧНИЯ ИДЕАЛ

Икономическите явления и политическите събития, които те пораждат, се нагърбват със задачата да разрушат героичния идеал и да разкъсат първоначалното единство между моралните добродетели и материалните блага, което езикът зарегистрирал по толкова наивен начин.

Разделянето на обработваемите земи, притежавани общо от всички членове на клана, започнало да внедрява неравенството сред тях. Под влиянието на многобройни причини земите се съсредоточили в ръцете на няколко семейства от клана и се стига дотам, те да станат собственост на чужденци. По този начин все по-голям брой патриции се лишавали от своите имоти. Те бягали в градовете, където живеели като паразити, като оси, казва Сократ. Не би могло да бъде другояче. Защото в древните общества, фактически във всички общества, основани върху робството, ръчният труд, а също и умственият, извършван само от роби и от чужденци, се възнаграждавал малко и се считал за унизяващ, с изключение обаче на земеделието и пастирството.

Политическото положение, създадено от икономическите явления, е обрисувано от Платон в VIII книга на *«Република»* със сила и яснота, достойни за най-голямо възхищение; жестока класова борба е бушувала в гръцките градове. Олигархичната държава, т. е. тази, която е основана върху имуществения ценз, казва Сократ, «не е единна по своята природа, тя по необходимост съдържа две държави — едната, съставена от богати, другата — от бедни, които живеят на една и съща земя и заговорничат едни против други». Между бедните Сократ не включва занаятчиите и още по-малко робите, а само разорените патриции.

«Най-големият недостатък на олигархичната държава е свободата, която се дава на всекиго да продава своя имот или да купува имота на другиго и факта, че този, който е продал имота си, може да остане да живее в държавата, без да работи нито като занаятчия, нито като търговец, нито като конник, нито като хоплит, нито като какъв и да е друг, а само като беден. . .* Невъзможно е да се спре това безредие, тъй като, ако то бъде предотвратено, едни не ще притежават извънмерни богатства, докато други са доведени до крайна нищета. . . Членовете на управляващата класа, които дължат своя авторитет на големите си имоти, се въздържат да преследват със строгостта на законите разюздаността на младите развратници и да им попречат да се разоряват чрез безмерно прахосване, защото искат да закупят техните имоти и да ги присвоят чрез лихварството, за да уголемяват богатствата и силата си.»

Концентрирането на богатствата създава в държавата една класа «от хора, въоръжени като осите с жила. Едни от тях са потънали в дългове, други са белязани с позора, трети са загубили едновременно и имот и чест — всички те са в състояние на постоянна вражда и заговорничене против ония, които са забогатели от остатъците на техните имущества и против останалите граждани. Те обичат само едно — превратите. . . Обаче жадните лихвари, свели глави и като че ли без да забелязват хората, които са разорили, щом се появят нови, им нанасят дълбоки рани, като им дават пари срещу голяма лихва, и увеличавайки непрекъснато доходите си, умножават в държавата пасмината от716 търтеи и просяци.»

---

* Сократ иска да каже, че като не могат да издържат един боен кон и нямат средства, за да си купят пълно въоръжение, те не могат да служат нито като конници, нито като хоплити, т. е. като бойци, въоръжени с всичко необходимо.

Когато по своята многобройност и буйства търтеите ставали опасни за сигурността на управляващата класа, изпращали ги да основават колонии, а при липсата на такава възможност богатите и държавата се опитвали да ги укротяват чрез раздаването на храна и на пари. Перикъл успява да се задържи на власт само като изнася и храни търтеите: той изпратил 1000 атински граждани да колонизират Херсон, 500 в Наксос, 250 в Андрос, 1000 в Тракия и толкова в Сицилия, в Туриум. Той им раздал с жребий земята на остров Егина, чиито жители били избити или прогонени. Безделниците, от които Атина не могла да се отърве, получавали заплати. Давали са им дори пари, за да ходят на представления. Перикъл въвел обичая да се заплаща на 6000 граждани, т. е. на почти половината от населението, ползващо се с политически права, за да изпълняват съдийските длъжности (*dikastes*).* Тяхната заплата, която първоначално е била един обол дневно, била повишена на три от демагога Клеон. Годишната сума се покачила на 5560 таланта, което било много дори за такъв град като Атина. Когато Писандър премахнал демократическото управление, наредил повече да не се плаща на съдиите, заплата да получават само войниците, а обществените работи да се възлагат само на 5000 граждани, способни да служат на държавата със своето богатство и своята личност. За да държи в подчинение и да задоволи занаятчиите, които се обединявали с безделниците, Перикъл бил принуден да предприеме големи обществени строежи.

Икономическите явления, които, лишавайки част от патрицианската класа от нейната собственост, създавали една класа от декласирани, разорени и революционно настроени хора, се развивали по-бързо в градовете, които поради морското си разположение ставали оживени търговски и промишлени центрове. Класата на плебеите, забогатели от търговията, промишлеността и лихварството, нараствала заедно с увеличаването броя на разорените и паразитстващите патриции. Тези забогатели плебеи, за да изтръгнат от управляващите политически права, се свързвали с обезземените аристократи, но когато получавали права, те се обединявали с властта, за да се борят против обеднелите патриции и бедните или малоимотни плебеи; последните пък, когато са ставали господари на града, отменяли дълговете, изгонвали богатите и си поделяли имуществата им. Прогонените богаташи молели за помощ в чужбина, за да могат да се завърнат в своя град, и на свой ред избивали победителите си. Тези класови борби окървавявали всички градове на Гърция и ги подготвяли за македонското и римското господство.

---

* Броят на атинските граждани, притежаващи политически права, е бил 14 040, както показва преброяването, извършено от Перикъл във връзка с раздаването на житото, изпратено подарък от Египет.

Икономическите явления и пораждaните от тях класови борби обръщали с главата надолу условията на живот, при които бил създаден героичният идеал.

Икономическите явления дълбоко променили начина на воденето на война. Пиратството и разбойничеството — тези любими занятия на варварските герои, станали трудни, след като усъвършенстваните укрепления на градовете ги пазели от посегателства. Солон, макар че бил глава на търговски град и сам търговец, за да угоди на закоренелите обичаи, бил принуден да основе в Атина училище за пирати. Обаче създаването на голям брой колонии по целия средиземноморски бряг и последвалото развитие на търговията принудили морските градове да създадат морска полиция и да подгонят пиратите, чийто занаят губел своя престиж, колкото повече намалявали доходите от него.

Промени от капитално значение се извършили в организацията на морските и сухопътните армии. Омировите герои, както и скандинавците, които по-късно разоряват атлантическите брегове на Европа, когато тръгвали в морски поход, не вземали със себе си гребци и матроси. На плоскодънните им кораби, построени от тях самите и непобиращи, според Омир, повече от 50 — 120 души, се качвали само бойци, които и гребели, и се биели. Сраженията ставали само на земята. «Илиадата» не споменава за сблъсквания в морето. Усъвършенствуванията, въведени от коринтяните, и увеличаването на морските сили направили необходимо използването на гребци и на наемни матроси, които не участвували в боевете, водени по суша и по вода от хоплитите и от леко въоръжени бойци. Наемничеството, веднъж възприето във флотата, се наложило и на сухоземните войски. Първоначално те се състояли от граждани, които влизали в действие със собствени хранителни запаси за три или пет дни, както и със свои коне и свое оръжие. Те се прехранвали за сметка на неприятеля, когато им се привършвали провизиите, и са се прибирали по домовете си, щом приключи походът — той бил винаги кратък. Когато обаче, пренесена надалеч, войната започнала да изисква продължителното присъствие на войската, държавата била принудена да се заеме с прехраната на войника. Перикъл в началото на Пелопонеската война дал за първи път в Атина заплата на бойците, които оттогава станали войници в смисъл на наемници. Заплатата била от две драхми дневно на хоплит. Диодор Сицилийски, казва, че при обсадата на Вейес римляните въвели заплащането в армията. От момента, в който на войника заплащат, за да се бие, войната отново става доходна професия, както по времето на Омир. Образуват се войнишки корпуси, в които се включвали бедните граждани и декласираните и разорените патриции, а съществували вече и групи от гребци и матроси, продаващи своя труд на този, който им плати по-добре*.

Сократ казва, че една олигархична държава, т. е. управлявана от богатите, «е неспособна да води война, защото или трябва да въоръжи множеството и в резултат на това повече ще се страхуват от него, отколкото от неприятеля, или да не си служи с него и да отиде на бой с една чисто олигархична армия», т. е. сведена само до богатите граждани. Новите изисквания на войната обаче принудили богатите да потъпкат своя страх и да нарушат старите обичаи. Те се видели принудени да въоръжат бедните и дори робите. Атиняните събрали във флотата роби, обещавайки им свобода, и освободили тези, които се сражавали смело при Аргинуските острови (406 г. пр. н. е.). Спартанците също били принудени да въоръжават и да освобождават илоти. В помощ на сиракузците, обсадени от атиняните, те изпратили един корпус от 600 хоплити, съставен от илоти и от новоосвободени. Докато правителството на Спартанската република заклеймява с позор спартанците, предали се при Сфактерис, въпреки че мнозина от тях имали високо политическо положение, то дава свобода на илотите, доставили им храна, когато били обградени от атинските части.

---

* Тукидит съобщава, че пратениците на Коринт, дошли да уговорят спартанците, уплашени от морските сили на Атина, да се присъединят към тях, за да й обявят война, им казвали: «Като направим само един заем, ние ще привлечем атинските гребци с една по-висока заплата». Никий в писмото, което изпраща от Сицилия до събранието в Атина, се оплаква от дезертьорството на наемниците. Няколко години по-късно матросите напуснали атинската флота в Мала Азия, за да преминат във флотата на Лизандър, който им дал по-голяма заплата.

Картагенците, за да победят гръцката армия в Сицилия, привличали гръцки войници, упражняващи военния занаят срещу заплащане. Александър намерил гръцки наемници на служба при Дарий и ги присъединил към своята армия, след като им простил, че са се сражавали за варварите против гърците. Наемничеството унищожава патриотичното чувство, което е било толкова силно и дълбоко у варварите. Във всичките армии се срещат сражаващи се гръцки наемници. Когато стоиците и циниците много преди християните започват да говорят за човешкото братство, издигащо се над тесните стени на античния град, те дават само хуманен и философски израз на един свършен факт — дело на икономическото и политическото развитие.

Заплатата, която превърнала боеца във войник*, бързо става инструмент за обществено разложение. При Платея гърците се заклеват, «че ще завещаят на децата на своите деца омразата против персите, та тази омраза да трае, докато реките се вливат в морето.» Половин век след тази горда клетва обаче атиняните, спартанците и пелопонесците с удоволствие ухажват персийския цар, за да получат помощи и да заплатят на своите матроси и войници. Пелопонеската война ускорява падането на аристократическата партия и разкрива пред всички разложението на героичните нрави, подготвено тихомълком от икономическите явления.

Богатите, които първоначално си запазват като първа своя привилегия правото да носят оръжие и да защищават отечеството, бързо свикват да бъдат замествани от наемници. Един век след нововъведението на Перикъл, голяма част от армиите на Атина са съставени от платени войници. В една от своите олинтски речи Демостен казва, че във войската, изпратена против Олинт, е имало 4000 граждани и 10 000 наемници; че в тази, която Филип победи при

---

[*] Думата солдат, която в европейските езици замества думата боец (soldier, английски, soldat, немски, soldado, испански, soldato, италиански и т. н.), идва от solidus, стотинка, откъдето — solde, надница. Името си войникът получава от надницата. Исторически войникът е първият наемен работник.

Херонея, имало 2000 души от Атина и Тива и 15 000 наемници. Макар и да не се сражавали, богатите прибирали печалбите от войната. «Богатите са много добри за пазене на богатството, казва Сиракузкият демагог Атанагорас, те масово бягат от опасностите и като не се задоволяват да заграбват по-голяма част от военните придобивки, те узурпират всичко.»

Патрициите-варвари, закалени от детството във военните тежести, били несравними войници. Напротив, новите богаташи, както установява Сократ, мъчно можели да ги понасят: «Когато в армията по суша или по море се намират заедно богати и бедни и взаимно се наблюдават в опасните моменти, богатите нямат тогава никакъв повод да презират бедните. Обратно, когато един бедняк, сух и изгорен от слънцето, поставен на бойното поле до някой богаташ, израсъл на сянка и затлъстял, го вижда как пъшка загрижен за себе си, каква мисъл, смяташ ти, че му идва в този момент в главата? Не си ли казва той, че тези хора дължат богатството си само на нерешителността на бедните? И когато те са в своя среда, не си ли казват един на друг: наистина, тия богаташи нищо не струват!»

Като се отказват от военната служба и като поставят наемници в защита на отечеството, богатите загубват физическите и моралните качества на героичния идеал, запазвайки обаче материалните блага, които бяха негово основание. Както отбелязва Аристотел, тогава се е стигнало до това, че «като не е могло да компенсира добродетелта, богатството е освободило хората от необходимостта да бъдат добродетелни.»*

Обаче героичните добродетели, които богатите вече не са развивали у себе си, стават достояние на наемниците, на освободените роби и на робите, които не са притежавали материални блага. Тези именно добродетели, които бяха довели варварските герои до собствеността, докарват наемниците от мизерния живот до заплатата. Следователно икономическото развитие наложи разрива между материалните блага и моралните качества, които някога са били тясно свързани помежду си.*

---

* Подобно явление се наблюдава и към края на средните векове. Феодалният господар е имал право на натурални данъци и лична служба от страна на своите слуги и васали само при условие, че ще ги защищава против многобройните заобикалящи ги неприятели. Когато обаче в резултат на икономическите и политическите събития настъпило общо вътрешно умиротворение, господарят не е трябвало вече да изпълнява ролята си на защитник, което не му пречело да си запази и да утежни ангариите и данъците, загубили вече своето основание.

Сред тези наемници с героични добродетели е имало и голям брой патриции, на които лихварството и гражданските войни са отнели имотите, докато в редовете на богатите е имало много хора, забогатели от търговия и лихварство, и дори от войната, водена от други. Така например Тукидит разказва, че в началото на Пелопонеската война, докато Коринт е подготвял своя поход срещу Коркира, държавата обещала на гражданите, които вземат участие в него, подялба на завладените земи: същите изгоди тя предлагала и на онези, които, без да участвуват в кампанията, биха внесли по 50 драхми.

Героичният идеал се бе провалил, сеейки безпорядък и объркване на нравствените понятия и това объркване се бе пренесло и в религиозните идеи. Най-грубо суеверие продължавало да цъфти, включително в Атина, която осъжда на смърт Анаксагор, Диагорас[64], Сократ, която изгаря съчиненията на Протагор[65] за неуважение към боговете. А между това авторите на комедии отправяли срещу боговете и техните жреци — което е било още по-дръзко — най-смели и най-цинични нападки. Демагозите и тираните осквернявали храмовете на боговете и ограбвали техните свещени богатства, а нощем разпътниците осквернявали и събаряли статуите на боговете, поставени по улиците. Религиозните идеи, предавани от най-дълбока древност и наивно приемани, докато съвпадали със съществуващите нрави, станали сега неприятни по своята грубост. Питагор и Сократ искат тяхното отменяване, дори ако за това трябва да бъдат осакатени Омир и Хесиод, дори да се забрани четенето на техните поеми. Епикур заявявал, че е безбожно да се вярва в легендите за боговете и да се разказват те. Християните от първите векове само обобщават и систематизират онова, което езичниците бяха критикували и вършили по време на разцвета на езичеството.

---

* Капиталистическата епоха видя подобен разрив, също така брутален и дълбок по революционните си последици. В началото на капиталистическия период, в първите години на XIX в., идеалът на дребния буржоа и на занаятчията получи известно утвърждаване в общественото мнение: трудът, редът и спестовността се считаха тогава за тясно свързани със собствеността. Техните нравствени добродетели водеха тогава към притежаването на материални блага. Буржоазните икономисти и моралисти могат и сега, като папагали, да повтарят, че собствеността е плод на труда, но тя вече не е възнаграждение за него. Добродетелите на дребнобуржоазния и занаятчийския идеал довеждат вече наемния работник само до благотворителната каса и до болницата.

Удря часът, в който зародилото се тогава буржоазно общество, обществото, основано върху индивидуалната собственост и стоковото производство, трябва да формулира един нравствен идеал и една религия, отговарящи на новите социални условия, създадени от икономическото развитие. Неувяхваща слава за софистичната философия на Гърция е фактът, че тя трасира основните моменти на новата религия и новия нравствен идеал. Нравственото дело на Сократ и на Платон си остава ненадминато.*

III

БУРЖОАЗНИЯТ НРАВСТВЕН ИДЕАЛ

Героичният идеал, прост и логичен, е отразявал в съзнанието околната действителност без дегизация и без извращения. Той е въздигал като първа добродетел на човека физическите и нравствените качества, необходими на варварските герои, за да завоюват и да запазят материалните блага, които са ги поставяли сред първите граждани и щастливите хора на земята.

Реалността на раждащото се демократично буржоазно** общество не е отговаряла вече на този идеал. Богатствата, почестите и удоволствията не са били вече награда за доблестта и другите героични добродетели, както в нашето капиталистическо общество собствеността вече не е възнаграждение за труда, за реда и спестовността. Богатствата обаче винаги са продължавали да бъдат цел на човешката дейност и дори все повече и повече ставали негова единствена и върховна цел. За да се постигне тази така горещо желана цел, вече не е било необходимо да се поставят в действие героичните качества, така ценени преди, но понеже човешката природа съвсем не бе се отърсила от своите черти, макар при новите социални условия те да са станали безполезни и направо вредни, «за да си пробиеш път в живота», и понеже те започнали да стават причина за смутове и за граждански войни в античните републики — крайно необходимо било те да се овладеят и опитомят, като им се даде едно платонично удовлетворение, за да бъдат използвани за процъфтяването и за запазването на новия обществен строй.

---

* Под стоково производство трябва да се разбира онази форма на производството, при която работникът произвежда не за своя или на семейството си консумация, а за продажба. Тази форма на производство, която характеризира буржоазното общество, абсолютно се отличава от формите, които са я предшествували и при които човекът е произвеждал, за да консумира, било като използвал роби, крепостни или наемни работници. В древността патрицианските семейства, подобно на феодалните през средните векове, заставяли да се произвеждат на тяхната земя и в техните работилници храни, дрехи, оръжия и т. н., с една дума почти всичко, от което имали нужда, и разменяли само излишъците над своята консумация в определени времена в годината.

** Лафарг употребява думата «буржоазно», когато се отнася до общество от граждани-стокопроизводители. *Бел. ред.*

С това се заемат софистите. Едни, като киренайците, не се и опитват да украсяват действителността, а открито признават и високо обявяват, че притежаването на богатства е «върховно благо» и че физическите и умствените удоволствия, които те доставят, са «крайна цел на човека». Те със страст прилагат изкуството да се печели с всички позволени и непозволени средства и да се избягват неприятните последици, които непохватното нарушаване на законите и на обичаите може да повлече след себе си. Други софисти, като циниците и мнозина стоици, в открит бунт против законите и обичаите, искат връщането към предобщественото състояние и «да се живее според природата». Те проявяват пренебрежение към богатствата: «само мъдрият е богат» — крещят те демонстративно. Обаче това презрение към благата, които не притежават, се намира в твърде шокиращо противоречие с околната действителност и общото настроение, а често звучи твърде декламаторски, за да се вземе сериозно под внимание. При това нито едните, нито другите придават някакво полезно за обществото значение на своите морални теории, а именно това искаше буржоазната демокрация.

Други софисти*, като Сократ, Платон и много стоици, стигат непосредствено до въпроса за морала. Те не въздигат в догма омразата към богатствата. Напротив, те признават, че богатствата са едно от условията за щастието, а също и за добродетелността, въпреки че са престанали да бъдат нейно възнаграждение. Добродетелният човек вече не трябваше да иска от външния свят наградата за своите добродетели, а да я търси в дъното на душата си, в своята съвест, която трябва да се ръководи от вечни принципи, намиращи се извън реалния свят, и тях той е могъл да постигне само в другия свят. Те не се бунтуват като циниците против законите и обичаите. Напротив, съветват те да бъдат спазвани и препоръчват всеки да си остане на мястото и да се приспособи към социалното си положение. Така както свети Августин и отците на църквата налагат на робите-християни като дълг да удвоят старанието си за своя земен господар, за да заслужат милостта на небесния господар. Платон и църковните отци си поставят задачата да утвърждават обществените институции с помощта на морала и на религията. Сократ, който е бил приятел на Перикъл, и Платон, който е гостувал на тираните на Сиракуза, са прононсирани политици и в морала и религията не виждат друго освен инструмент за управляване на хората и за поддържане на обществения ред.

---

* Думата «софисти» е употребена от Лафарг в широк смисъл — учители на мъдрост. (*Бел. ред.*)

Тия двама проницателни гении на софистката философия са основоположници на индивидуалистичния морал на буржоазията, на морала, който неизбежно поставя в противоречие думи и дела и дава философска санкция на разделянето на живота на две части; идеалния, чистия живот и практическия, нечистия живот; като при това единият е отплата за другия. По същия начин «много благородните и твърде почтени дами» от XVII век успяваха да делят любовта на две, като за интелектуалната любов, от която се наслаждаваха с платоническите си любовници, се утешаваха, ползвайки солидно физическата любов на своите съпрузи, допълвана при нужда от един или по-добре от няколко яки любовници.

Моралът на всяко общество, основано върху стоковото производство, не може да избегне това противоречие, последица от конфликтите, които раздират буржоазния човек; за да успее в своите търговски и индустриални начинания, той трябва да спечели доброто мнение на хората, като се кичи с добродетели, които не може да приложи на практика, ако иска да преуспее. Той обаче смята, че тези показни добродетели трябва да бъдат за другите задължителни, «категорични императиви» — както казва Кант; така както, продавайки долнокачествена стока, той иска да му се заплаща в звонкови монети.* Буржоазията поддържа своята класова диктатура единствено с груба сила, но за да приспи революционната енергия на потиснатите класи, има нужда да им внуши, че нейният обществен строй представлява възможното най-добро осъществяване на вечните принципи, които красят спиритуалистичната философия и които Сократ и Платон отчасти бяха формулирали повече от четири века преди Исуса Христа.

Религиозният морал не остава извън това противоречие: най-висшата формула на християнството е «любете се един друг», но християнските черкви, за да осигурят клиентела за своите дюкяни, мислят само за покръстването на еретиците с огън и меч, та да ги спасят, както уверяват те, от вечните огньове на ада.

Варварската обществена среда, която раждаха войните и племенният комунизъм, разви до краен предел благородните качества на човека, физическата сила, храбростта, нравствения стоицизъм, готовността да се жертвува и животът, и имотът в полза на общността, на града. Напротив, буржоазната обществена среда, основана върху частната собственост и стоковото производство, издигна като основни добродетели най-лошите черти на човешката душа — егоизма, лицемерието, интригантството, подлостта и измамничеството.*

---

* Езичниците не се опитваха да прикриват истината и поставяха търговията под патронажа на Меркури, бога на крадците. Католиците са по-лицемерни. Религиозни ордени, които не са се посветили изцяло на заграбването на наследства, правят от търговията и промишлеността свое основно и единствено занимание, макар да твърдят, че бога, на който се кланят, е чист от всякаква лъжа и неопетнен с никаква измама.

Първият акт на капиталистическата буржоазия, дошла на власт в 1789 г., беше да провъзгласи свободата на грабежа, освобождавайки търговията и индустрията от всякакъв контрол. Майсторите-занаятчии през средните векове, като работеха само за местния пазар, само за съседите, бяха установили строг контрол върху производството. На синдиците на корпорациите бе разрешено да влизат по всяко време в работилниците и да проверяват суровината и начина на обработката ѝ. За да се улеснят техните инспекции, вратите и прозорците на работилниците се оставят отворени по време на работа: занаятчиите през средните векове работеха буквално пред очите на публиката. Предметите, преди да се изнесат за продан, проверени от синдиците, се маркираха с пломба или с друг някакъв знак, удостоверяващ, че корпорацията гарантира за тяхното добро качество. Този непрестанен контрол който стесняваше и пречеше на разбойническия гений на капиталистическата буржоазия да се развихри, създаваше едно от най-големите ѝ недоволства срещу корпорациите.

Буржоазният морал, въпреки претенцията на Платон, че идеал от небето и стоял над низменните интереси, отразява така скромно вулгарната действителност, че софистите, вместо да измислят някаква нова дума за определяне на принципа, който според запознатия с тези неща Виктор Кузен е «целият морал», вземат употребяваната дума и го наричат Добро: *to agathon*. Когато се изгражда християнският идеал успоредно и като резултат от философския идеал, той е белязан от същата необходимост. Църковните отци му налагат печата на вулгарната реалност.

Думата *beatus*, която езичниците употребяват за богат и Варон определя като «този, който притежава много имот», *qui multa bene possidet*, в черковния латински език обозначава този, който се ползва с божията милост: beatitudo, дума, с която Петроний и писателите от времето на упадъка си служат, за да означат богатствата, под перото на свети Иероним означава небесно щастие; *beatissimus*, епитетът, даван от езическите автори на богатия човек, става определение за патриарсите, за отците на църквата, за светците!

---

* Буржоазните писатели имат навика да приписват всички пороци на цивилизацията на дивашите и варварите, които капиталистите ограбват, експлоатират и избиват под предлог, че ги цивилизоват, а всъщност ги развращават с алкохола, сифилиса, Библията, принудителния труд и търговията.

Пътешествениците, които първи са влизали в контакт с дивашките племена, неразвратени още от цивилизацията, се поразяват от техните нравствени добродетели и Лайбниц, който сам струва колкото всички философи на либерализма, не можа да не им отдаде уважение: «Аз положително зная, пише той, че диваците в Канада живеят заедно и в мир. Въпреки че сред тях няма никакъв вид съдии, никога или почти никога в тази част на света не се наблюдават свади, омрази или войни, освен между хора от различни народи и с различни езици. Ще си позволя да нарека това почти едно политическо чудо, непознато на Аристотел, и което Хобс съвсем не е видял. . . Самите деца, които играят заедно, рядко се сбиват и когато започнат много да се горещят, тях веднага ги възпират другарите им. При това съвсем не е необходимо да си въобразяваме, че мирът, в който те живеят, е резултат на някакъв флегматичен и нечувствителен характер, тъй като нищо не може да се сравни с тяхната активност против неприятеля, а чувството за чест има у тях най-висока степен на жизненост, за което свидетелствува страстта при отмъщението и твърдостта, с която умират сред мъченията. Ако тези народи биха могли един ден да прибавят към толкова големите си природни качества нашите изкуства и нашите занаяти, ние ще бъдем пред тях като недоносчета.»

Езикът ни показва, че варварите, следвайки своя обичаен антропоморфичен начин на мислене, са прикачвали своите нравствени добродетели към материалните блага. Обаче икономическото развитие и политическите събития, които подготвиха почвата на буржоазния начин на производство и размяна, разкъсаха първоначалния съюз между моралното и материалното. Варваринът не се срамуваше от този съюз, тъй като това бяха физическите и моралните качества, с които той беше особено горд и които се поставяха в действие за завоюване и запазване на материалните блага; буржоата, напротив, се срамува от ниските качества, които е принуден да използва в играта, за да стигне до богатството. Ето защо иска да накара другите да вярват и накрая сам започва да вярва, че неговата душа витае над материята и се храни с вечни истини и неизменни принципи. Езикът обаче, този непоправим издайник, ни разкрива, че под чистите облаци на най-пречистената нравственост се крие върховният идол на капиталистите: имотът, богът-собственост.

Както всички проявления на човешката дейност, моралът попада под закона на икономическия детерминизъм, формулиран от Маркс: «Начинът на производство на материалния живот обуславя изобщо процесите на социалния, политическия и интелектуалния живот.»

АМЕРИКАНСКИТЕ ТРЪСТОВЕ

Тяхната икономическа, социална и политическа дейност

> «Страната, най-развита в промишлено отношение, показва на онези, които я следват в областта на промишлеността, картината на тяхното собствено бъдеще»
>
> *Карл Маркс*

ПРЕДГОВОР

Американските тръстове нахлуват в Европа; тяхната слава прекрачи Атлантическия океан още преди да се появят в Германия, Англия, Франция и Белгия. Въображението е поразено преди всичко от милионите и милиардите, с които те са въоръжени: това чудовищно натрупване на капитали, най-голямото, което сме виждали досега, действително представлява явление, което самò по себе си характеризира определен стадий от развитието на капитализма.

Но не само чудовищните размери на капиталите привличат вниманието ни: като отхвърлят почтените принципи на политическата икономия и като опровергават с явно неуважение категоричните твърдения на господа икономистите, тръстовете премахват конкуренцията и заместват анархията, която цари в капиталистическото производство, с една методична организация.

Тази научна организация на промишлеността, която увеличава производителността на наемния труд, ускорява концентрирането на богатствата, разтърсва икономическия, политическия и социалния живот, ражда един непрекъснато нарастващ слой от плебеизирани, недоволни буржоа, засегнати в своите материални интереси, подготвя икономически кризи и революционни събития.

Американските тръстове представляват ново историческо явление, чието влияние върху капиталистическия свят е толкова силно, че всички икономически, политически и научни явления, станали през последните четиридесет години, отстъпват на втори план.

В това кратко изследване се опитах да изложа организацията на тръстовете и бегло да нахвърля най-ярките прояви на тяхното влияние върху теорията и практиката.

Април, 1903 г.

ПЪРВА ГЛАВА

ТРЪСТОВЕТЕ КЪМ 1 ЯНУАРИ 1903 г.

Издателят на нюйоркския годишник на акционерните дружества «Mocdy Manual of Corporation Securitis» Джон Муди в една малка брошура, озаглавена многозначително «Морганизация на промишлеността» («The Morganisation of Industry»), дава списъка на индустриалните обединения или тръстове, създадени от 1 януари 1890 г. да 1 септември 1902 г. с капитал най-малко от 10 милиона долара, т. е. около 51 500 000 франка. В този списък са отбелязани между другите следните тръстове:

Два медни тръста — единият с капитал от 800 милиона франка, другият — от 257 милиона; един тръст за стъкла за прозорци с 87 милиона; за обработка на вълна — с 250 милиона; за хартия — с 200 милиона; за кондензирано мляко — със 125 милиона; за сухи дрожди — със 100 милиона; тютюнев тръст — с 1 милиард и 350 милиона; за емфие — със 105 милиона; за рафинирана захар — със 103 милиона; за стоманени вагонни рессри — със 100 милиона; за каучукови изделия — със 135 милиона; за плодове — с 80 милиона; за продукти от царевица — с 400 милиона; кожарски тръст — със 170 милиона; химически — с 85 милиона; стоманен тръст — с 8 милиарда, и т. н. С една дума, тръстове са се образували във всички отрасли на селскостопанското и фабричното производство.

Осемдесет и двата тръста, посочени в брошурата на Джон Муди, разполагат с капитал от 22 милиарда и 250 милиона франка. Списъкът обаче не е пълен, понеже в него са включени само тръстовете, основани през последните тринадесет години с капитали не по-малко от 50 милиона франка.

Според Джон Муди, като се оставят настрани ограничаващите условия за размера на капитала и за времето, когато са се появили тръстовете, може да се наброят около

800 тръста с капитал около 46 милиарда. А ако към това се прибавят железопътните компании, капиталите на тръстовете ще надхвърлят 76 милиарда.

Обаче цифрите, приведени от Джон Муди, са по-ниски от действителните. Депутатът Литълфилд от щата Мен, ползвайки официални статистически данни, намиращи се в публикувания наскоро доклад пред Конгреса, дава списък на тръстовете, съществували към 1 януари 1903 г., който се смята за най-пълен източник по този въпрос.

Към 1 януари 1903 г. са съществували 793 тръста, включително 453 «промишлени тръста» и 340 местни и «естествени» монополи, между които такива, като дружествата за водопроводи, газ и електрическо осветление, градския релсов транспорт, телеграфа и телефона.

Капитал на промишлените тръстове. . .	47 539 милиарда
Капитал на местните монополи и на монополите върху природните сили. . .	22 242 милиарда
	69 781 милиарда

Ако към тази сума от приблизително 70 милиарда прибавим капиталите на всички дружества, собственици на жп линии, достигащи 30 милиарда, ще се получат над 100 милиарда, вложени в акции и облигации на всевъзможни дружества и образуващи силата на монополистичната система.

За да се оцени както трябва значението на тази сума, трябва да се има предвид, че сбщото богатство на Съединените щати се изчислява на 485 милиарда. . .

. . .Редом с това грамадно натрупване на канцентрирани капитали особено силно впечатление прави малкият брой финансисти, които самостоятелно, безконтролно и безотговорно се разпореждат с тази стотица милиарди.

Пет групи финансисти, които са добре известни в Съединените щати — групата на Морган, на Гулд—Рокфелер, на Хариман—Кен—Леб, на Вандербилт и Пенсилванската група — ръководят работите на големите американски жп компании.

Финансистите, които образуват тези пет групи, криещи се зад имената на различни дружества, ръководят най-разнообразни индустриални търговски и финансови предприятия. Те извличат доходи от жп линиите, банките, въглищата, рудиците железото, медта, среброто, златото, стоманата, житото, месото и т. н. Цялото земеделско и фабрично производство в Съединените щати им плаща данък.

Според Джон Муди само Пиерпон Морган има господствуващо влияние в жп компании, в чиито ръце са съсредоточени 88 880 километра жп мрежа и капитал от 15 1/2 милиарда. Пак той «управлява непосредствено» индустриални тръстове с около 9 милиарда капитал. . .

Обаче тази шепа капиталисти подтиска не само Съединените щати. Тя посяга към целия свят. Северноамериканският нефтен тръст, намиращ се в ръцете на Рокфелеровци, и руският петролен синдикат са си поделили експлоатацията на двете полукълба. По взаимно съгласие двата тръста определят продажната цена и в случай на необходимост се заместват един друг. Така например, когато веднъж американският тръст поради недостатъчното си производство не успял да изпълни своите задължения към азиатските пазари, той ги отстъпил на руския тръст.

Преди няколко години медните тръстове предизвикаха значително повишаване на цените на този метал и оттогава, въпреки известното понижение, тези цени си остават високи. Това изкуствено повишаване на цените даде възможност на тръстовете да обложат с чудовищен данък всички индустриалци, които използват медта като суровина.

Вестник «Temps» публикува една анкета, проведена в началото на тази година сред търговците на обуща. Те заявиха, че скоро ще бъдат принудени да повишат цените, тъй като американските кожарски тръстове са закупили кожите на френския и на английския пазар. Германските търговци на кожи е трябвало през януари да вдигнат цените на тази стока на два пъти; в един циркуляр, те обясняват, че американците така са прибрали кожите, че немците са принудени или да ги плащат по-скъпо, или да затворят своите фабрики.

Океанският тръст, който възникна само пред няколко месеца, вече внася бъркотия в експлоатацията на френския морски транспорт. След време той ще започне да взима нещо като пътен данък върху селскостопанските продукти и промишлените изделия, които се разменят по воден път между Европа и Америка. Една от най-важните маневри, с които капиталистите ограбват търговията и индустрията, е заграбването на средствата за съобщение. Рокфелер успя да образува своя гигантски нефтен тръст едва след като сложи ръка на транспорта.

Американските тръстове завладяват Европа. Тютюневият тръст, след като укрепи своето всевластие в Съединените щати, прекоси Атлантическия океан и се настани в Англия. С цел да му оспорят терена, англичаните образуваха антитръст, но след известна борба, чиито разноски ще заплатят потребителите, двата тръста стигнаха до споразумение. Говори се, че американският стъкларски тръст е закупил стъкларските фабрики в Белгия. Едно американско дружество, което Рокфелер финансира, предлага на парижкия общински съвет да снабдява града с газ. Една корабостроителна компания, чието седалище е в Чикаго и която е свързана с океанския тръст, е закупила корабостроителници в Бордо. Европа достави на Съединените щати големи капитали за построяването на жп линии. Чрез спекулации и борсови удари американските финансисти, които ги управляваха, сложиха ръка на тези капитали и сега ги изпращат обратно в Европа, за да експлоатират нейната индустрия.

Ако материалистическото разбиране на историята на Карл Маркс, според което «начинът на производство на материални блага обуславя развитието на социалния, политическия и интелектуалния живот», се нуждаеше от ново блестящо потвърждение, тръстовете ни го доставят. Те господстват не само в областта на икономиката. На тях е подчинен и религиозният, и политическият, и интелектуалният живот на американския народ. Тръстовете правят неговата история.

Моргановци и Рокфелеровци строят черкви и университети. Те им подаряват милиони, за голяма завист на френските университетски дейци. И свещениците, и професорите всякак се стараят предано да угаждат на тези богаташи, които при нужда им напомнят техните задължения. Преди няколко години една от дарителките на университета в Сан Франциско накара да изгонят един професор по политическа икономия, който бе дръзнал да критикува прекалените привилегии на капитала. В Америка черквата не се субсидира от държавата и издръжката на духовенството зависи изцяло от щедростта на вярващите. Черквите се строят от акционерни дружества, точно както индустриалните предприятия. «Да благодарим на бога, който ни доставя парични дарения» — такава е молитвата, която се повтаря в тези черкви всяка неделя. Духовенството от всички вероизповедания пада ничком пред едрите капиталисти, тези истински богове, даващи му насъщния хляб, жилище и всичко останало. Наскоро нюйоркският католически епископ лиши един свещеник от неговата епархия, защото пропагандирал християнския социализъм. Един протестантски пастор в Бостон публично заяви от амвона, че ако сега Исус се върнеше на земята, той би се занимавал със спекулации на борсата, защото няма по-почетно занятие от това. Въпреки всичко това, Рокфелер намира, че дейността на духовенството не дава достатъчно плодове. Той се готви да организира един тръст за издаване на учебници, който да прочисти Библията от виковете на гняв и разобличение против богатите, които се срещат по страниците на стария и новия завет. Унизителното раболепие на духовенството и на интелигенцията създава у експлоататорите на работническата класа убеждението, че те — както феодалите от стария режим — владеят рудниците, фабриките и банките по силата на божественото право. Така е заявил с гордост един от собствениците на мините в Пенсилвания, Бер, в отговор на молбата да се отнесе внимателно към исканията на своите стачкуващи работници.

Печатът, който обработва общественото мнение в полза на капиталистите, се намира в техни ръце. Телеграфът е частна собственост на различни капиталисти и ако някой вестник направи опит да се освободи от ярема, той се лишава от телеграфни съобщения. Това е равно на смъртна присъда, защото в Америка нито един вестник не може да съществува без последните новини на телеграфа. Единствено само социалистическите вестници не зависят от капиталистите, тъй като те не са търговски предприятия, а само органи за пропаганда и оръжие за борба.

Финансистите, които ръководят тръстовете, с всеобщо съгласие и пред очите на всички, отпускат милиони за разходите по време на избори и на двете съперничещи си партии, републиканската и демократическата. Не е тайна за никого, че собствениците на сребърните мини са подкупили Браян, за да води своята кампания в полза на сребърната валута; те са купили също и сенатори, и депутати, когато се гласува така наречения закон Шерман за сеченето на сребърни монети.

Тръстовете са непопулярни. Те са ощетили толкова голям брой буржоа, че всеки сенатор, който хвърля огън и жупел против тях, може предварително да разчита на аплодисменти, а ако е кандидат в избори — и на гласове. При изборите и републиканците, и демократите не се скъпят на обещания да обуздаят и обезвредят тръстовете. В своето първо президентско послание (от 4 март 1897 г.) Мак-Кинли, още под влияние на разгорещената предизборна борба, заяви: «Партията, която днес отново е на власт, винаги в миналото е била против всякакви капиталистически обединения, организирани в тръстове или стремящи се с други средства да насочват по свой произвол икономическите условия в нашата страна. Тази партия е поддържала всяка законодателна инициатива, която е имала за цел да осуети осъществяването на планове, насочени към подтискане на народа чрез мита̀ върху предметите за потребление или чрез установяването на несправедливи тарифи за превозването на тези продукти.» Въпреки тези заявления, Мак-Кинли направи всичко, за да прокара покровителствените мита в полза на тръстовете. Същевременно, за да услужи на тръста за рафиниране на захарта, той ускори анексирането на Хавайските острови[66], с което освободи от мито нерафинираната захар, доставяна оттам. И пак, за да фаворизира една силна група финансисти, той внезапно ускори обявяването на война на Испания в момент, когато бяха направени предложения за арбитражно разбирателство. Рузвелт[67] мислеше, че щом е командувал в Куба, ще съумее да ръководи и кампанията против тръстовете. Като зае президентския пост, той както и Мак-Кинли, обяви, че има намерение да им върже ръцете и краката, да ги смаже. Обаче този strenuous man (смел човек) трябваше да се покори и както казват англичаните, «да изяде скромната паста», т. е. да се подчини на силата на нещата.

Корупцията процъфтява в политическия и съдебния свят; защитниците на тръстовете твърдят, че тя е един от плодовете на избирателната конкуренция и на всеобщото гласоподаване. Джон Дос Пасос се изрази така в своето показание пред комисията, която в 1899 г. анкетира злоупотребите на тръстовете: «Хората, които стоят начело на жп и индустриалните дружества, ще ви кажат, че никое полезно за населението мероприятие не може да бъде осъществено по законен път поради корупцията на съдебните и законодателните учреждения, които са плод на демагогия. А това принуждава тръстовете да осъществяват своите законни права с незаконни средства.»

Подкупността на политическите дейци в страните с капиталистическа цивилизация е достигнало връхната си точка в американската демокрация. Тя е довела у главатарите на тръстовете до такова политическо безразличие, че едни и същи финансисти поддържат с парите си и демократическата, и републиканската партия. Моргановци и Вандербилдовци не се унижават сами да изпълнят някоя политическа роля. Те предпочитат да държат конците, чрез които разиграват депутати и сенатори, министри и президенти като някакви кукли. Те образуват едно невидимо, но действително правителство, което стои над видимото и фиктивно правителство. Собствениците на мините в Пенсилвания най-добре доказаха съществуването на тази върховна власт: след като бяха отхвърлили с презрение предложението на Рузвелт — за арбитраж с цел да се уреди стачката на миньорите, впоследствие го приеха при първия знак на Морган.

Главният щаб на капиталистите, който управлява националните богатства, съсредоточени в жп транспорта и в индустриалните тръстове, ръководи и политиката на страната: той подготвя една панамериканска федерация, тълкувайки доктрината на Монро[68] в агресивен смисъл, и принуждава правителството на Съединените щати да става «покровител» на южноамериканските народи, за да завладее техните пазари в ущърб на европейската индустрия, той подтиква правителството да се откаже от традиционната миролюбива политика и да се впусне по пътя на империализма за завладяването на колонии и пазари.

Ръководителите на американската демокрация в своите речи искат пазари и призовават към «кръв и топове». П. Биджлоу в своята беседа за *предстоящата борба за източните пазари* казва: «Ние се нуждаем от световните пазари, нужно ни е цялото земно кълбо, защото сме по-умни и по-предприемчиви от всички. Ние изтребихме червенокожите индианци и по този начин дадохме забележителен пример, че *надживява най-приспособеният.* С испано-американската война[69] ние запечатахме тази представа и в съзнанието на европейските народи. Ние се нуждаем от пазарите на целия свят, защото в нашата история войните не са били нищо друго освен борба за пазари. В 1776 и в 1812 година ние плачехме за така наречената свобода на търговията, но когато я получихме, издигнахме стената на *протекционизма.* Изложението в Сент Луис е паметник на борбата за пазари; когато човек проучва войната от 1861 г.[70], разбира, че това е била война за националния пазар. Ние трябваше да принудим южняците да заплатят 20, 30 и 40%, за да се издигне промишлеността на Севера. Сега ни предстои борба за нови пазари.»* Тази беседа, изразяваща грижите на главатарите на индустрията, беше поместена във вестниците от всички цветове и нюанси. Главният щаб на капиталистите е готов да опустоши света, както Атила, с огън и меч, за да получава печалби от пласирането на своите стоки.

В XVI, XVII и XVIII век, когато се раждаше и набираше сили капиталистическата буржоазия, европейските народи с оръжие в ръка си оспорваха един на друг колониите, за да ограбват от туземното население ценни метали, скъпоценна дървесина, подправки, кожи и други. Стигнала до своя апогей, капиталистическата буржоазия започна с хитрост и сила да си отнема колониите и пазарите, за да ги наводнява със стоките, откраднати от пролетариите.

А именно буржоазията бе провъзгласила, че господството ѝ щяло да носи мир и съгласие, че нейната търговия и индустрия щели да обединят народите в братски съюз. Философът на буржоазията Огюст Конт, чиято удивителна дълбочина тя превъзнася и днес още преди половин век предсказваше, че епохата на войните е вече минала.

Но промишленото използване на природните сили, усъвършенствуването на машините и научната организация на производството при социалното господство на класата на капиталистите носи на човечеството не мир и щастие, а вътрешни и външни войни.

Класовата борба, разтърсваща обществения строй в нашата стара Европа, според буржоазните мислители не трябваше никога да раздира младата отвъдатлантическа република. Дори този термин не съществуваше в политическия език, докато всеки гражданин, «желаещ да работи» — willing to toil, както се казва в песента на преселниците на Запад, — е можел да постигне собственост и доволство. Но концентрацията на капиталите и на средствата за производство породи и в Америка класова борба. Борбата между труда и капитала получи там такива размери и такава острота, че вече се говори за гражданска война, усложнена може би от борбата между расите. «Избухването на гражданска война е напълно възможно — казва П. Биджлоу. — Аз вярвам в гражданската война, както вярвам в юмручния бой и в двуборството между отделни лица.» Предвиждайки това, главатарите на тръстовете търсят един свой Наполеон Бонапарт. През февруари т. г. Чарлз Метюсън, юрисконсулт на един тръст от Wall street в реч, произнесена след един банкет във Вашингтон, където са присъствували петима членове на Върховния съд и мнозина влиятелни политически дейци и финансисти, говори за стачките, за нарушената свобода на труда, за работниците, които налагат своите условия със сила, с помощта на револвера и динамита. По този повод той напомни, че когато в Париж е царувал терорът, се явил човекът, наречен Бонапарт, който разстрелял тълпата терористи, нахлула в Националното събрание, продължил да ги избива по улиците и така «въдворил ред на мястото на терора. Същото би трябвало да се направи и у нас.» Това не са празни приказки. Щатите гласуват закони против работниците, а съдиите, продали се на капиталистите, както и политическите дейци, ги прилагат със свирепа строгост.

---

* Втора реч от серията беседи на тема «За новите проблеми в областта на политиката», прочетени от П. Биджлоу в Лигата за политическо възпитание.

През 1902 г. Конгресът възстанови закона от 1790 г. за милицията, създадена за борба с индианците. Той гласува сумите, необходими за неговото осъществяване и за включването на всички годни да носят оръжие в редовете на милицията в случай на «вътрешен бунт» (— ние знаем какво значи това). Милицията, която по-рано се е намирала под ведомството на отделните щати, сега е подчинена на централното правителство. Куршумите със стоманена обвивка, доставяни от местните арсенали, бяха заменени от военния министър с двойно количество малки куршуми с полезен район на действие от 200 метра; военните коменданти на районите с големи градове получиха от министъра заповед да съставят военни карти на тези градове с оглед необходимото маневриране в случай на улични боеве.

Гражданската война ще спести на човечеството международните войни, подготвяни от концентрирането на капиталите и на оръдията на труда в ръцете на капиталистите.

Нюйоркският ежедневник «Daily People», орган на Социалистическата работническа партия (Socialist Labor

Party) отбелязва, че кръвожадните речи на такива видни хора, като Биджлоу. . . са многозначителен симптом и че бъдещето на страната носи в утробата си дълбоки вълнения. Борбата между класите и между расите, както и международните войни, ще поставят пред класата на капиталистите трудни проблеми. Да се търси тяхното решение означава да се иска унищожаването на капиталистическата класа: единствена социалната революция ще ги реши.

ВТОРА ГЛАВА

ПРОМИШЛЕНИ ОРГАНИЗАЦИИ ЗА СТОКОВО ПРОИЗВОДСТВО

а) КОРПОРАТИВНАТА ОРГАНИЗАЦИЯ В СРЕДНИТЕ ВЕКОВЕ

Стоковото производство, предназначено не за лично потребление на продуктите, а за продажба, с цел да се получи печалба, е преживяло редица промени, преди да стигне до системата на тръстовете, trust — sistem, както казват янките. А и самите тръстове, които с изключение на нефтения съществуват само от петнадесетина години, успяха вече да еволюират. От първоначалното тайно или явно споразумение между конкуренти за солидарни действия и прекратяване на конкуренцията тръстът се превърна в организация на производството на научни основи и в монопол над един или над няколко отрасли на промишлеността в полза на един капиталистически феодализъм.

Системата на тръстовете премахва конкуренцията, унищожава личната свобода на капиталиста-работодател, централизира промишлеността и води до един вид *корпоративна* организация на производството. Най-новите тръстове наричат себе си корпорации. И макар да влиза в противоречие със знанията и велемъдрието на икономистите и на останалите учени мъже, системата на тръстовете все пак е абсолютно законна рожба на стоковото производство, краен резултат на неговата еволюция. Но за да изобразим по-релефно характерните черти на съвременната организация, нека хвърлим бегъл поглед върху средновековната организация.

Средновековният корпоративен ред е представлявал организация на промишлеността, имаща за цел да премахне конкуренцията, като регламентира производството. Той довежда до такова монополизиране на производството, което бихме могли да наречем демократично в интерес на майсторите-занаятчии, образуващи корпорацията.

За да може един занаят да изхранва всички свои майстори, корпорацията или цехът са ограничавали броя на занаятчиите, имащи право да го упражняват и да отворят дюкяни в града. И за да има между тях истинско демократично равенство, корпорацията е ограничавала и броя на калфите и на чираците, които нейните членове са можели да имат, определяла е максималната надница, която те е трябвало да плащат, количеството и качеството на суровината, която са могли да обработват, а също и видовете инструменти, с които са можели да си служат, забранявайки употребата на нови инструменти и усъвършенстването на старите оръдия на труда. С една дума, всичко е било регламентирано до най-малката подробност така, че никой майстор да няма никакви предимства пред своите събратя.

Старейшините, които са имали право по всяко време да влизат във всяка работилница, са били задължени да следят за точното изпълнение на тези многобройни правила, осигуряващи на всеки майстор еднакви с другите условия за производство и продажба.

Духът на равенство и демократизъм, който е въодушевявал занаятчиите през средните векове, намери свой израз и в законодателството на Съединените щати във времето преди войната от 1861 г. То ограничаваше капитала на индустриалните и търговските дружества, за да попречи на прекаленото им засилване. «Но този ограничаващ закон -- добавя Дос Пасос, като отбелязва този факт в своето показание — е бил премахнат след 1861 г. от законодателството на всички действително «търговски щати.»

Корпоративната или цехова система, която през определен период от средните векове остава непокътната, започва да губи част от своята строгост, особено след откриването на Америка, главно в онези градове, които по географското си и политическо положение стават активни търговски и индустриални центрове. Въпреки направения в нея пробив, цеховата регламентация на производството обаче продължава да защищава правото си на съществуване, макар вече да не постига своята първоначална уравнителна цел. Тя поставя понякога непреодолими препятствия пред всеки промишлен прогрес. Във Франция искат нейното отменяване в продължение на цялото столетие, предшествуващо революцията от 1789 г., която я премахна окончателно.

Тогава бе провъзгласена пълна свобода за търговията и за промишлеността — нямаше вече занаятчийските старейшини, които да контролират броя на работниците, оръдията на труда, суровините и готовото производство. Всеки производител бе получил възможността да постъпва само в зависимост от своите собствени, добре или лошо разбрани интереси, да открива работилници, където пожелае, и да произвежда стоки в каквото иска количество и по какъвто иска начин. Край на старото съгласие между про. изводителите, които по този начин братски са си осигурявали един на друг средствата за съществуване; всички стават съперници и врагове, които взаимно се разоряват. Изречението: *всеки за себе си,* този основен принцип на християнството, след като всеки християнин може да се спаси сам, без да го е грижа за съдбата на неговите близки и роднини.* — този израз става основен принцип на капиталистическото общество.

Промишлената анархия заема мястото на организира•

---

* Един боец, варварин, наречен Волф, запитал веднъж свети Кирил, който искал да го покръсти, ще се срещне ли в рая със своите другари по оръжие и с хората от своето племе. «Не — му отговорил александрийският патриарх, — те ще се пекат в ада.» — «Тогава аз предпочитам да страдам заедно с тях, вместо да вляза самичък в небесното царство.» Тези думи поставили натясно християнския свещеник, който не бил способен да разбере това чувство на комунистическо братство.

Честният и проницателен историк Херодот, чиито разкази, макар и осмени от Волтер, си остават неоценими документи за историка на първобитните нрави, разказва, че «на персиеца, който принася жертва на боговете, не се разрешавало да моли нещо само за себе си; той е трябвало да се моли за благоденствието на всички перси изобщо.» Във всички древни езически градове е бил в сила принципът — така противоположен на духа на християнството, — според който личните интереси е трябвало да се принесат в жертва на обществените, понеже щастието на личността може да почива само върху добруването на цялата общност. Вярно е, че този принцип, който е бил само остатък от първобитния комунизъм, още в VII в. преди н. е. започва да губи своето влияние в средиземноморските градове, където се развива стоковото производство. Буржоазният индивидуализъм се налага още преди да бъде одухотворен от философията на платонизма и обожествен от християнската религия.

ното производство. Конкуренцията, на която цеховата организация най-напред пречи да се появи, а след това ѝ слага намордник, става по израза на Гарние «закон и пророк» на капиталистическия строй.

Конкуренцията, която развихря непрекъсната жестока война в света на търговията и на промишлеността, бе обявена за върховен повелител. Приписаха ѝ мистични качества, от които единствено зависело развитието на промишлеността и на търговията — усъвършенствуването на средствата за производство, поевтиняването на стоките, подобряването на качеството им, облагородяването на търговските, промишлените и финансовите нрави, с една дума — щастието на човечеството.

Ние ще видим обаче как тази конкуренция, необходимо условие за всяка капиталистическа промишленост, търговия и морал, сама себе си унищожава, сама създава капиталистическата централизация, която неизбежно довежда до организирането на индустрията в тръстове, а те от своя страна премахват конкуренцията далеч по-успешно от цеховата организация.

б) ЦЕНТРАЛИЗИРАНА ОРГАНИЗАЦИЯ НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО ПРОИЗВОДСТВО

Свобода на промишлеността и на търговията и конкуренцията — за буржоазията от всички страни това са условията, за да има производство и размяна.

И именно поради това, че като създават монополи тръстовете премахват тази свобода и конкуренцията, буржоазията* в Съединените щати иска закони, които да обуздаят тръстовете и да попречат на тяхното възникване и развитие.

Буржоазията обаче отдавна трябваше да създаде законите, които да запазят тези два вечни и свещени принципа в цялата им чистота.

Конкуренцията брутално измами тази наивна вяра, защото още при първите ѝ проявления загиват същите тези буржоа, които са я боготворили. Самото съществуване на конкуренцията предполага постоянно намаляване броя на конкурентите, стесняването на бойното поле. Капиталистите, които са въоръжени с по-големи капитали, разполагат с по-добри машини, проявяват по-голяма ловкост, умеят по-добре от другите да експлоатират наемния труд. Най-безсъвестните, най-способните да фалшифицират продуктите и да измамват клиентите, побеждават, завладяват пазара, разоряват своите съперници и ги превръщат в пролетарии.

---

* Лафарг има предвид немонополистическата буржоазия, главно средната и отчасти дребната буржоазия. *Бел. ред.*

Там, където преди сто години е имало хиляди тъкачници, предачници, мебелни, обущарски и други работилници, сега има десетина-двадесет фабрики и заводи, съсредоточили в огромните си помещения оръдията на труда, разпръснати някога из цялата страна и принадлежащи на милиони дребни производители.

В самата анархия на производството и благодарение на тази анархия се създава концентрацията на индустрията. Действието на конкуренцията продължава да се проявява и сред гигантите на промишлеността, след като разоряват хиляди свои конкуренти и завладяват техните имущества и клиентелата им. Но в такива отрасли на промишлеността, като металургията, рафинирането на захарта, добива на въглища и др., в които конкуренцията е свела броя на съперниците до минимум, прониква тенденцията да се направи по-умерено действието на конкуренцията чрез регламентиране на производството и определяне на продажните цени.

Капиталистическото производство, което, за да се развие, трябваше да премахне средновековната цехова организация, прави през последните петдесет години опити да я възстанови, но вече в друг план. Сега, когато развитието на капитализма се приближава към своя последен стадий, се оказва, че двата вечни принципа — и свободата на производството, и свободата на личността — са играли ролята на патерици, с чиято помощ капитализмът преодоля един преходен етап. Буржоазията счупи феодалните вериги, приковаващи крепостния към земята и към господаря, само за да го подчини на капиталистическия гнет. Тя разруши цеховия строй, сковаващ производството и размяната, само за да им сложи ярема на шепа капиталисти, чийто брой непрекъснато намалява.

Едрите капиталисти, за да смекчат конкуренцията, която нанася вреди на техните интереси, сключват помежду си тайни договори, определящи условията на производството и пласмента на стоките. Такива договори в Америка се наричат pools, combines и т. н., в Германия — *картели,* във Франция — синдикати на производителите и пр. Който нарушава договора, плаща глоба, твърде висока понякога. Често за по-голяма гаранция се изисква да се издаде полица от всяка договаряща страна и който наруши някаква точка от договора, рискува да му бъде протестирана полицата. Производството се контролира. По договора между фабрикантите на гвоздеи, специални инспектори имат право да посещават във всяко време заводите, да проверяват отчетността и да четат кореспонденцията на членовете на създадения съюз. Но каквито и предпазни мерки да се взимат, колкото и тежки наказания да се налагат, подписалите договора постоянно го нарушават тайно или явно, щом сметнат, че ще имат полза от това.

За да предотвратят кризата от свръхпроизводство, собствениците на предачни и тъкачни фабрики в Манчестър неведнъж са се опитвали да се споразумеят относно намаляването на производството. Но още преди петдесет години те се отказаха от това, защото се убедиха, че винаги ще се намери някой вероломен партньор, който с радост ще се възползва от случая и ще увеличи производството във вреда на фабрикантите, достатъчно глупави, за да държат на дадената дума.Тогава фабрикантите признаха, че единственият начин да се попречи на наводняването на пазара със.стоки е да се затворят всички индустриални предприятия (lock out) или изкуствено да се предизвика обща стачка.

Господин Бабле* твърди, че Франция първа е започнала да създава тези pools.

В 1840 г. няколко притежатели на мини в Сен-Етиен се обединяват и образуват дружество за каменни въглища с цел да намалят конкуренцията и да повишат цените. Намерението им обаче да привлекат в своя синдикат собствениците на мини извън басейна на Луара предизвиква жестоки атаки. С декрет от 24 октомври 1852 г. било забранено обединяването на каменовъглените концерни. Собствениците на солници в Източна Франция образуваха през 1864 г. синдикат за намаляване свръхпроизводството и повишаване на много ниско спадналите цени. В 1893 г.

---

* *H. Babled.* Syndicat de producteurs et de dètenteurs de marchandises. 1893.

този синдикат беше реорганизиран. В 1881 г. застрахователните дружества изработиха обща тарифа, по-ниско от която договарящите страни се задължиха да не слизат.

Собствениците на стъкларските заводи от северния район и на металургичните заводи в Лонгвил също сключиха споразумение, което парализира до известна степен влиянието на конкуренцията. Те се задължиха да връщат поръчки, които не отговарят на известни условия. Всички поръчки се правят в специална кантора, която ги разпределя по установени правила.

Всички тези pools, *картели*, тайни или явни договори между капиталистите обаче, не внасят никаква промяна в организацията на промишлеността; всеки един от договарящите остава господар на своето предприятие и на неговата експлоатация. Освен това той е свободен да развали договора и дори да го наруши — и това право се използва. Следователно ясно е, че всички тези договори при най-добри обстоятелства имат краткотрайно съществуване. Веднъж постигната поставената цел, договорите губят всякакво значение и конкуренцията, която е прекратила временно своите опустошения, отново влиза в своите права.

Тръстът, напротив, е постоянна национална или дори международна организация за производство, която довежда принципа на централизирането до краен предел.

Тръстът не е ново частно предприятие или резултат от развитието на едно частно предприятие, което прогресивно расте, като разорява своите съперници. Тръстът е федерация, или по-точно казано, сливане (amalgamation) на по-голям или по-малък брой до скоро съперничещи си компании. Сведущият в тази област Ч. Шваб определя тръста като «дружество на дружества». Буржоазната мъдрост казваше: «Конкуренцията е жизненият нерв на индустрията.» Тръстът обаче отговаря: «Колкото е по-слаба конкуренцията, толкова по-голям е разцветът.» Когато индустриалецът влиза в тръста, той му предава своята фабрика и своите клиенти, отказвайки се напълно от тях.

Фабриката може още да носи името на своя собственик като фирма, но управлението ѝ вече не е в неговите ръце, нито е в ръцете на неговите пълномощници, както става например в английските pools, в немските *картели* и във френските индустриални *синдикати,* а преминава у ръководителите на тръста. Според нуждите тези главатари могат да разширят някоя фабрика, ако се намира в благоприятна местност, или да свият нейното производство, а понякога и съвсем да я затворят, ако издръжките ѝ са големи, или не отговаря на новите условия на производството. Тръстът за производство на уиски (Whiskey—trust), който обедини 80 завода, веднага закри 48 от тях. Той експлоатира само 12 завода, които произвеждат повече уиски, отколкото предишните 80, взети заедно. Този тръст произвежда 75% от цялото производство на уиски в Америка. По същия начин постъпи и захарният тръст; той продължи да използва само една четвърт от обединилите се заводи за рафиниране на захар и тази четвърт произвежда толкова, колкото по-рано са произвеждали всички рафинерии.

Директори на нефтения тръст (Standart Oil Co) и на захарния тръст са били Trusters, т. е. хора, които се ползват с доверие и са облечени с поверителна власт. Те безконтролно са управлявали обединените предприятия и са разпределяли печалбите между собствениците. Тази първа форма на управление, силно атакувана, е била забранена от закона Шерман против тръстовете (Anti-trust law). Този закон задължава тръстовете да се подчиняват на същите условия на контрол и гласност, които са задължителни и за другите анонимни дружества.

Тръстът заменя администрацията на многобройните фабрики, които влизат в него с една обща администрация. Тази централна администрация определя цените, сключва договори за доставка на суровини, на топливо и пр., определя производствените запаси, приема поръчки и ги разпределя в онези фабрики, които най-добре могат да ги изпълнят с оглед на най-голяма икономия на време и транспорт. Всички предприятия, влизащи в тръста, престават да се развиват за сметка едно на друго. Те влизат в тясна връзка, осигуряват си взаимно печалба, общо понасят загубите.

Тръстовете не се ограничават с това да обединят под едно управление еднородни предприятия, а присъединяват към себе си и други отрасли на производството, които са им необходими. Стоманеният тръст например владее железни и каменовъглени мини, за да снабдява със суров материал своите доменни пещи, има флот и кораби в Горното езеро за превозване на рудата и горивото, жп линии за транспортирането на своите стоки.

Веднъж създадени, тръстовете проявяват склонност да се свързват помежду си, като се стремят да образуват такава организация, която да може да обхване всички отрасли на производството на страната. Така например, забелязва се, че тръстовете, разполагащи с излишък от печалби, насочват част от тях към развитието на други тръстове. «Стандарт ойл», който спомогна за образуването на стоманодобивния и на океанския тръст, влага всяка година стотици милиони в най-различни предприятия. Публикуваните в началото на тази година (1903) баланси на захарния и на тютюневия тръст (American Sugar Refining Co, Consolidated Tobaco Co) показват, че тези две компании са получили приходи и от други отрасли на промишлеността — едната в размер на 227 милиона, а другата на 258 милиона франка. По такъв начин едрите тръстове оказват влияние върху управлението на по-незначителните тръстове и понеже в управителните съвети на тръстовете се срещат почти винаги все едни и същи лица, може да се каже, че възниква един главен капиталистически щаб, който се стреми да подчини на своя контрол цялото организирано производство в Съединените щати.

Организатори на pools и картели са самите собственици, за разлика от тръстовете, организирани от финансистите, които нямат пряко отношение към промишлеността. Самият този факт вече показва, че пред нас стои нов стадий на стоковото производство, което и по-рано дължеше своите големи преобразования на хора, стоящи настрана от промишлеността. Така например манифактурните заведения са се развили в XVIII в. и в тях са били въведени разделението на труда, парата и струговете не под влияние на майсторите-занаятчии, а на търговци, забогатели в търговията с Индия. Инициативата за железопътното строителство изхождаше не от директорите на дилижансовите компании, а от финансистите.

Когато решат да образуват тръстове, финансистите канят в своята компания онези индустриалци, на които държат, а на тези, които не приемат поканата им — обявяват война. Влизащият в тръста фабрикант оценява своята фабрика и средния пласмент, като получава понякога всичко в брой, а най-често в акции или облигации на дадения тръст. В последния случай обикновено тяхната стойност се определя два пъти по-високо от нормалната. Янките тогава казват, че капиталът е «разводнен» — watered. По такъв начин номиналната цифра на капиталите на тръста е винаги по-висока от реалната стойност на сбединилите се предприятия. Това «разводняване» на капитала дава възможност на организаторите на тръстовете и на притежателите на техните акции да получават големи печалби, когато ги продават на публиката. Морган и неговата финансова група, която вложи един милиард за организирането на стоманения тръст, получи от този капитал 125 милиона печалба. Разорените и ограбените от тръстовете фабриканти и търговци показват само своята глуповатост, като се отдават на благородно възмущение по повод това финансово «разводняване» на капитала. Буржоата, за когото добродетелта е само начин за изнудване, а лъжата — средство за обогатяване, става просто смешен, когато започне сериозно да изисква добротелност от своя колега. Тази *свръхкапитализация* е именно една от главните причини за успеха на тръстовете, защото къде и кога се е видяло и чуло търговци и фабриканти в името на нравствеността да се откажат от възможността да удвоят капиталите си, макар и да трябва за това да ограбват своите мили съграждани.

В действителност тръстът създава само по-пълна и поразвита форма на централизирана промишленост в сравнение с отделните едри индустриални предприятия. За да успее, тръстът трябва да обедини вече силно централизирани предприятия, чието основаване е изисквало големи капитали. Например тръстът за гвоздеи се провали затова, защото 50 000 франка бяха достатъчни, за да се създаде фабрика, способна да издържи неговата конкуренция. Освен това тръстът трябва да бъде достатъчно богат, за да купи своите съперници или да ги разори, като продава стоките на по-ниска цена. И накрая, за успеха е необходимо и наличието на изключителни обстоятелства, например благоприятни жп тарифи, покровителствени мита, патенти за изобретения. В периода между 1890 и 1896 г. богатите янки, окуражени от успехите на нефтения тръст «Стандарт Ойл» и на няколко други подобни сдружения, започнаха да изграждат тръстове с бяс по-голям от френския, без да ги е грижа за условията, необходими за създаването на един тръст и за неговото развитие. Липсата на тези условия, «разводняването» на капиталите и трудното намиране на хора, надарени със способността да управляват такива огромни и сложни предприятия, стана причина за неуспеха на много тръстове. . . Тези неуспехи принудиха много икономисти, включително и френски, да помислят, че съществуването на тръстовете е толкова нетрайно, както и съществуването на pools, че те ще се срутят от собствената си тежест. Но както отбеляза «New-York Tribune» от 31 декември 1902 г. «тези неуспехи в нито един случай не доведоха до загиването на съставните фабрики и фирми». Нов тръст съединява остатъците на загиналия и продължава делото му, извличайки поука от направените преди това грешки. Едни тръстове раждат други, тъй като успехът на един принуждава конкурентите да образуват коалиция и да му противопоставят свой антитръст. Ако след известно време на нито един от тях не се удаде да смаже съперника си, те прекратяват тази скъпо костваща борба и образуват нов тръст, по-голям, в който предишните два се разтварят.

Неуспехът на някои тръстове още не доказва, че «тръстифицирането» на промишлеността е невъзможно, така, както жп катастрофите не доказват невъзможността безопасно да се ползват жп линиите. Благодарение на икономичната и научната централизация печалбите, реализирани от тръстовете, които са преминали благополучно първоначалния критичен период, достигат такива размери, че въпреки големите провали и предизвиканото от тях раздразнение, въпреки законите, които ги заплашват с редица репресии, броят на тръстовете все пак се увеличава или по-точно се е увеличавал, тъй като се предвижда, че през 1903 г. ще се появят малко нови. Работата е там, че те вече са обхванали почти цялата промишленост на Съединените щати и са погълнали почти всички свободни капитали. Впрочем това не пречи на очевидното нарастване на броя на малките дружества. Едни от тях се основават от индустриалци, чиито заводи са били купени от тръстовете и които търсят да вложат своите капитали и свободното си време, но повечето от тях са, така да се каже, *пробни дружества* (sociétés d'essai). Жп компания закупила мина, чиято ценност не е проучена, или голям тръст, който се готви да пусне на пазара нова стока, възлагат тази работа на малки компании, които сами създават за тази цел. Ако мината се окаже бедна или стоката не успява да пробие, те ликвидират предприятието, като губят няколко хиляди долара и без да пострада собственият им престиж. И напротив, ако рудникът се окаже доходоносен или стоката намери широк пласмент, те включват новия отрасъл в своя тръст и си приписват успеха му като заслуга. . .

СОЦИАЛИЗМЪТ ВЪВ ФРАНЦИЯ
от 1876 до 1896 година

I

Ренан[71], който в много случаи е представял за наука своя рядък исторически усет, сравняваше социалистическите групи, техните конгреси и разпри с християнските секти от първите векове, с техните събори и безкрайни спорове за божествения произход на Христа и за другите символи на вярата. Това сравнение е вярно в много отношения. Патрициите в древния Рим не изпитваха към нещастните християни по-голямо презрение от пренебрежението, с което се отнасят към работниците без академично образование и към социалистите без известност и без състояние, които обсъждат и решават социалните проблеми, повдигани от капиталистическото производство, гласуват на своите конгреси премахването на частната собственост и преустройството на обществото върху комунистически основи. Но тези именно решения и тази колективистична организация на производството, която доскоро още изглеждаше смехотворна, привлича сега властно вниманието на учените и на държавните дейци и същите тези социалисти, лишени, както първите християни от престиж и обществено влияние, създадоха в Европа силна партия, която във Франция например игра решаваща роля в неотдавнашните парламентарни избори. Самите им противници са принудени да признаят, че в тези страни, в които съществува общо избирателно право, тази партия е призвана в по-близко или по-далечно бъдеще да вземе в своите ръце управлението на обществото. Обстоятелството, че тези именно невежи работници и неизвестни социалисти можаха да извършат такава работа за по-малко от двадест

Тази работа на Пол Лафарг е известна само в ръкопис, който се намира в института «Маркс, Енгелс, Ленин» в Москва. Преводът е направен от единствената му публикация на руски език.

години, е най-добрият от всички аргументи, доказващи иманентната и пленителна сила на социализма.

Защото макар във Франция социалистическа агитация да е имало и в първата половина на нашия век, социалистическото движение, което сега увлича работническите маси, започна едва от 1876 година[72]. С революцията от 1848 г. и държавният преврат от 1851 г.[73] приключи ерата на онзи първоначален социализъм, който Фридрих Енгелс така справедливо нарече утопически. Разпадането на чартизма и откриването на златните залежи в Австралия обусловиха и провала на социалистическата агитация на Роберт Оуен и учениците му. Докато австралийските залежи след 1852 г., предизвикаха неудържим поток от емигранти, отнасящ в далечната страна най-енергичните, най-недоволните от своето положение и най-неспокойните елементи на трудещото се население на Великобритания, построяването на железопътните линии и бързото развитие на промишлеността и на земеделието предизвикаха във Франция след 1852 г. трескава дейност, която поглъщаше енергията на работническата класа и изтръгваше от паметта ѝ спомена за учението на Шарл Фурие, на Кабе[74] и другите утописти, привлекли за миг към себе си общественото мнение. По време на империята социализмът изпадна в такава забрава, че малцина биха могли да обяснят точния смисъл на тази дума. Господин Тиер[75], известен със своите безсмислени предсказания (в 1848 г. той обяви, че не е възможно да се установи задължителен курс на банкнотите на френската банка и на облигациите на жп линиите), можеше да мисли тогава, че е предсказал вярно, когато в 1849 г., след излизането на книгата му «За собствеността», обяви на своите приятели от улица Пуатие*, че е «задушил хидрата на социализма, като е разобличил неговите заблуждения и софизми».

Разразилата се след 1863 г. икономическа криза, която периодически се повтаряше всеки десет години, обрече на застой поразителния стопански разцвет, отличаващ първите години от царуването на Наполеон III; последва обществена тревога, която обхвана всички класи на нацията и се прояви в политическа агитация против империята. Сега плащаха на императора с неговата собствена монета. Той се хвалеше, че е създал икономически подем — сега стоварваха върху него отговорността за икономическата депресия. Наполеон се беше възползвал от борбата между буржоазията и пролетариата, за да се представи за спасител на собствеността и на реда, които били заплашени от страна на социалистите, и да накара по този начин да се примирят с неговия държавен преврат. Сега той се опитваше отново да разпали тази борба. В 1866 г. той възстанови свободата на публичните събрания, отменена от 1851 г., но постави като задължително условие на тях да се обсъждат само социални въпроси и изобщо да не става дума за политика. Той се надяваше, че социализмът ще се възроди, ще подплаши имотните класи и ще ги принуди, както в 1851 г., да търсят неговата защита. Бисмарк се опита да прибегне до същата тактика, но също така безуспешно, както и Наполеон. Публиката, която се стичаше на събранията, не знаеше какво е социализъм и изискваше само нападки против империята, станала изкупителна жертва за всички обществени бедствия. Дори Прудон и неговият ученик Жорж Дюшен, макар и да се наричаха социалисти, споделяха общото заслепение и обвиняваха императорския режим за това, че той е причината за фалирането на *Crédit Mobilier*[76] и за другите финансови банкрути, които разориха много дребни капиталисти.

---

* Там се е намирал клубът на така наречените «защитници на реда» след 1848 г.

Социалистическото движение се възобнови на европейския континент заедно с Интернационала, който се зароди в Англия и се намираше под ръководството на Карл Маркс. Идеите, залегнали в основата на съвременния социализъм, който Интернационалът си постави за задача да разпространява на международните конгреси, намираше главните си противници сред френските делегати, главно между представителите на Париж. Когато започна войната с Прусия, Франция, подобно на Англия, изглеждаше до последния момент недостъпна за социализма.

II

Войната от 1870—1871 г. повлече след себе си политически и икономически събития, които подготвиха почвата за научния социализъм.

Войната и поражението, разорението и ограбването на цяла една трета част от страната от пруските войски, загубата на две от най-промишлените провинции и на два милиона население, милиардите, погълнати от отбраната на страната и от военните контрибуции, не само не разориха Франция, но предизвикаха небивало дотогава промишлено развитие.* Машинната индустрия, която проникваше бавно в някои части на североизточните области, още от началото на столетието, след сключването на търговския договор с Англия, се разпространи бързо из цялата страна, разрушавайки дотогавашните условия на труд и на съществуване на населението, пораждайки една нова класа, лишена от всякаква собственост и *живееща само от своята работни надница*. Само работническата класа, подготвена икономически по този начин, е годна действително да възприема научния социализъм.

Социализмът наджива съдбата на всички други науки, които започваха с идеалистични опити за обясняване на света, когато още нямаха възможност да наблюдават и да

---

* Взети от статистическите сборници на Министерството на търговията и промишлеността, следните данни за консумацията на каменни въглища — *този хляб на промишлеността*, за производството на желязо и стомана и за растежа на броя на парните машини преди и след двете политически кризи от 1848 и 1871 година посочват предизвиканото от тях развитие на френската промишленост. Промишленото развитие след войната е още по-забележително, тъй като отстъпването на Елзас и Лотарингия отне на Франция 1 964 143 жители. Десет години след подписването на мира дефицитът, предизвикан от загубата на двете провинции, беше запълнен, и то с голям излишък (парните машини на железниците и флотата не са включени в приведените в таблицата цифри).

Години	Консумирани кам. въглища (в тонове)	Производство (в тонове)		Парни машини в промишлеността	
		чугун	стомана	брой	кон. сили
1846	6 608 000	882 500	12 954	4 395	54 467
1856	12 890 000	1 491 000	19 000	9 972	127 344
1869	20 911 000	2 049 000	110 000	26 221	320 447
1875	24 657 000	2 293 000	256 000	32 000	400 756
1880	28 846 000	2 690 000	388 000	41 772	544 152
1884	30 941 000	2 747 000	502 000	50 252	638 090

класифицират явленията. Социализмът на Маркс и Енгелс се отличава от социализма на Оуен и Фурие не само по това, че не строи идеално щастлив и очароващ Ерусалим, а главно по това, че той е научен израз на капиталстическото производство, разрушаващо дребната индивидуална частна промишленост и създаващо едра промишленост, така както теорията на Ламарк и на Дарвин е научен израз на развитието на органичния свят. Но точно така, както научният социализъм стана възможен само след като икономически се разви капитализмът, също така той можеше да бъде разбран и възприет само от работническите маси, развиващи се в една обществена среда, създадена от механизираното производство.* Влиянието на икономическите явления, разгърнали се след войната от 1870—1871 г., беше толкова силно, че само няколко години след падането на Комуната работническото движение се възобнови. А при това Париж загуби една революционна битка, която го беше съвършено обезкръвила: тези, които взеха участие във въстанието и не паднаха с оръжие в ръка, се намираха в бягство или по затворите. Значителна маса работници напусна територията на столицата, за да избегне яростния бяс на победоносната реакция. Няколко месеца след падането на Комуната в Париж не достигаха над сто хиляди работници от всички професии. Само една професия представляваше изключение — броят на изчезналите печатарски работници беше толкова нищожен, че в печатниците тяхното отсъствие оставаше незабелязано. Емигриралите работници отнесоха със себе си в чужбина техническите познания и професионалната сръчност, които осигуряваха първенството на парижката промишленост. Те бяха много търсени от ръководителите на работилниците, които бяха успели да установят техните таланти.

---

* Първият том на «Капиталът» на Маркс се появи в 1867 г. Първият конгрес на Интернационала поздрави неговото появяване, наричайки го *Библия на работническата класа.* Наистина теорията на съвременния социализъм, поне в главните ѝ очертания, се съдържаше още в «Нищета на философията» и в «Комунистически манифест» на Маркс и Енгелс, излезли в 1847 и 1848 година.

Двамата социалистически мислители бяха изучили специално промишлеността на Англия, която първа в света разви в широк мащаб механизираното производство.

Вече неведнъж се е изказвало съображението, че Англия, която даде на Маркс и Енгелс материал за изучаване, би трябвало да бъде и първата, която ще приеме изградената върху този материал теория. Възможно е Англия да бъде една от последните капиталистически страни, които ще се присъединят към социалистическото движение, но още не се знае няма ли да застане тя начело на това движение в по-близкото или по-далечното бъдеще. Нейната слаба склонност към възприемането на социализма може да бъде приписана на две главни причини: от една страна — емиграцията, която всяка година изнася от Великобритания около сто хиляди работници, а от друга страна — организирането на мощни трейдюниони, които са приучили работниците да търсят подобряване на своето положение само в икономическата борба и да ограничават цялата си дейност само в борбата за повишаване на работната надница и за съкращаване на работното време, без да участвуват в политическата борба.

Ако обаче след кървавата разправа от 1848 г. трябваше да изтекат осемнадесет години на тишина и скованост, преди да се проявят първите признаци на възраждащата се социалистическа агитация, то само пет години след масовите убийства, заточенията и емиграцията от 1871 г. социализмът започна да проявява признаци на живот. Прекъснатото за известно време политическо движение не се въобновява никога на тази точка, на която са го оставили предшествениците. Новите хора, които го възобновяват, са принудени, както децата, учещи своя урок, да се върнат към изходните пунктове на движението и бързо отново да изминат вече изминатите етапи. Вместо да продължат движението, предизвикано от Интернационала, парижките работници отстъпиха назад чак до идеите за кооперациите: първият работнически конгрес, събрал се в 1876 г. в Париж, беше изключително конгрес на кооператори. Въпреки своя реакционен характер, този конгрес трябва да се смята за изходен пункт на съвременното социалистическо движение, макар че в Париж се водеше известна социалистическа агитация сред работниците, когато се избираха делегати за Виенското изложение от 1875 г.

Това възраждащо се движение беше подкрепяно от републикански настроената буржоазия — тя се страхуваше да не би републиката, провъзгласена в суматохата на поражението, да бъде повалена от някой монархически заговор, тъй като общите законодателни избори напълниха в 1881 г. палатата на депутатите с оживели роялисти, считани за отдавна умрели и погребани. Разбирайки, че могат да разчитат само на работниците за защита на републиката против набиращата все по-голяма смелост монархистка реакция, буржоазните републиканци им помагаха и ги поддържаха в първите им опити да се организират.

Работническият конгрес от 1876 г. беше дело на буржоазните републиканци: радикалният вестник «*La Réforme*» подхвърли мисълта за конгрес, а Кремьо, бивш колега на Гамбета[77] в правителството на националната отбрана, даде средствата за изпращането на делегатите от провинцията в Париж.

Правителството на господин Тиер още не беше свършило работата си, в Сатори[78] още разстрелваха борците на Комуната, когато се откри конгресът от 1876 г. Онези работници, които по време на империята вземаха участие в политическата борба, а по времето на Комуната участвуваха във въстанието, бяха умрели или се намираха в емиграция, или пък се криеха и се стараеха да не привличат вниманието на полицията върху себе си. При такива условия делегати на конгреса можеха да бъдат само много млади хори или лица, които нищо не знаят за социализма, нито за Интернационала; те именно впоследствие влязоха в борба с колективистите. Конгресът смяташе, че е отишъл по-далеч от херкулесовите стълбове[79] на социализма, като предлагаше положението на работниците да се подобри чрез производствената кооперация, взаимоспомагателните каси, народните банки и складовете за натурален обмен. Той отново изкопа дребнобуржоазните утопии, които Прудон пропагандираше още преди 1848 г. А складовете за натурален обмен, чието създаване искаше конгресът в 1876 г., представляват същите онези «Базари за справедлив трудов обмен» (*equitable labour-exchangebazar*), които под влияние на Брей бяха създадени през 1840 г. в Лондон, Шефилд, Лидс и други градове, и които фалираха скандално, като погълнаха значителни капитали. Но в своето забележително съчинение «*Labours wrongs and labours remedy* (Лидс, 1839 г.) Брей в крайна сметка не представяше тези складове, като разрешение на социалния проблем, както правеше Прудон, а само като палиатив и преходна мярка от капиталистическия към комунистическия строй.

Това работническо движение обаче с толкова умерена форма на изява скоро трябваше да изпита влиянието на човека, който беше длъжен да го измести от първоначалния му път и да го накара да се откаже от утопичните и безобидните филантропични реформи и да се впусне по пътя на революционния социализъм. Този човек беше Жул Гед[80]. Той току-що се беше завърнал във Франция, която напусна, за да избегне петгодишния затвор, на който беше осъден, защото бѐ отстоявал делото на Комуната в редактирания от него в Монпелие вестник *«Le droit de l'homme»* («Правото на човека»). Той се бе крил в Швейцария, а после в Италия, където бе влязъл в контакт с дейци на Интернационала — те му бяха дали първите понятия за социализма. Надарен с първокласен писателски и ораторски талант, Гед веднага стана централна фигура на възраждащото се социалистическо движение. Той е основател на френската социалистическа партия.

Гед събра около себе си неколцина млади хора и чуждестранни емигранти. С тяхна помощ основа вестник *«L' Egalité»* («Равенство»), първия социалистически вестник, издаван във Франция след 1848 г. Идеите, които «Равенство» пропагандираше, бяха нови и противоречаха на филантропичната фразеология, представляваща целия социализъм на буржоазните радикали и обуржоазилите се работници. Те ужасиха *«добрите»* работници-кооператори от Парижкия конгрес, които, като не се решаваха да скъсат открито с Гед и неговите другари, поведоха против тях подмолна борба. Те ги обявиха за декласирани буржоа с крайни и неосъществими възгледи, честолюбци в сака, към които хората в блузи и с мазолести ръце трябва да се отнасят с недоверие, докато самите те са *работници на физическия труд,* истински представители на своите другари по работилница, *хора на практиката,* искащи само осъществими преобразования, без накърняването на чиито и да било интереси и без коренното разрушаване на обществото. Анархистите, които не могат да се похвалят даже с това, че сами са измислили дрънканите от тях глупости, са взели от терминологията на работниците-кооператори част от глупавите обвинения, които хвърлят върху социалистите.

Пропагандата на «L'égalité» даде своите плодове. Образувана беше партия, чиято дейност беше почувствувана, както констатира през януари 1878 г. един бисмарковски орган — *«Berliner Korrespondenz»*. «В хаотичната маса от съобщения, които получаваме от Франция — пише вестникът, — все по-ясно изпъква фактът, че социалната демокрация е станала в тази страна мощна сила. . . Разбира се, главатарите на френското социалистическо движение, които така усърдно пишат за себе си в германските социалистически органи, могат да преувеличават малко фактите, но това движение повече не може нито да се отрича, нито да се премълчава. . . Заглъхнало в Париж, вследствие на поражението на Комуната, и намиращо се под строг полицейски надзор, това движение беше принудено да спусне платната и тихо да лавира, но ето вече около шест месеца,откакто социалистите открито възобновяват своята дейност. . . Интересно е да се отбележи, че във Франция, както и в Прусия, водачите на социалистите си служат с всички средства, за да прокарат свои привърженици във всички изборни учреждения».

Развило се в тишина, социалистическото движение блесна с ярка светлина на Лионския конгрес (февруари, 1878 г.), който беше свикан от организаторите на Парижкия конгрес, поради което съществуваше опасността той да стане повторение на конгреса от 1876 г. На първите заседания се пееха хвалебни химни на Свободата (с главна буква) в различни фалшиви тонове. Било достатъчно да се даде на работниците правото да учредяват синдикални камари, кооперативни дружества, кредитни банки и т. н., за да се отстранят всички социални бедствия. Но появяването на делегатите-колективисти, сплотени от Гед, разстрои този прекраснодушен освободителен концерт и за голямо възмущение на кооператорите намери се едно малцинство от двадесет гласа в полза на следната резолюция, предложена от делегати, дошли от Париж.: «Като взема под внимание факта, че икономическото освобождение на работниците ще стане свършен факт само тогава, когато те ще ползват пълния продукт на своя труд; че за постигането на тази цел работниците трябва да бъдат господари на необходимите за производството елементи: суровините и оръдията на труда, конгресът предлага на всички работнически организации да изучат въпроса за практическите средства за осъществяване принципа на колективната собственост върху земята и оръдията на труда.»

Появата на колективизма на Лионския конгрес беше истинско събитие. Органът на Гамбета, «*La République Française*» започна да негодува: «Един делегат посмя да твърди — писа той, — че френският селянин преди революцията не бил в по-бедствено положение, отколкото съвременният селянин, освободен от революцията, че за подобряване на положението му трябва да се унищожи напълно личната собственост и да се замени тя от колективисткия строй. Земята и оръдията на труда също трябвало да станат неделима колективна собственост и само плодовете на труда да се предоставят на отделните личности. Против тези странни твърдения рязко се изказаха няколко делегати. . . Да се приеме колективизмът, би означавало да се върнем назад, защото той е цъфтял още в най-ранното време на човешкото общество; това би означавало да се подражава на най-изостаналите народи на Индия и Русия. . . Привържениците на реакционния колективистки строй, изтъкван напоследък от някои заблудени личности като социална панацея, се натъкнаха на Лионския работнически конгрес на възражения, проникнати от *истинския френски здрав смисъл.»* Така уверяваха, че *здравият смисъл на* английските работници ще ги запази от безумията на социализма, който в краен случай може да е подходящ за работниците от континента. Но тъй като френският здрав смисъл се оказа недостатъчен, за да защити здравите доктрини на капиталистическата собственост, правителството възбуди преследвания против заблудените умове от «*L'Egalité*», пропагандиращи превратни колективистки теории. То ги преследваше по всички начини, но като видя, че не му се удава да ги сплаши и да ги застави да прекратят своята пропаганда, реши да унищожи вестника с глоби и с годините затворничество, отпускани щедро на редакторите.

Преди да изчезне, «*L'Egalité*» вдигна своя боен лозунг в последния брой на вестника: «Ние скоро ще се появим отново, ние не казваме — по-решителни, а повъоръжени за делото, което сме започнали и което, както се знае, се състои в организирането или реорганизирането на френската революционна социалистическа партия. Ето защо ние казваме на нашите читатели: довиждане — и то в най-близко време.»

Движението се разгърна и нищо не можеше да го спре. Колективистката пропаганда продължаваше с нова сила, независимо от това, че Гед, Девил и някои техни другари се оказаха в затвора. И тази пропаганда даде своите плодове. Ако на Лионския конгрес се намери само едно малцинство от 20 гласа, за да гласува за резолюцията, предлагаща да се изучава въпросът за колективисткото разрешение на социалния въпрос, то Марсилският конгрес, станал през следващата година (октомври 1879 г.), приветствува колективисткото учение с голямо мнозинство.

Марсилският конгрес е най-важен от всички конгреси, станали преди 1889 г. във Франция и по броя на членовете, и по приетите резолюции, и по влиянието, което оказа за организирането на социалистическата партия.

Работническата класа, раздвижена от събитията по време на войната и на Комуната и от изключителното икономическо развитие на страната, въпреки и след отстъпването на Елзас и Лотарингия, изпитваше нуждата да се прояви и да покаже своята сила. Тогава 132 делегати от 37 града, пръснати в различните промишлени окръзи, се събраха в Марсилия.

Французите имат една безобидна мания — стремят се назабавно да отговорят на всички въпроси и по такъв начин да си създават известен вид *«credo»*, което да им служи като пътеводител във всекидневното поведение. Затова не е чудно, че дневният ред на Марсилския конгрес беше претрупан с всички въпроси, имащи повече или по-малко отношение към социалния проблем. Професионалните съюзи, кооперативните дружества, професионалното образование, наемния труд, женския труд, професионалните съдилища, стачките, организацията на труда и на собствеността, данъците, рентата, свободната търговия и протекционизма, представителството на пролетариата в изборните учреждения, формите за организиране на работниците-социалисти и пр., и пр. — месеци бяха нужни, за да се обсъдят и разработят тези въпроси, а тях ги разрешиха за една седмица. И въпреки че някои резолюции бяха твърде общи, много повърхностни, оплетени в остаряла прудонистка фразеология и наситени със Свобода, Равенство, Справедливост и други категории на политическата метафизика, все пак те са проникнати от ново настроение, което никога във Франция дотогава не се бе проявявало, а някои от тези резолюции са дори забележителни със своята яснота и смелост.

Двата предшествуващи конгреса — Парижкият и Лионският — гледаха на кооперацията като на найдействено и дори единствено средство за освобождаването на работниците. Напротив, Марсилският конгрес заяви, че «производствените и потребителните дружества могат в слаба степен да подобрят положението само на не голям брой привилегировани. . . и в никакъв случай не могат да станат достатъчно мощно средство за постигането на освобождението на работниците. Но тъй като тази форма на организация може да бъде полезна като средство за пропаганда и разпространение на колективистки и революционни идеи, целта на които е предаването на оръдията на труда в ръцете на работниците, тя трябва да бъде приета наравно с другите форми на организация.»

Също така ясна е и резолюцията по въпроса за наемния труд: «Като се има предвид, че наемният труд е резултат от разделянето на обществото на две класи, едната от които владее всичко и не работи, а другата работи и не владее нищо, наемният труд може да бъде унищожен само при условие, че всички трудещи се овладеят капиталите, които правят плодоносни със своя труд. Затова конгресът постановява, че целта на трудещите се трябва да бъде национализирането на капиталите (мини, железопътни линии и пр.) и предаването им непосредствено в ръцете на тези, които ги правят производителни, т. е на самите работници.»

Колективизмът е прокламиран още по-енергично в резолюцията за собствеността: «Въпросът за собствеността е единственият социален въпрос. Като има предвид че съвременната система на собственост противоречи на равенството на правата, което трябва да бъде основен белег на бъдещото общество; че е несправедливо и безчовечно едни да произвеждат всичко, а други да не произвеждат нищо, като при това именно последните притежават всички богатства, всички наслаждения, а също и всички привилегии; като има предвид, че този ред на нещата не ще се прекрати по добрата воля на тези, които са напълно заинтересовани той да съществува, конгресът поставя като цел обобществяването на земята, на подземните недра, на оръдията на труда и суровините, за да бъдат те предоставени на всички и след това възвърнати на обществото, което няма право да ги отчуждава.»

Тази резолюция, характеризираща настроението на Марсилския конгрес, беше написана от Гед, който по това време се намираше в затвора. Предложена на конгреса от парижките делегати, тя предизвика възражения от страна на някои членове, но беше приета със значително мнозинство, като приемането ѝ беше посрещнато с продължителни аплодисменти. За първи път на знамето на френския пролетариат беше написано «национализация на собствеността». Ако си спомним, че на конгресите на Интернационала мнозинството френски делегати винаги се е обявявало за частната собственост на земята, като си припомним плахостта на революционерите от Комуната в областта на икономическите преобразования, не можем да не се учудваме на това, че осем години след парижкото поражение и «кървавата седмица», на Марсилския конгрес се намери мнозинство, което да приеме резолюция за национализирането на средствата за производство.

Начало на възобновеното социалистическо движение поставиха кооператорите, към които скоро се присъединиха анархистите, стремещи се да завладеят движението и да го направляват. Кооператорите и анархистите, които наглед стоят на различни полюси, представляват по същество различни капиталистически течения: кооператорите изразяват благожелателните възгледи на филантропите, опитващи се с незначителни мерки да приспят преобразователските стремежи на работническата класа; анархистите пък, когато не са съзнателни и несъзнателни агенти на полицията, изразяват идеите на манчестерските икономисти, идеи, които те довеждат до крайните им логически изводи. Марсилският конгрес открито се обяви и против едните, и против другите. Ако, от една страна, той отхвърли кооперацията като средство за освобождаване на работническата класа, от друга страна, той енергично се обяви за политическата дейност и влизането на социалистите в изборните учреждения и за «задължителната необходимост — в крайна сметка морална — да се издигат социалистически кандидати при всички избори, при които това е възможно». Но конгресът посочва, че преди да се започне политическата борба, «пролетариатът трябва да скъса с политическите партии на буржоазията» и да се организира в «класова партия под името «Френска партия на работниците-социалисти». По този начин Марсилският конгрес се върна към традициите на Интернационала, който съветваше пролетариата да се организира в самостоятелна политическа партия с цел да завземе политическата власт и да превърне капиталистическата собственост в национална собственост.

Международният социалистически конгрес, станал през настоящата година в Лондон, отбеляза, че във всяка от представените на конгреса страни работническата класа самостоятелно, за нуждите на всекидневната борба, е осъществила съветите на Интернационала. Затова Лондонският конгрес, чиято задача не беше да разработва въпросите на теорията или да формулира доктрина, а да сближи и сбедини в международно братство социалистическите партии от Европа и Америка и да осветли общите за тези партии теория и методи на действие, ратифицира от името на организираните партии в Стария и Новия свят резолюциите на Интернационала.

Колективистките резолюции, макар и да бяха приети със значително мнозинство, срещнаха на Марсилския конгрес рязка опозиция. Гласуването по въпроса за собствеността предизвика дори сблъскване. Малцинството шумно протестира против резолюцията, която нарече безсмислена, твърдейки, че тя е натрапена на конгреса от парижките «сектанти». Републиканският печат, който дотогава поддържаше работническите конгреси и възнасяше хвалебни химни на техните благоразумни решения, рязко сбърна фронта и приятелското и покровителствено отношение беше сменено с враждебно. Той много топло приветствува протестите на малцинството, представлявало чудесния френски «здрав смисъл», и нападаше мнозинството, което се е оставило да го съблазнят с безсмислени идеи, каквито само бесни фанатици могат да съчинят и да защищават. Едва по-късно започнаха да обвиняват колективистите, че били антипатриоти, внасящи от Германия мъгливи социални теории и пруски капитализъм.

За борба с буржоазния печат и за затвърдяване на удържаната в Марсилия победа имаше нужда от един печатен орган: беше възобновен в. *«L'Egalité»* с разширена редакция, в която влязоха някои, намиращи се в емиграция, комунари и между тях, Пол Лафарг; последният стана усърден сътрудник на вестника и пишеше, с малки изключения всички теоретични статии. По същото време Малон[81] започна да издава списанието *«Revue socialiste»*, в което Енгелс помести своята забележителна работа *«Socialisme utopique et socialisme scientifique»* («Утопически и научен социализъм») преведен после от д-р Евелинг[82] на английски език. Възобновеният вестник *«L'Égalité»* изигра голяма роля за разпространяването на икономическото и историческото учение на Маркс и Енгелс и за организирането на френската работническа партия.

III

Социализмът не можеше да се развива във Франция, докато не се проведе амнистия за борците от Комуната. Работническата маса както в Париж, така и в провинцията живееше само с мисълта за амнистията. «Никакви празненства без амнистия» — гласеше припевът на една популярна песничка, която се пееше навсякъде и по всякакви поводи. Преди да се занимаят с въпросите на социализма, работниците искаха да изтръгнат от каторгите на Нова Каледония въстаниците, щастливо избавили се от куршумите на реакцията. Сътрудниците на *«L'Égalité»*, като продължаваха да пропагандират социалистическото учение, се отдадоха на борбата за извоюване на амнистията. . . Изтръгнатата от реакционерите амнистия беше истинска народна победа, първи реванш след майското поражение от 1871 г. Победените борци на Комуната се върнаха като истински победоносци. Приемът, който парижкото население оказа на първите групи каторжници, излезли от затворите на Нова Каледония, беше наистина възторжен.

Когато вълнението, предизвикано от амнистията и завръщането на борците от 18 март улегна, можеше отново да се работи за пропагандирането на социализма. Марсилският конгрес превъзходно определи целта, към която трябва да се насочат усилията на пролетариата — сега беше необходимо да му се даде програма за избирателна борба. И ето, в квартирата на Енгелс, където освен хазаина се събраха Маркс, Гед и Лафарг, беше съставена програма, на която бе съдено да послужи като повод за дълги и ожесточени борби и разцепления. Маркс продиктува принципиалната мотивировка, така забележителна по своята яснота и краткост.

Избирателна програма
на работниците-социалисти

Като имат предвид:

че освобождението на производителната класа е освобождение на всички хора без разлика на пол и раса;

че производителите ще могат да бъдат свободни само дотолкова, доколкото ще владеят средствата за производство;

че съществуват само две форми, при които средствата за производство могат да им принадлежат:

1) индивидуалната форма, която никога не е съществувала като общо явление и която все повече и повече се измества от промишления прогрес;

2) колективната форма, чиито материални и интелектуални елементи се изграждат от самото развитие на капиталистическото общество;

Като имат предвид:

че това експроприирване от страна на колектива може да бъде резултат само на революционната дейност на производителната класа, или пролетариата, организиран в отделна политическа партия;

че такава организация трябва да се създаде с всички средства, с които пролетариатът разполага, включително и общото избирателно право, превърнато по този начин от оръдие на измамата, каквото е било то досега, в оръдие на освобождението;

френските работници-социалисти, поставяйки за цел на своите усилия в областта на икономиката възвръщането на всички средства за производство към колективността, решиха, като смятат че това е средство за организация и борба, да вземат участие в изборите със следната програма. . .

След тази мотивировъчна част следва изложение на редица неотложни и непосредствени политически и икономически реформи като: свобода на печата и на събранията; анулиране на държавния дълг; премахване на постоянната армия и всеобщо въоръжаване на народа; установяване със закон на 8-часов работен ден; закон, който да забрани на работодателите да плащат на работниците-чужденци по-ниска работна надница, отколкото на работниците-французи; за равен труд равно заплащане на трудещите се от двата пола; издържане за сметка на държаваата и общината на децата, старците и трудовите инвалиди; търсене отговорност от собствениците при трудова злополука; участие на работниците при установяването на вътрешния ред в работилниците; анулиране на договорите, с които са били отчуждени държавни имущества (банки, железопътни линии, мини и пр.); ръководство на държавните предприятия от страна на работещите в тях работници и т. н.

Принципиалната мотивировка към програмата представи социализма в съвсем нов вид. В резолюцията за собствеността делегатите на Марсилския конгрес изхождаха от «несправедливостта и безчовечността на съвременната форма на собственост» и искаха колективна собственост в името на «равенството на правата, което трябва да бъде основен белег на бъдещото общество», т. е. права, съществуващи само в главите на членовете на конгреса. Настоятелната потребност от социално преобразование, така характерно за нашата епоха, делегатите на този конгрес облякоха в субективната и идеологическа фразеология на философите и историците, които преди Маркс, мислеха, че революциите се извършват за осъществяването на религиозни, обществени или политически идеали. Принципиалните мотиви на програмата изхождат от съвсем други положения. Те казват: капиталистическото общество, което по силата на промишления прогрес все повече и повече изтласква дребната частна собственост, носи в своите недра новото колективистко общество, чиито материални елементи (фабрики, мини, железопътни линии, банки и пр.), както и интелектуалните елементи (лишените от всякаква собственост пролетарии на физическия и умствения труд) се натрупват от самото развитие на капиталистическото общество. Социалистическото движение трябва следователно да доведе капиталистическото общество до неговия неизбежен край, като извлече затвореното в собствената му утроба колективистично общество. Защото революцията е само разкриване на вече образувалия се обществен организъм.* Социалистите, които съзнават историческата посока на развитието на капиталистическото общество, са длъжни следователно, да посветят усилията си на организирането на пролетариите в класова партия и да ги поведат към завоюване на властта, за да могат, завоювайки я по революционен път, да експроприират капиталистическата класа в полза на нацията така, както английското католическо духовенство беше експроприирано от Хенрих VIII, а френското дворянство — от буржоазията в 1789 г. Принципиалната мотивировка на програмата изисква следователно национализиране на капиталистическата собственост не защото тази национализация съответствува на изискванията на Справедливостта, Равенството, Свободата, Човечността и други метафизични категории, а затова, защото тя се налага от икономическата необходимост на обществото, в което пролетариите живеят, страдат и се борят за подобряването на своето положение.

---

* Това разбиране на Лафарг може с пълно основание да се оспори. *Бел. ред.*

Този обективен и материалистически подход към историята и към историческия проблем на нашето време не може да се разбере и възприеме от онези умове, които са свикнали със субективистическия и идеалистическия метод на мислене. Затова, когато програмата се появи в *«L'Égalité»* от 30 юни 1880 г., тя предизвика буря от гняв както от страна на тези, чиито интереси засягаше, така и на тези, които отклоняваше от обичайните идейни позиции. Реакционерите, радикалите, кооператорите и анархистите се надпреварваха в нападките си против нея. И настина, голяма новост беше научният социализъм, формулиран от «Лондонската програма», както я наричаха противниците ѝ, за да подчертаят, че тя не би могла да се зароди във Франция и че е била внесена от чужбина. Завърналите се следам нистията борци на Комуната, които се мислеха за истински представители на здравата френска революционна традиция, се изказаха против колективизма и неговата програма, проповядваща класовата борба. Особено яростно я нападаше в. *«Commune»*, ръководен от бившия член на Комуната Феликс Пиа[83], в който пишеше и Емил Готие, тогава оратор и ръководител на анархистката партия, а сега «услужлив» журналист на опортюнистичната и буржоазна преса. Впрочем често се случва с годините яростните анархисти да станат добри реакционери.

Отношението на дейците на Комуната към новата програма е понятно. Въстанието от 18 март, съзряло в оранжерията на обсадата на Париж и политическите раздори в правителството на националната отбрана, далеч не беше социалистическо движение. Патриотичното чувство, оскърбено от поражението и болезнено изострено от измяната на Жюл Фавр[84], Жюл Фери[85] и другите членове на правителството на националната отбрана, крайната възбуда, предизвикана от безсъмнената опасност, заплашваща отново завоювания републикански строй във връзка с монархистките кроежи на заседаващото в Бордо Учредително събрание и неосъзнатият, неопределен стремеж към социални реформи — такива са главните мотиви, които вдигнаха парижките народни маси против г-н Тиер и неговото правителство. Комуната беше правителство на дребнобуржоазни републиканци и революционери-бланкисти. Няколкото работници от Интернационала, които проникнаха в редовете на революционното правителство, бяха твърде неопитни и твърде малобройни, за да завоюват господство за идеите на Интернационала. Тези разнообразни елементи не бяха обединени от социалистическата мисъл, докато пораженията и тежестта на борбата ги разединяваха. Комуната, победена от г-н Тиер, обсипана с ругатни и клевети от всички капиталистически вестници, беше взета под защита от Генералния съвет на Интернационала, в който Маркс и Енгелс играеха ръководна роля. «Манифестът за гражданската война», написан от Маркс от името на Генералния съвет, придаде на Комуната социалистически характер, какъвто тя нямаше по време на своето кратковременно съществуване.* Изгнанниците на Комуната започнаха сериозно да смятат себе си за представители на социализма, от който нямаха никакво понятие. Завърнали се във Франция след амнистията, те основаха под ръководството на двамата членове на Комуната Лонге[86] и Журд[87] «Републиканско-социалистическия съюз», когото бяха решили да противопоставят на постепенно създаващата се Работническа партия. След няколко години незабележимо съществуване, ту замирайки, ту отново напомняйки за себе си, «Съюзът» се стопи, без да остави никакви следи.

Работническата партия се роди и растеше сред трудности. Подложена на нападки от страна на своите външни противници, тя се разкъсваше тогава и от вътрешни разпри. Но тя притежаваше жизнена сила, способна да се справи с всякакви препятствия, и затова се разви по същия начин, по който се развива органическата клетка — чрез асимилация и изтласкване. Колективистките идеи на нейната програма се попиваха от новите членове, стичащи се от всички краища на политическия хоризонт, и изтикваха онези, които се бяха присъединили по временно увлечение или с надежда да намерят в нея възможност за осъществяване на честолюбивите си мечти.

---

* Оценката на Лафарг на *обективния* характер на Парижката комуна противоречи на тази на марксистката историография. *Бел. ред.*

Хавърският работнически конгрес (ноември 1880 г.) със значително мнозинство на гласовете се изказа за приемането на новата програма. Малцинството, съставено от делегати, намиращи се под покровителството на Гамбета и опортюнистическата партия на синдикалните камари, напусна конгреса, за да покаже своето несъгласие с «безсмисленото и престъпно» учение на колективизма. След две години в Сент-Етиен (октомври 1882 г.) стана по-сериозно разцепление: кооператори, членове на парижките професионални съюзи и революционери, начело с Брус[88] и Алеман[89], се разбунтуваха против налаганата им — както твърдяха те — програма. Те основаха отделна организация и съставиха нова програма, по-радикална от социалистическата, и хората, обединени под знамето на тази програма, безпомощно се предаваха на всяко подхванало ги течение — ту се присъединяваха към опортюнистите, както стана по времето на буланжистката криза[90], ту се солидаризираха с анархистите, както стана наскоро на международния конгрес в Лондон. Като се опитаха да създадат партия, те се разцепиха на групи, а те от своя страна се разцепиха на още по-малки групи, които съществуват само в Париж и чието влияние не излиза извън кръга на пряката им дейност.

IV

След като социализмът бе формулирал своята програма и начертал тактиката си, оставаше да се набере социалистическата армия, да се научи тя да маневрира на политическата арена и да използва общото избирателно право, за да завземе държавната власт. Пропагандистите от групата на инициаторите на партията, при съдействието на отново присъединилите се изтъкнати дейци, енергично се заловиха за работа: издаваха в Париж и в провинцията седмични вестници, пускаха брошури, организираха пропагандистки лекции и събрания. Словото е най-доброто оръжие за социалистическата пропаганда и в течение на години «търговските пътници на безпорядъка», както ги наричаха реакционерите, кръстосваха Франция във всички посоки, като възвестяваха на масите новото евангелие и предизвикваха защитниците на противоположни възгледи на публични диспути — такива диспути винаги увличат френската публика, любителка на всякакви дуели.

Отначало най-активна пропаганда се водеше в промишлените центрове. Така се постъпи по редица причини. Промишленият прогрес, лишавайки производителите от техните оръдия на труда, ги съсредоточава в капиталистическите предприятия, където те работят общо при машините, принадлежащи на работодателя. Там се изкореняват всички инстинкти на дребни собственици, които са се запазили още у тях като спомен за личната собственост на бащите им. Като имат постоянно пред себе си колосалното техническо оборудване, което обслужват, те инстиктивно разбират, че никога не ще могат лично да го владеят, че за тях е достъпна само колективната собственост. Така механизираното производство измете от пролетарската глава идеята за лична собственост и отгледа в нея идеята за колективната собственост. Тази идейна еволюция става независимо от въздействието на колективистите. Тя е резултат от механизираното производство, организирано под управлението на капиталистическата класа. Колективистките идеи живеят в латентно състояние в главите на наемните работници от едрата промишленост. Пропагандистите само ги събуждат и предизвикват по-нататъшната им работа. Капиталистите улесняват социалистическата пропаганда, като съсредоточават пролетариите със стотици и хиляди в своите предприятия. Те не само подготвят главите за възприемането на пропагандираните идеи. Те ги събират заедно, за да може по-лесно да се въздействува върху тези вече несъзнателно колективистки глави. Затова, когато социалистите посещават промишлените центрове, те намират там работническите маси вече готови да приемат възторжено комунистическото учение, което социалистите извличат от икономическите явления, превърнали работниците в свои играчки и мъченици.

Когато работническата партия завоюва известна сила в градовете, тя започна да мисли за привличане на селото, което реакционерите представяха като съвършено недостъпно за социализма. По-рано казваха, че «здравият смисъл» на френските работници никога не ще възприеме лъжливото учение на социализма. Сега повтаряха, че «здравия смисъл» на селяните ще отхвърли приказките за общата или националната собственост, която може да бъде приемлива само за пролетариите от едрата промишленост, ако въобще е приемлива за някого, и че селяните с вили щели да пресрещнат апостолите на социализма, ако посмеят да се появят в селото. Не, със социализъм не могат да се подмамят собствениците, а във френските села има над 7 милиона собственици. Наистина само 29 хиляди собственици владеят 30 милиона акра, т. е. приблизително една четвърт от цялата обработваема площ в страната, докато 5 милиона селяни притежават немного повече от 6 милиона акра, или средно, малко повече от един акър на селянин. И тъй като това парченце земя не стига, за да изхрани селянина и семейството му, той е принуден да се наема на работа при едрия земевладелец. При това земевладелецът оставя на селянина неговата земица, само за да го задържи в селото, та по всяко време на годината да има подръка работник-надничар.

По-нататък — 13 милиона акра принадлежат на 3 180 000 собственици, чиито владения обхващат от 2 $^1/_2$ до 122 акра, но те са така обременени с дългове и ипотеки, че селяните са само номинални собственици на земите, заложени и презаложени при банкерите и лихварите.

Това разпределение на поземлената собственост, макар и да се различава от разпределението на промишлената собственост, е всъщност благоприятно за социалистичесската пропаганда и когато започна, тя имаше бързи успехи навсякъде, където се намираха пропагандисти, умеещи да говорят със селяните за техните интереси и за бедствията, които се стоварват върху тях колчем опитат да се борят с едрите земевладелци. Тогава Работническата партия си изработи аграрна програма, която с радост беше приета от запозналите се с нея селяни — на тази основа на общинските избори през май тази година бяха избрани общински съветници и в най-малките села. Д-р Делон, живеещ в Ним (департамента Гард), представляваше на международния конгрес в Лондон общинския съвет на една малка община в департамента Гард, наброяваща всичко 97 жители. Макар и дребни собственици, те всички са социалисти, защото, както каза д-р Делон, те «разбират, че над дребната собственост е надвиснала страшна опасност, че тя е осъдена на изчезване, тъй като средствата за производство в селското стопанство стават все по-скъпи и изискват мощни капитали.»

На социалистите в тяхната пропаганда помогна правителството, което беше достатъчно наивно да мисли, че може да спре растежа на социализма, като преследва неговите апостоли. То започна щедро да им сервира месеци и години затворничество, но постигна само един резултат: стимулираше енергията им, която без това може би щеше да охладнее, и ги представяше пред работниците като хора, към които те трябва да се отнасят с доверие. Така например Карет и Дормоа, които сега са кметове на градовете Рубе и Монлюсон, станаха водачи на местните социалисти именно от времето, когато правителството счете за необходимо да ги осъди на затвор. Лафарг излежаваше едногодишна присъда — за трети път вече републиканското правителство му предоставяше любезно безплатна квартира, — когато работниците го избраха за депутат от Лил.

С репресии се занимаваха и работодателите: всеки работник, изобличен в привързаност към социализма, се изгонваше от предприятието и името му се съобщаваше на другите работодатели в района — в края на краищата работникът се принуждаваше да напусне района, в който не можеше да намери работа. Тези репресии, по-опасни от правителствените, защото отнемат залъка хляб на цяло семейство, нямаха по-голям успех в борбата със социализма. Принудени да напуснат родния град, социалистите разнасяха социалистическите идеи там, където се преместваха в търсенето на работа. Точно по същия начин Бисмарк беше разпространител на социалистическите идеи в Северноамериканските съединени щати: всички социалисти, които той изгонваше от Германия, ги отнасяха там със себе си. Собствениците на пивоварните заводи в Северна Франция, макар и да са капиталисти, а още и реакционери, взимаха под свое покровителство работниците, изгонени за участие в социалистическото движение. Ето защо във Франция всеки, който поиска, може да стане без всякакво разрешение продавач на бира и друг алкохол. Пивоварите, собственици на много кръчми, настаняваха там като продавачи пострадалите заради социализма: Саламбьо — сегашният кмет на град Кале, Делори — кмет на Лил, и много други бяха настанени по такъв начин като кръчмари от пивоварите, за да разпространяват бирата им. Броят на кръчмарите-социалисти в департамента Нор (Северна Франция) е толкова голям, че вестник *«Le Temps»* кръсти социалистическата партия «партия на кръчмарите».

Католическото духовенство също сметна за необходимо да бъде снизходително към разпространителите на колективисткото учение. Когато свещениците видяха успеха на социалистите сред работническите маси, те помислиха, че е достатъчно да започнат да подражават на социалистите, за да възстановят старото влияние, което църквата е имала сред народа в средните векове. Папа Лев XIII издаде своята пресловута енциклика за «положението на работниците» и свещениците, по негов съвет решиха да излязат на открити събрания, за да отнемат работниците от социалистите. Те изфабрикуваха някакъв «християнски социализъм», различен в зависимост от средата, в която го проповядваха: когато християнският социалист се намираше на работническо събрание, той се нахвърляше против богатите със същата ярост, с която Иоан Златоуст и другите свети демагози са се подмазвали на цариградската и александрийската тълпа. Когато обаче той излагаше своето учение пред събрание на работодатели, той ставаше ласкав като агънце и се ограничаваше с това, че даваше на богатите благоразумни филантропски съвети, за да не възбуждат завистливите попълзновения на бедните. Той само ги молеше да изплащат на работниците необходимата заплата, която проповедниците на християнския социализъм изчисляваха в промишлената област на Севера на приказната сума от 21 франка на семейство от пет души. Свещениците, които се представяха за социалисти, направиха почтена думата «социализъм», за мнозина синоним на убийства, палежи, грабеж. А когато се явяваха на работнически събрания и се съгласяваха да вземат участие в диспути за достойнствата и недостатъците на християнството и на социализма, те почти винаги търпяха поражение и биваха принудени да признаят, че след 18 века проповядване на Евангелието се е стигнало до капиталистическия строй, признаван от самите тях като непоносим за работниците. В края на краищата християнските социалисти стигнаха до резултат толкова противоположен на това, към което се стремяха, че епископите и архиепископите трябваше да спрат този кръстоносен поход и да забранят на свещениците да участвуват в публични диспути.

Буланжизмът, който подхвърли на опасност самото съществуване на Републиката, спря временно растежа на социализма. Буланжизмът представляваше *синдикат на недоволните*: работниците бяха недоволни от това, че положението им се влошава с развитието на промишлеността; радикалите — от това, че не се провеждат обещаните реформи; търговците и индустриалците — от застоя в работата; дребните капиталисти и «спестителите» (épargnistes — обикновени хорица, носещи своите стотинки в спестовните каси) — от загубата в разни панамски афери, португалски заеми и пр. на трудно спечелените пари; бонапартистите и монархистите — от това, че «босячката» (la gueuse), както те наричаха Републиката, продължава да се държи. Цялата тази пъстра тълпа се стремеше към генерала и неговия черен кон като към месия. И тъй като общото недоволство дава живот на социализма (ако всички бяха доволни от своето положение, никому не би бил нужен нито социализмът, нито месията), то буланжизмът, който привличаше недоволните, се оказа извънредно силен конкурент на социализма. Но когато храбрият генерал избяга при първата заплаха да бъде арестуван от министъра Констан, работниците и радикалите се убедиха, че той е бил нечестен съперник, че съвсем не е бил герой, какъвто са си го представяли. Тогава те се обърнаха към социализма, уверени, че социализмът, който не е въплътен в никакъв бог, нито в някакъв друг чудотворец, никога не ще може да предизвика у тях такива разочарования. Разразилият се по същото време панамски крах и финансовите скандали, които лишиха политическите партии от техните повече или по-малко компрометирани главатари, тласнаха от своя страна работниците и дребната буржоазия в редовете на социализма. Народните маси от градове и села, дълбоко развълнувани от тези събития, изразиха своето недоволство, като гласуваха за социалистите на следващите законодателни избори в 1893 г. Избрани бяха около четиридесет социалистически кандидати, а тези, които не получиха мнозинството гласове, все пак събраха такова значително малцинство, което им обещава близка победа. При това колективизмът спечели двама ценни привърженици — Жорес[91] и Милеран[92], които, благодарение на общественото си положение и ораторския си талант, допринесоха за проникването му в среда, незасегната още от социалистическото движение. В палатата на депутатите социалистическата фракция стана под тяхното изкусно ръководство сериозна сила, поваляща министерства, сваляща президенти на републиката, и която със своя благосклонен неутралитет даваше възможност на правителството на г-н Буржоа да се държи. То би се държало и до днес, въпреки сената и президента Феликс Фор, ако не беше малодушието на Буржоа, който си подаде оставката в момента, когато противниците му се готвеха да сложат оръжие.

Шумният успех на парламентарната дейност на социалистическите депутати не само не беше заглушен от негодуването и ужаса, предизвикани от анархистките атентати, повече глупави, отколкото престъпни, но даде нов тласък на развитието на социализма, който вече не можеше да бъде смесван с анархизма, както това умишлено правеше капиталистическият печат по указание на полицията и на правителството. Общинските избори през май 1896 г. показаха огромното порастване на социализма в цялата страна след 1893 г. Такива големи градове като Лил, Рубе, Кале, Монлюсон, Нарбон и др. избраха за управляване на градските работи социалистически мнозинства и дори там, където имаше само социалистическо малцинство, за кметове на редица градове биваха избирани социалисти като например д-р Флесиер в Марсилия и Кусто в Бордо. Но особено много победи бяха удържани в неголемите градове и в селата. Работническата партия има повече от 1800 общински съветници, избрани на основата на нейната колективистка програма, а на конгреса в Лил, който се състоя няколко дни преди международния социалистически конгрес в Лондон, 38 социалистически общински съвета и социалистическото малцинство в 21 общински съвета бяха представени от своите кметове или от делегати, избрани между членовете на партията.

Не трябва да се преувеличава значението на тези общински победи, които правителството на Мелин, следвайки щраусова политика, се опита да скрие с някаква фантастична статистика. То «установи» като две и две четири, че в сравнение с общинските избори от 1892 г. социализмът е загубил редица позиции. Правителството и капиталистическата преса са обхванати от някаква странна болест на зрението. Социализмът се разраства в широчина и в дълбочина, а на тях им се струва, че той слабее и постепенно става нищожна величина. Те имат наивната и същевременно героична смелост да обявят на света като блага вест своето необичайно откритие. Тази болест очевидно засяга не само французите — тя вълрува във всички страни, в които социалистическите партии са станали мощни политически сили.

Общинските съвети, завоювани от социалистите, стават за тях школи, в които изучават административното дело. Като се учат да управляват материалните интереси на града, те се подготвят за администрирането и управляването на интересите на цяла Франция. Проявените от социалистите административни способности удивиха противниците и зарадваха приятелите им. Такива работници, като леяря Дормоа и тъкача Карет, които никога през живота си не са имали 500 франка наведнъж, водеха от 1892 до 1896 г. икономиката на градове с годишен бюджет от 2 до 5 милиона франка и при това съумяха да направят значителни спестявания и да проведат реформи. Така например в Рубе всички ученици от градските училища, на брой около 11 000, получават от социалистическата община безплатно част от храната и облеклото си: в училището им дават топли закуски, състоящи се от супа, неограничено количество хляб, зеленчуци, 30 грама варено или печено месо и чаша пиво, а в началото на зимата и на лятото получават съответно облекло. При това Карет и другарите му от общината намериха средства, за да покрият разходите на «училищните столове», без да повишават данъците, които лежат върху работниците.

В началния период на социалистическото движение, преди десет или петнадесет години правителството се стараеше чрез процеси и затвор да злепоставя пред народното доверие социалистите, известни само по безбройните престъпления, които им се приписваха. Това време отмина. Социалистите, които най-вежливите им противници наричат утописти, негодни за никаква практическа работа, сега вече не се нуждаят от такава милостива правителствена «препоръка» — те проявяват своите способности в общинските съвети, печелят симпатиите на работниците и на дребната буржоазия и дори уважението на заслепените от користните си интереси капиталисти. Доверието, което социалистическите кметове и общинските съветници внушават на населението в ръководените от тях градове, ще играе решаваща роля в предстоящите законодателни избори през май 1898 г.; в малките общини често става така, че кандидатът, за когото гласува кметът или общинският съветник, получава гласовете и на мнозинството от избирателите.

Изборите през 1898 г. ще бъдат победа за социализма. Те подготвят неговото окончателно тържество.

СТАТИИ

ИЗГРАЖДАНЕТО НА ПРОЛЕТАРИАТА

Пролетарий е умствен или физически производител, който е загубил всякаква собственост върху своето оръдие на труда и върху продуктите на своя труд. Именно затова, защото не владее оръдието на труда, той е принуден да продава като стока работната си сила — на ден, на седмица или на месец. Пролетарият е непосредствен продукт на развитието на съвременните средства за производство.

Съвременните средства за производство са могли да получат комунистическа *форма** — т. е. такива размери, такава сложност, при които пускането им в движение изисква сътрудничеството на цял колектив от производители — само чрез експроприирането на всяка собственост върху оръдията на труда (земя или машина), която производителят е имал. От момента, в който производителят е станал владетел само на своята работна сила, върху него и неговото семейство са се изсипали най-различни социални бедствия.

Съвременните средства за производство освен това са експроприирали, отнели са от трудещите се (селянина-земеделец или градския занаятчия) тяхното техническо умение и са ги свели до ролята на прост орган на един огромен механизъм. Като отнема на работника неговото професионално умение, получавано някога през дългите години чиракуване, машината го обезценява. Тя позволява умението, изкусното владеене на занаята да се замени с прост труд, с труд, сведен до прости автоматични движения. Лишавайки труда от мускулното напрежение, тя позволи мъжът да бъде заместен от жената и от малолетните.

---

* Под «Комунистическа форма» Лафарг тук, както личи, разбира икономико-техническата необходимост, големи колективи да участвуват в съвременния производствен процес. *Бел. ред.*

Машината, която е трябвало да освободи човека от всякакъв тежък труд и да развие до безкрайност неговата производителна мощ, се превръща в ръцете на капиталистическата буржоазия в най-страшното оръдие за потискане, каквото някога е владяла една господствуваща класа. Тя ѝ дава възможност да подчини грамадното мнозинство от народа под игото на най-затъпяващия, извънредно продължителен труд. Тя ѝ позволява да направи от детския труд средство за капиталистическо производство. Никога, в нито едно общество в миналото, дори в страните с най-жестоко робство, не е имало деца на осем, десет, дванадесет години да работят под камшик по осем, десет, дванадесет часа в денонощието, както се прави сега в Лил, Лион, Руан, Париж (Жул Симон,[93] «Осемгодишният работник»). Никога не е имало редом с най-чудовищните богатства такава пълна, такава безизходна нищета. Мъките на глада и труда, които надхвърлят предела на човешките сили, станаха жребий на трудещите се класи в нашия век.

А при това машината е велик освободител на човечеството. Като направи излишно техническото майсторство, като премахна физическото усилие, тя декретира равенството в човешкия род: *пред лицето на общественото производство детето е равно на жената, жената е равна на мъжа и всеки мъж е равен на другите мъже.* Машината осъществи това, което не можаха да прозрат Аристотел, този гигант на мисълта, и великите утописти-комунисти на Гърция и на средните векове — унищожаването на заробващия труд, на тягостния труд, който не позволява да се развият другите физически и умствени способности на човека. Нейната двигателна сила освобождава труда от изморително напрягане. Нейната безкрайна възпроизводствена способност съкращава продължителността на човешкия управляващ труд; комунистическата организация на общественото производство може да ограничи работното време до три или четири часа дневно. И ако това равенство в обществения труд доведе само до затъпяващото равенство в мизерията, ако резултатът от безкрайната възпроизводителна сила на машината е само колосалното умножаване на националното богатство, само хаотичното блъскане на мъже, жени и деца във вихъра на общественото производство, само напрягане до последните предели на човешките сили —

това е така, защото средствата за производство, макар и да са получили комунистическа форма, са останали индивидуална собственост на капиталистическата класа. Именно капиталистическото владение на средствата за производство е причина за всички нещастия на производителите в нашето общество.

Ако обаче средствата за производство, монополизирани от капиталистите, са причина за всички обществени бедствия, те създадоха в недрата на капиталистическото общество революционната класа, пролетариата, който насилствено ще разбие, както пилето своята черупка, капиталистическата форма на обществото, в което той сам се е развил.

Пролетариатът не се появява в историята като безредна тълпа илоти, без организация, без теоретични изисквания, без енергия, без административни и ръководни способности. Пролетариатът в Америка и Европа в наши дни е обособена класа, носеща в собствените си недра всички интелектуални органи, които се изискват за администриране и управляване на общественото производство.

Във всяко едро промишлено или търговско предприятие съществува много сложна организация. Всички производители, които я съставят, са тясно свързани помежду си и постигат общи резултати само като планомерно кооперират индивидуалните си усилия. Влакът не може да потегли, ако не се раздвижи цяла армия от работници (касиери, началник станции, кантонери, телеграфисти, стрелочници, машинисти, огняри и пр.). Всичките тези производители, които са диференцирани органи на един и същ обществен организъм, са задължени да извършват целенасочени движения, предварително точно изчислени. Тези промишлени организации, които са дисциплинирали масата от производители, могат, под влияние на определени обстоятелства, изведнъж и без прекъсване да вземат революционен характер.

Нуждите на всяко едро предприятие са създали, подготвили в масата на пролетариата множество научни и административни таланти, върху които лежи цялата отговорност за администрирането и управлението. Този екип би могъл да се създаде в междинната класа между голямата пролетарска маса и капиталистическата буржоазия и да стане оръдие на реакцията. Капиталистическата алчност обаче го захвърля в редиците на пролетариата и го държи там здраво. В железниците машинистът, високо развит работник, изпълнява по-продължителна, по-тежка и по-опасна работа, отколкото работникът в някоя от работилниците по същите железопътни линии. Този индустриален екип не се оформя като особена работническа аристокрация. Той не може да се освободи без помощта на масата производители. Той може да отхвърли от себе си капиталистическото иго само като го отхвърли от цялото общество. Но именно от този екип се издигат и ще се издигат естествените водачи на пролетариата в неговата революционна борба.

Потребностите на едрите промишлени и търговски предприятия, от една страна, увеличават числено пролетарските маси, организират ги, отглеждат в недрата им отбрани интелектуални сили. От друга страна обаче те намаляват числено имотните класи, дезорганизират ги, лишават ги от жизнена енергия и интелектуални способности.

В обществото, в което господствуваше дребната собственост и дребната промишленост, собствеността беше придатък към собственика, както инструментът е придатък към занаятчията. Преуспяването на личното предприятие зависеше от личния характер на неговия притежател, от неговата спестовност, от неговата деловитост, от ума му така, както съвършенството на произведенията зависеше от ловкостта на ръцете, които управляват инструмента. Не беше възможно собственикът да остарее или да се премести в друг град и промишленото предприятие, на което той е бил душата, да не западне. Тогава собственикът изпълняваше необходимата обществена функция, имаше си собствени тъги и неуспехи, получаваше свои изгоди и компенсации. Собствеността беше тогава наистина лична.

Едрата промишленост обаче, като превърна работника в придатък на машината, превърна и промишления капиталист в придатък на промишлената собственост. Нейното процъфтяване вече не зависи нито от характера, нито от ума, нито от деловитостта на капиталиста. «Окото на стопанина» в съвременното производство не играе вече никаква роля. Всички едри промишлени и търговски предприятия се управляват от повече или по-малко добре съставени, по-добре или по-зле платени администрации. Обществената функция на капиталиста се ограничава в това, че той получава доходи и ги прахосва, като кара да подскачат пред него жени и тапи от шампанско. От гледна точка на рентабилността на северните жп линии или на заводите в Крьозо е все едно дали Ротшилдовци или Шнайдеровци са кретени и готовановци, както е безразлично дали акциите на Анзенските каменовъглени мини, на предачниците на братя Гармел и на френската банка са собственост на някой си Петър и Павел или на национална администрация под контрол на работническата класа.

По такъв начин, доколкото съвременните средства за производство са експроприирали у производителя цялата му собственост, те са лишили и собствениците-капиталисти от всякакви функции в общественото производство. Следователно тяхното отстраняване не ще предизвика никакво разстройство на производството. То дори е станало силно необходимо предвид непроизводителното безделие и икономическите сътресения, които се пораждат от капиталистическата собственост върху средствата за производство.

Капиталистическата централизация се извършва само чрез постоянното експроприиране на отделни представители на дребната буржоазия, които насилствено се изтласкват в редовете на пролетариата. Едрата капиталистическа буржоазия със собствените си ръце руши преградите, които са я защищавали срещу исканията на пролетариата. По същия начин кралската власт, като деморализира дворянството, се оказа безпомощна лице с лице срещу революционната буржоазия на миналото столетие. Както кралската власт в миналото, така и едрата буржоазия може да разчита само на наемната войска, за да защити завладените от нея богатства. В редовете на пролетариата тя набира войниците, които трябва да я защищават.

Последното пролетарско въстание показа очевидно шаткавото положение на буржоазната олигархия. Централният комитет — първото революционно правителство— още на другия ден след победата се чувствуваше достатъчно силен, за да се изправи пред съда на избирателното тяло, и беше приветствуван от двеста хиляди избиратели[94]. В 1848 година буржоазната републиканска гвардия се стече от всички департаменти, за да потуши юнското въстание. В 1871 година, въпреки всички апели на Тиер, нито един окръг на Франция не изпрати във Версай нито един национален гвардеец — Лион, Марсилия, Сен-Кантен, Нарбон, Бордо, Лил и всички градове на Франция поддържаха и морално, и със свои въстания Великия Революционер[95].

Пролетариатът беше победен и този път. След клането през «кървавата неделя» едрата буржоазия можа̀ да си измие ръцете и да се провикне: «Кръвопускането беше изобилно, редът е възстановен!». Но двете икономически сили (средствата за производство и размяната), под чието въздействие се намира общественият организъм, не бяха разрушени. Те продължават своето действие с растяща сила. Тихо, но сигурно те подготвят новата пролетарска революция, която по своето величие ще надмине 18 март, както 18 март надмина юнските дни[96].

В идващата революция ще се вдигне промишленият пролетариат от всички градове на Франция, ще се вдигне селскостопанският пролетариат, който числено се увеличава с концентрирането на поземлената собственост, ще се вдигнат също и хиляди селяни-собственици, задушавани от конкуренцията на едрите стопанства и от чуждестранната конкуренция. Идващата революция ще възпламени цяла Франция.

Икономическите сили безшумно зареждат социалната мина с динамит. Някоя промишлена или политическа криза, национална война или революция в Русия във всеки момент могат да хвърлят електрическа искра в тази мина.

Никой не може да предскаже какъв ще бъде изходът от предстоящото въоръжено въстание на пролетариата. Но с математическа точност може да се предскаже, че след всяко поражение на френския пролетариат, на по-големи или по-малки интервали ще идва нова, по-дълбока и по-обща революция и че революциите ще следват пораженията дотогава, докато пролетариатът не застане начело на държавната власт, докато той не експроприира експроприаторите, докато не превърне в национална собственост всички средства за производство. Само тогава ще завърши ерата на политическите революции. Само тогава ще бъде пометено класовото господство. Само тогава, както предвиди Сен-Симон, ще бъде унищожена държавата, този представител на интересите на собственическите класи. Само тогава политическото управляване на хората ще бъде превърнато в административно управляване на производителните сили.

Само тогава човекът ще бъде свободен.

ПРУДОНИЗМЪТ Е ЗАД НАС
(Отговор на гражданина Даниел)

Гражданинът Даниел е искрен и откровен. Това ми харесва. Аз също ще бъда искрен и откровен. Но го предупреждавам — в моята критика не ще има нищо лично. Познавам го само от неговите статии. Намирам се далеч от Франция от 1871 г. — далеч съм и от всякакви лични разпри.

А сега да преминем към въпроса.

*

Главният упрек, който гражданинът Даниел хвърля към редакторите на в. *«L'égalité»*, се състои в това, че те тласкат към централизация на обществените организми и че искат да прибягнат към *сила* за разрешаването на социалните спорове. Кажете, моля ви, гражданино, нима вие мислите, че щом като лястовичките са вестоносци на пролетта, те са и причина за нейното идване? Когато научните социалисти говорят за централизация на икономическите сили, те не предизвикват тази централизация, те само констатират този процес.

Тази централизация съществува в икономическата действителност, преди да започне да съществува в техните мозъци. Ще взема за пример вашия собствен занаят — обущарството. За съжаление моите технологически познания са крайно незначителни. Затова ще ви помоля да поправите грешките ми и да запълните пропуските.

Във Франция обущарството започна да се променя около 1840 г. с въвеждането на пироните и машината при изработката на обувки, въпреки че още в 1810 г. американският консул се опитваше да въведе във Франция този механизиран начин за производство на обувки. В 1844 година в Лианкур беше основана първата такава манифактура. Това беше решителен момент. Дотогава обущарят беше майстор, който сам изработва цялото изделие. Той вземаше мярка, скрояваше кожата, обтягаше я на калъпа и я зашиваше с напоен с обущарски восък канап. Цялата тази работа изискваше големи технически знания и голяма мускулна сила. Тя развиваше у обущарите големи интелектуални способности. Някои изтъкнати математици бяха обущари или синове на обущари, а в нашите революционни битки обущарите бяха най-храбри от храбрите. Не за обида на гражданина Даниел ще кажа, че физиолозите, които смятат, че мисленето е видоизменение на единствената сила-движение, приписват това достойнство на развитието на челната част на мозъка, което произлиза от навика да се работи седнал с наведена глава.

Разделението на труда е съществувало още в малките обущарски манифактури, но въвеждането на машините разшири манифактурата, разшири и разви в нея разделението на труда. Който казва «разделението на труда», той казва — раздробяване на работния процес, обезценяване на артистичното изкуство на работника. Който казва «прилагане на машини», той казва — заместване на мъжете с жени и малолетни. С машината за съшиване на груби обувки и седла една жена изпълнява лесно работата на 12 мъже (*анкета* от 1860 г.). В обущарството може да се наблюдава едно любопитно явление, което заслужава да го отбележим. За да удържат гвоздеите, които набиват в тях, «стелките» е трябвало да се надебелят, което прави обувката по-тежка. От гвоздеите подметката губи гъвкавостта, която има при шитата обувка. Затова само грубата обувка се изработва на машина с пирони, а хубавите обувки се шият ръчно. Но докато леката обувка си оставаше област на мъжкия труд, производството на груби обувки ставаше предимно с женски труд. Така например в Лион, където се фабрикуват главно груби обуща, обуща от долни качества, предназначени за продажба на селските пазари, през 1865 г. в тази промишленост работеха 3800 мъже и 6200 жени. Като разви разделението на труда, машината разруши дребната манифактура и *централизира* в големите работилници стотици работници и работнички, които работеха преди поотделно. В 1863 г. в Лион вече имаше големи обущарски фабрики, които произвеждаха средно годишно 4 700 000 чифта обувки. Аз зная сега в Лондон работилници, които са централизирали труда на повече от 500 работници. Вие сам виждате по такъв начин, гражданино, че не ние създаваме централизацията — ние дори не я желаем. Тя ни се натрапва, както се натрапва и на прудониста, макар той да има най-децентралистични убеждения.

Обаче моля ви не мислете, че можете да спрете тази централизация на средствата за производство и на работниците, които ги поставят в действие. Не подражавайте на Толен[97] и на другите прудонисти, които аз имах нещастието да познавам и които по време на Империята проповядваха децентрализация на средствата за производство, като че ли стига да я пожелаем и тя ще се осъществи. Ще ви кажа защо тази децентрализация е невъзможна и мисля, че вие пръв ще се присъедините към моята гледна точка.

Още преди въвеждането на машините и дори преди разделението на труда се признаваше, че десет или сто работници, които работят в централизирана работилница, могат да произвеждат с по-голяма икономическа изгода, отколкото десет или сто работници, работещи поотделно; всички общи разходи (наем за помещението на работилницата, осветление, отопление и пр.) са значително по-ниски. Ето това съображение на грошовете и стотинките даде възможност на централизираната работилница да убие децентрализираната. Тези съображения, продиктувани от стремежа към икономия, получиха обаче далеч по-голямо значение с въвеждането на разделението на труда и особено на машините. Вие сте практичен човек и не е необходимо да се спирам подробно на това. Вие работите за износ. Френската машинна обувка мъчно издържа срещу американската конкуренция: само един щат в американския съюз, Масачузетс, е произвел за една година — за 1865 г., над 185 милиона ботуши и обуща на стойност над 60 милиона долара. Оттогава насам неговото производство се е увеличило. Именно поради тази американска конкуренция френската обувна индустрия изнася почти само ръчно ушити обувки. Леките обувки от Марсилия, Бордо, Париж, Лимож, Тулуза, Лекенуа и др. още пълнят европейските и американските пазари и дори пазарите на Азия. Но и там вече се сблъскват с американските и английските обуща. Доскоро изящната форма на френската обувка ѝ осигуряваше несспорвано първенство, но англичаните и особено американците започнаха да конкурират и в областта на изящното и на вкуса. И скоро единствен решаващ въпрос ще стане въпросът за издръжката на производството и в никакъв случай не ще бъде възможно някой да си позволи разкоша да създава децентрализирани работилници.

Напротив, на френското обувно производство му предстои стремеж към още по-силна централизация.

Който говори за централизирана работилница, който говори за разделение на труда, който говори за машинизирано производство, той говори и за потискане на човешката личност, на свободата на човека в труда. На съвременния работник не се налага *да разсъждава*; когато му заповядват, той е длъжен *да се подчинява,* разбира или не разбира заповедта. Представете си жп стрелочник, обсъждащ получената по телеграфа заповед. Та това би значило да се подхвърли на опасност животът на стотици пътници! Нима вие бихте позволили на своите шивачки, на които давате работа, да спорят с вас за фасона на тези части, които сте им заповядали да изкарат. В съвременната работилница трудът е автоматичен и колкото посъвършено е обзаведена работилницата, толкова по машинален ще става в нея трудът. Съвременната работилница убива човешката личност. И именно затова, защото води до такъв ужасен резултат, защото предизвиква толкова бедствия, ние искаме чрез научната организация на труда да съкратим работното време най-много до *три* или *четири часа на ден,* за да може човекът извън работилницата да поправи своята личност и да я развие, като проявява свободно своите умствени и физически сили. Ние смятаме, че това може да се постигне само като бъдат заставени непроизводителните елементи на съвременното общество да участвуват в общественото производство. Гражданино, помислете си само за 500-те хиляди войници, които вие всяка година сте длъжен да сбувате и които нищо не създават, докато са в редовете на армията.

Ние не мислим, че големият проблем за ограничаването на работното време до три или четири часа на ден би могъл да бъде разрешен от дребни семейни предприятия или чрез кооперативни опити. Ние мислим, че само пълното преустройство на всички вече централизирани едри предприятия на основата на националното им присвояване може да смекчи участта на широките пролетарски маси. Ние не мислим също, че този резултат може да се получи с хуманни фрази за справедливост, равенство, истина и други красиви неща. Само *разумното* и *своевременното* използване на силите на организирания пролетариат ще може да даде някакви сериозни резултати. Ако вие мислите другояче, това доказва, че изпитвате упорита вяра в християнската благотворителност, която векове наред проповядва на многовековните страдалци покорност.

Още една дума. Вие се отнасяте с недоверие към «буржоазните синчета», които, «като не могат да направят политическа кариера по друг път, идват при вас, за да си създадат известност». Съгласен съм напълно с вас, макар че и аз съм син на буржоа. За съжаление и ние често го виждаме — много буржоазни авантюристи, умеещи да произнасят гръмки фрази за справедливост, равенство, децентрализация и пр., използват като средство за правене на кариера искреността и ентусиазма на народа. Но по същия начин вие трябва да се страхувате от тези повече или по-малко еманципирани работници, които принадлежат към привилегированите категории на работническата класа и върху гърба на своите другари се издигат до камарата на депутатите, като Надо, или до сената, като Толен. Що се отнася до нас, ние ще бъдем на поста си винаги, когато трябва да се разобличават политическите авантюристи, били те по произход от буржоазията или от работническата класа. И ние разчитаме на вашето съдействие в тази работа.

Работническата класа не представлява еднородно цяло. В нейната среда съществуват категории работници, заемащи повече или по-малко различно положение и имащи понякога нужди и интереси, които се отличават от нуждите и интересите на огромното мнозинство на работническата маса. Вие лично например принадлежите към една от тези категории. Вашият талант на кроя̀ч ви създава повисоко положение в работилницата, вашата работна заплата сигурно е по-висока от работната заплата на вашите другари и отношенията ви с господаря са сигурно по-независими.

Ако вие искате като нас икономическото освобождение на пролетарските маси, макар и да знаете, че на бореца за това дело предстоят повече удари, отколкото награди, това ви прави толкова по-голяма чест, защото вие и без това сте вече наполовина свободен. Но обикновено работниците от вашата категория не са много загрижени за съдбата на своите другари от работилницата. Ще ви дам един пример.

В 1867 година шивашките работници в Лондон обявиха стачка. Това беше през пролетта. Като добри патриоти английските господари изпратиха хора да наемат работници в Париж и Брюксел (Вие като прудонист, разбира се, сте малко шовинист — почакайте, вашият господар ще ви покаже колко струва патриотизмът, когато става дума да се загубят или спечелят няколко банкноти от по пет франка.). Генералният съвет на Интернационала, в който имаше и буржоазни синчета — аз бях тогава между тях, — изпрати телеграми във Франция и в Белгия и по такъв начин попречи на докарването на работници. Ето какво направиха тогава господарите. Кроячите не се присъединиха към стачката — те бяха загубили от това твърде много. Те продължиха да работят за господарите, които ги накараха да кроят и номерират части от костюми, и всичко това беше изпратено в провинцията и ушито. Въпреки всички усилия на Интернационала господарите възтържествуваха благодарение на кроячите. След тримесечно страдание работниците бяха принудени да се покорят.

Вие, гражданино, виждате, че сред работническата класа, точно както и сред пришълците от буржоазията, се намират изменници, от които пролетариатът трябва да се пази. За да се предпази от бъдещи луиблановци и толеновци, пролетариатът трябва здраво да се организира, да оказва доверие само на такива хора, които познава отдавна и които е изпитал вече, и безмилостно, на място да разобличава всеки един от своите пълномощници, щом като той започне да се отклонява от правилния път.

Девизът на Интернационала трябва да бъде и девиз на работническата класа: *освобождението на работническата класа трябва да бъде дело на самата работническа класа*. Защото пролетариатът ще постигне пълното си освобождение само тогава, когато започне да издига от собствените си редове водачите, които да го поведат в революционните боеве. Ако обаче в редиците на привилегированите работници или в редиците на буржоазията се намират хора, готови да се борят под неговото знаме, той съвсем не е длъжен да ги отблъсва и още по-малко — да ги оскърбява, както правите вие. Впрочем още не е имало нито едно историческо движение, в което да не са вземали участие представители на привилегированите класи, напуснали техните редици, за да слеят своите стремежи със стремежите на класата, бореща се за своето освобождение; и никога такива пришълци не са били отблъсквани. Нима Дювал[98] и Варлен[99] отхвърлиха или оскърбяваха Флуранс[100] или Тони Мулен?[101] Не, те се сражаваха рамо до рамо и мъжествено умряха за едно и също дело.

РАБОТНИЧЕСКАТА ПАРТИЯ И КАПИТАЛИСТИЧЕСКАТА ДЪРЖАВА

В заключителната си реч на работническия конгрес в Париж гражданинът Масар[102] заяви, «че още преди няколко години, въпреки извършеното от буржоазията кръвопускане на пролетариата, на цяла поредица конгреси, станали в различни градове на Франция, възникна мисълта за организирането на голяма партия, обединяваща в редовете си всички експлоатирани, които чувствуват, че е настъпил часът да работят активно за освобождаването на човешкия род, без разлика на пол и националност». Марсилският конгрес написа върху знамето на френския пролетариат: «*Национализация на оръдията на труда*», и с това определи ясно целта, към която трябва да се стреми всяка мирна и революционна борба на пролетариата. Парижкият конгрес, като прие програма с мерки, незабавно осъществими и при капиталистическия строй, основа Работническата партия. Той се изказа за участие в изборите, за използване на «избирателната бюлетина, докато не започнат да зареждат пушките с нея», и по този начин даде на партията едно поле за дейност, на което тя може да събере своята армия, да я обучи, да я дисциплинира, да я приучи към всекидневната борба и да я подготви за революционните битки.

Който работи ковашка работа, става ковач — казва народната пословица. Тези, които водят борба на икономическа и политическа основа, стават революционери. Онези, които се въздържат от това, са кастрати, умеещи само схоластически да жонглират с думите Власт, Свобода, Революция, Солидарност и др. Този революционен метафизически брътвеж доставя удоволствие на декласираните буржоа, които си въобразяват, че са маратовци, защото сами себе си плашат с фразеология за огън и кръв и защото настояват за революция с много взривове така добродушно, както добрият къщовник иска своята фланела. Тези революционери са твърде далеч от този свят, за да се занимават с непосредствените материални нужди на пролетариата, и са твърде задоволени,за да се ориентират в неговите стремежи и да се съобразяват с историческото му минало. Народът би трябвало да забрави всичките свои революционни традиции, да задуши всички свои материални инстинкти, да потисне всички свои най-насъщни потребности, за да изповядва педантичните теории, които тези глупави революционери са извлекли от различните части на своя юпитеровски мозък[103].

Ние, като революционери материалисти, не претендираме нито че притежаваме абсолютната истина, нито че имаме връзки с абсолютната революция. Ние сме просто всини и крачим под знамето на пролетариата, за да служим на делото на неговите материални интереси, а не да му внушаваме повече или по-малко идиотски и реакционни възгледи и предразсъдъци. Материалистите отричат абсолютното, те признават властта толкова, колкото и *бога-отец или светия дух във вид на гълъб*. Те познават само правителствата, които трябва да бъдат свалени, и класите, които трябва да се унищожат. Ако в борбата си те не употребяват динамита и пистолетите, както правят напоследък в Русия техните братя — нихилистите, то е не защото тези средства просто не им харесват, а защото ги считат за безполезни и вредни. Социалната среда определя средството за борба така, както геологичната и климатичната среда определя растителните видове. Но ако те не вярват в непосредственото използване на средствата за насилие, от това съвсем не следва, че искат да заспят и да натрупат мас. В период на успокояване, какъвто преживяваме сега, единствената възможна борба е пропагандата в действие, борбата против опората на буржоазията — капиталистическата държава.

За анархистите държавата е дявол, от когото те бягат с всичка сила, за да не загинат. Ние обаче не се боим чак толкова от дявола. Впрочем да погледнем какво представлява капиталистическата държава.

Обществата, развивали се досега в условията на класов антагонизъм, са били управлявани от държавата, «т. е. от организацията, която експлоатиращата класа създава, за да гарантира своите начини на експлоатация и, по-специално, за да държи със сила експлоатираната класа в подчинено положение (робство, крепостничество, наемен труд), в зависимост от съществуващия начин на производство».*

---

* *Фр. Енгелс.* Утопически социализъм и научен социализъм.

Унищожете класовото господство и с това вие ще унищожите държавата. Още в началото на нашия век комунистите искаха «преобразуване на политическото управление на хората в административно ръководство на производителните сили» (Сен-Симон). Но да искаш още не значи да получиш. Докато продължава капиталистическата експлоатация, т. е. докато оръдията на труда не станат обществена собственост на цялата нация, държавата, както и да се нарича, ще продължи да съществува. В капиталистическия период това ще бъде господство на буржоазията, в революционния период — диктатура на пролетариата. Само когато оръдията на труда бъдат национализирани и всички буржоа доброволно или насилствено бъдат включени в редовете на пролетариата, само тогава ще бъде унищожено класовото господство и диктатурата на пролетариата ще се превърне в мирно управление на процесите на производството. Това грандиозно дело може да се извърши само в резултат на дълга и интензивна подготвителна пропаганда и след цял ред революционни битки, в които мнозина от нас ще пожертвуват своя живот, както направиха великите буржоа в революцията от миналия век.

Парижкият конгрес, както и всички други районни конгреси във Франция, призна за неизбежна и необходима политическата революция, т. е. завладяването на политическата власт в държавата от страна на пролетариата и нейното използване за начало на икономическата революция, която ще национализира оръдията за производство. Но пролетариите са революционери и затова те не призовават към бунт като метежници. При съвременните големи армии, при бързината и лекотата на техните движения за концентриране революциите вече не могат да бъдат внезапно избухващи парижки сблъсквания, както в 1830[104] и 1848 година. Въстаническото движение от 18 март, което впрочем бе силно подкрепено от някои провинциални градове, доказва по-добре от всякакви разсъждения, че пролетарската революция трябва да вдигне цялата работническа маса в страната, за да има някакви шансове за успех. Революцията от 4 септември[105], макар да бе подготвяна години наред от републиканската пропаганда и от общото недоволство, предизвикано от финансовите спекулации и от бурното развитие на едрата промишленост, доказва, че за да рухне едно съвременно правителство, е необходимо към вътрешното недоволство и смутовете да се прибавят усложнения във външната политика.

Пролетарската революция няма да има нито местен, нито национален характер. Тя ще бъде интернационална или не ще бъде изобщо.

Страхът на буржоазните радикали нито за минута няма да отложи настъпването ѝ. Трескавото нетърпение на революционерите няма да я ускори. Сили, далеч по-мощни от анархистката фразеология, тихомълком я подготвят. Капиталистическа Европа е обхваната като в клещи, от една страна, от Русия, намираща се в навечерието на своята 1789 година, а от друга страна, от промишлената и земеделската конкуренция на Америка. Промишлената конкуренция на Америка сега започва. Нейната селскостопанска конкуренция започна едва от 1877 г. и Англия, която първа почувствува ударите ѝ, вижда как спада нейното земеделие — факт, станал предмет на учудване за съвременните агрономи, как цялото ирландско селячество се вълнува и става застрашително. След някоя и друга година ще дойде ред и на френските селяни. А щом като започне революция в Русия, бурята от нея ще се устреми към Европа. Конфискуването на руските жп линии, построени с европейски капитали, банкрутът на финансите ѝ, заемите, които са покрити от европейски капитали — всичко това ще разклати финансовия мир в Европа. Възстановяването на Полша ще предизвика на изток войни, които ще станат революционни. Немските социалисти, които нетърпението на едни и невежеството на други обвинява в страхливост, задето че не искат да доставят на Бисмарк така желания от него повод за пролетарско кръвопускане, но които, въпреки драконовските закони[106], не отстъпиха и продължават да водят своята пропаганда — немските социалисти тогава ще се вдигнат. Тогава и френският пролетариат ще трябва да бъде готов да подаде ръка на своите братя в Германия и Русия: но за да бъде той в състояние да използва всички перипетии на европейската политика, необходимо е членовете на Работническата партия да са хора на действието, а не религиозни анархисти, които разчитат, че милостивото провидение ще замени съвременния антагонизъм с хармония, така че солидарността да заеме мястото на конкуренцията и да осигури пълното развитие на всички потребности, на всички страсти и т. н. и т. н.* Само всекидневната борба на работническата партия против капиталистическата държава ще може да организира пролетариата за тези революционни битки.

Капиталистическата държава не е въображаемо същество, като рогатия дявол. Тя е тук, пред нас, с войниците, които стрелят, със своите депутати, които чрез данъците довършват разоряването на производителите в полза на капиталистите, със своите общински съветници, които се разпореждат с градското имущество в полза на капиталистите. . . и със заклинания, в които смесват в един куп власт, свобода, солидарност, свободна проява на потребностите и други теологични добродетели на анархистката религия и не им дават да се разсеят като дим. Трябва с пристъп да се превземе капиталистическата държава и един по един да ѝ се изтръгнат всичките зъби, всичките нокти.

Гражданинът Файер, делегат на клуба от района *«Quinze-Vingt»* беше прав, когато казваше: «Да бъдеш анархист, значи да бъдеш консерватор. . . защото нашето общество е най-анархистичното общество, което може да съществува». . . Анархията — това е общественото производство, предоставено на хаотичните апетити на индивидуалните интереси. Анархията — това е основата на прудоновския индивидуализъм, основата на капиталистическото общество, отрицание на колективизма и комунизма. Да бъдеш анархист — значи да бъдеш буржоа.

Какво друго проповядваха на работниците най-официалните икономисти, ако не правоверна анархия? «Не очаквайте нищо от държавата, не се занимавайте никога с политика, предоставете всички грижи и тревоги за обществените работи на вашите господари — те в това отношение разбират повече от вас. Държавата и политиката са безпомощни в икономическите въпроси — те не могат нищо да направят за подобряването на вашата участ. Окажете пълно доверие и възложете всичките си надежди на *свободната игра* на икономическите сили. . .» По време на Империята Прудон, този свети Тома Аквински на анархията, препоръчваше въздържание във всичките му форми. Според него работниците не трябвало повече да се обединяват и да правят стачки. Всяко съкращаване на работния ден и всяко повишаване на работната заплата увеличавало цената на продуктите. За да се намали цената на предметите за потребление, трябвало да се намали работната заплата и да се удължи работният ден.* Политиката на работниците трябва да бъде политика на мекотели: всеки в своята черупка, а Гамбетовци и Симоновци ще мислят за всички. Нима и сега буржоазните радикали не пазят трогателно мълчание относно програмата на Работническата партия? Нима в. *«Mot d'Ordre»* не се прекръсти, когато чу, че работниците искат намесата на държавата по въпроса за регулирането на работния ден? А какво искат йезуитите? — Държавата спокойно да им предостави да развращават младежта и да възпитават младите офицери, които ще трябва да командуват реакционните разстрелвания. Какво искат кротките монахини? — Държавата благочестиво да им предостави да експлоатират в своите приюти жените и дъщерите на пролетариата. Какво искат промишлените капиталисти? — Държавата да им предостави спокойно да измъчват в своите промишлени каторги жените и децата на пролетариата.

---

* Декларация на анархистите, прочетена от гражданина Лемал на Парижкия конгрес. Тъй като той може да ме обвини, че съм внесъл яснота в неговата галиматия, ще я цитирам в цялата ѝ неяснота: «За да попадне човечеството в своя път, за да измести хармонията *съвременния антагонизъм,* за да заеме проявата на солидарност мястото на конкуренцията, необходимо е да се установи равновесие *на свободното проявление на всички потребности, на всички страсти* и да действува естественият закон на солидарността, и да заповядва на разума и чувството.» Заместете солидарност с божия милост, съвременния антагонизъм — с първородния грях, потребностите и страстите — със стремежа на душата и ще ви се стори, че четете богословско изречение на янсенистите и калвинистите за божествената милост.

Необходимо е обаче на всичко това да се сложи край. Членовете на Работническата партия в мирно време искат да неутрализират действията на държавата, да ѝ попречат да предоставя френската полиция в услуга на Меликов[107] и на Бисмарк за предаването на хора като Хартман и изгонването на онези социалисти, които пруското посолство ѝ посочва. Те искат да отнемат на общинските съвети техния буржоазен характер, да вземат в свои ръце администрацията на общинската собственост и разпределението на данъците. Те искат от всички трибуни да се чуят всичките жалби на пролетариата и да се създаде истинска революционна агитация, която да се занимава с потребностите на народа, а не с метафизичен «брътвеж» (власт, свобода, солидарност и т. н.). Те искат в границите на възможното да се ползват от силите на държавата, за да облекчат тежестта, която потиска работниците. И те се смеят на въздържащите се анархисти, които пишат доклади и в тях, подобно на Пиа и Маре, менторски се обръщат към народа на «ти» и се готвят да се борят против общото избирателно право, завоювано от работниците на барикадите в 1848 г,. за да им отнемат правото да избират своите пълномощници и сами да се занимават със собствените си работи. . .

---

* В 1872 г. аз трябваше в Мадрид да се боря против анархистката теория, която разпространяваше в. «Condenado», редактиран от Мораго, вожд на испанските анархисти. В 1869 г. лондонският в. «Times» по време на голямата стачка на дърводелците цитираше с удоволствие анархистките теории на Прудон, за да внуши на работниците здравите доктрини на буржоазната икономика.

Членовете на Работническата партия не са фразьори, сляпо вярващи на това, което им пеят анархистите и което не плаши дори редакторите на в. *«Siècle»*. Те са хора на действието, които мислят, че за да се унищожи капиталистическата държава, борбата с нея не трябва да се пренебрегва или избягва, а трябва да се води постоянно. . . Крепостта не може да се разруши, преди да е взета с пристъп.

СОЦИАЛИЗЪМ И ПАТРИОТИЗЪМ

Г-н Ренан, един от духовитите и умни хора на грохналата буржоазия, каза веднъж: «Там, където се явява социализмът, патриотизмът изчезва».

Това е вярно. Социалистите имат само едно отечество — социалната революция. Всички социалисти, без разлика на националност, раса и цвят на кожата, са братски съединени. Дълбокото чувство, което ги свързва и обединява, е омразата към несправедливото капиталистическо общество и неговите поддръжници, независимо дали се наричат Фери, Бисмарк, Солсбъри[108] или Катков[109].

Кой обаче дава право на деруледската и буланжистката буржоазия[110] да обвинява социалистите за техния космополитизъм?

През миналия век революционната буржоазия, която трябваше политически да еманципира своята класа и да защищава буржоазната революция от международната коалиция на кралете и аристократите, прокламира братството между народите и се въоръжи, за да освободи европейските нации. Всички народи с възторг приветствуваха първите републикански армии. Това беше велика епоха. Франция с гордост наричаше себе си освободителка на човешкия род.

Героичните времена обаче отминаха и отдавна е настъпила епохата на спортюнизма. Възвишеният интернационализъм на революционната буржоазия се превърна в отвратителен космополитизъм на крадци.

Капиталистическа Франция изпраща работници и селяни в Алжир, Тунис, Мадагаскар и Тонкин[111], за да крадат и да ограбват полуцивилизованите народи.

Съвременните финанси, които управляват цивилизованите страни, са най-висша изява на международното пиратство на буржоазията. Всички, които боравят с пари, без разлика на националност, раса и цвят на кожата, са тясно свързани помежду си от еднаквите интереси, принадлежат към жълтия интернационал, който потиска народите в света. Бонтувци[112], Ротшилдовци могат да са от различни раси и религии, могат чистосърдечно да се мразят, могат да действуват един против друг за провалянето на финансовите си операции. Те обаче се разбират винаги, когато трябва да ограбят някого — например да сложат ръка на капиталите на френската нация, да ги пренесат в Австрия, Сърбия, Египет и там да ги използват като средство за експлоатация на австрийците, сърбите и египтяните. Тях не ги интересува националността на пролетариите, увеличаващи капиталите, които те са ограбили от своите сънародници.

Капиталистите имат само едно отечество: любовта към златото. Те с готовност участвуват в държавните заеми на враждебни на страната им правителства, дори когато знаят, че тези пари, създадени и спестени от сънародниците им, служат за производство на топове, за отливане на куршуми, които ще пробиват френски гърди и ще подготвят военни походи, които ще обезлюдят Франция. Да обяви утре Бисмарк един заем от пет милиарда при условия, които да са толкова изгодни за капиталистите и толкова окайващи за пруското правителство, колкото заемът от пет милиарда на г-н Тиер — и хиляди капиталисти ще продадат своите френски 3%, за да вложат капиталите си в този заем от 6%. Тогава милиарди франкове от богатствата на Франция ще потънат в касите на Прусия. Златото няма отечество. То отива там, където намира по-добър пласмент.

Интернационализмът на индустриалците се проявява в друга форма. Те обикалят света, за да търсят работно население за експлоатиране, за ограбване. Френските капиталисти отиват в Испания, Италия, Германия, Англия, Азия и Америка и строят там фабрики, разкриват рудници, засаждат култури, довеждат до израждане пролетариите от тези страни чрез един продължителен и оскъдно заплащан труд. От Англия, Белгия и Германия във Франция се спущат капиталисти, които идват, за да затворят работническото население в техните индустриални затвори.

Всички промишлени капиталисти във Франция, без разлика на националност, получават от френското правителство еднаква поддръжка против своите работници. Френската армия, наречена национална, защото подтиска нацията, независимо от това, дали я командува Мак' Махон[113], Буланже[114] или Ферон[115], е винаги на услугите на френските, английските или пруските вампири-капиталисти, когато става дума да се посекат или разстрелват стачкуващи работници. Мините в Анзен, това окървавено от стачниците поле, са собственост на капиталисти от всички нации. Буржоазното правителство, било то републиканско или монархическо, става международно веднага щом трябва да се защищава благосъстоянието на капиталистите.

У всички нации с капиталистическа цивилизация съществуват две класи: класата, която държи средствата за производство (земи, фабрики, мини, канали, машини, парични капитали и т. н.), и класата, която е лишена от всякаква собственост, която работи. Между тези две класи е обявена война: война на смърт. Класата на пролетариата трябва да премахне капиталистическата класа, за да установи строй на социална хармония.

Социалистите са представители на интересите на пролетариата. Против социалистите са обединени правителствата на всички страни. Френската полиция преследва, затваря и експулсира руските и германските социалисти в интереса на Санкт-Петербург и на Берлин. В 1871 година Бисмарк, въпреки клаузите на договора от Франкфурт, върна на Тиер пленените войници, за да му даде възможност да смаже социалистическата Комуна. А пруските части, настанени около победения от версайците Париж, позволяха комунарите, които се опитваха да избягат от сабите и картеча на Буланже и на Галифе[116].

Войната против социалистите е по-ожесточена и поварварска от всяка друга война на нация против нация в миналото. Кой Блюхер[117] и кой Молтке[118] някога е постилал улиците на Париж с толкова трупове, колкото армията на Версай, където царуваше Тиер, наречен *баща на отечеството?* Войниците, победени при Седан и Мец, бяха отведени в Германия. Победените комунари бяха отвеждани към Версай и по пътя убивани със саби и куршуми. Когато войната свърши, френските войници — пленници в Германия, бяха репатрирани от пруското правителство. Когато Комуната беше победена, буржоазното правителство във Версай започна предвидените в закона екзекуции и заточавания.

Юни 1848 г. и май 1871 г. удавиха в кръвта на пролетариата любовта на социалистите към капиталистическа Франция.

Съществува обаче една друга Франция, която социалистите от всички нации обичат с гореща любов — това е революционната Франция, Франция, която, обединена с революционна Русия и революционна Германия, ще развее над Европа червеното знаме на Социалистическата република.

СТАЧКАТА В ДЕКАЗВИЛ[119]

Тази стачка освети като светкавица социалната обстановка и показа пред очите на всички ролята на финансовия капитал. Дребната буржоазия видя къде са нейните истински неприятели. Защото хора като Сей, Родшилд и другите космополитични нехранимайковци, които държат оръдията на труда и обществения капитал, искат да превърнат цялата нация в пролетарии за експлоатиране в мините и фабриките, тези капиталистически затвори.

Днес във Франция, както и в другите страни, съществува една класа от спекуланти-космополити, които нямат отечество, но притежават навсякъде собственост и експлоатират трудещите се без разлика на националност, възраст и пол.

Тези спекуланти са господари на правителствата. Вие ги видяхте как действуват във Франция: те свалиха Гамбета, който искаше да им отнеме железниците[120] — това превъзходно средство за търговска и индустриална експлоатация. Те хвърлиха Франция в разорителни експедиции в Тунис и Тонкин. Те заповядаха на Локроа и Фрайсине[121], които са само техни лакеи, да третират Авейрон[122] като завладяна територия, да арестуват стачници и нашите двама другари Дюк и Рош[123].

Те им заповядват да убиват миньорите и това отдавна щеше да стане, ако Басли[124] и Камелина[125] не бяха поставили смело гърдите си между войниците и работниците.

Над цялото общество господствува голямата космополитична Банка. Необходимо е всички класи да се обединят в общото усилие за смъкване на нейното потисническо иго. Римската империя, корумпирана и нежизнеспособна, е била съборена от варварите, идващи от изток на гъсти маси.

«Варварите», които ще съборят позорното капиталистическо общество, не ще дойдат от покрайнините на Европа. Те се намират в нашите индустриални градове, в нашите миньорски центрове. Буржоазията създаде гробокопачите, които ще я вкарат в гроба.

Тя създаде революционерите-социалисти, които върху развалините на прогнилото общество ще изградят Републиката на работниците, интернационалната република на труда.

ЕВРЕИ И СОЦИАЛИСТИ[126]

От години в Европа се опитват да организират хайка против еврейската раса: нашите приятели социалисти в Германия се противопоставиха на тази кампания на завист и алчност, водена от чокои, буржоа и попове. Антисемитите обвиняваха евреите не заради начина, по който са натрупали своите големи богатства, а заради самите им богатства, които биха искали да си разделят. Ако те мразят евреите затова, че те умеят да крадат по-добре от тях, това значи, че се прекланят пред личността им, надута от безочливост и от презрение. Господин Дрюмон[127], юдофобът, трябваше да признае с болка на сърцето, че найтитулованите представители на европейската аристокрация се подмазват сервилно на евреите и хитро си изпросват тяхното благоволение.

Социалистите не изпитват нито расова, нито национална омраза, те оставят тези варварски чувства на буржоазията. Лично аз най-дълбоко уважавам този оклеветен еврейски народ, тъпкан в продължение на векове, но никога непобеден, никога непокорен, който накрая се отърси от своето дълго и гнусно иго и смачка европейското християнство с тежестта на своите милиарди, който принуди непогрешимия Пий IX да моли за финансова помощ един Мирес[128] и застави царя на всички руси да пътешествува до Лондон, за да проси от Ротшилд заем, който му беше отказан. Историята на еврейската раса е една от най-грандиозните драми на човечеството.

Социалистите нападат Ротшилд, защото той олицетворява съвременните финанси. Те знаят, че капиталистът — семит или ариец, католик, протестант или свободомислещ, бонапартист или радикал — се покланя само на един единствен бог: капитала; че религиозните, политическите и патриотическите чувства, с които той парадира, са само примамка за залъгване на хаплювците. Капиталистите позорно търгуват със съвестта си. Те всекидневно продават своята родина и политическото си верую за шепа пари.

Социалистическата партия дели хората само на капиталисти и социалисти. Всички, които искат запазването на сегашния обществен строй, са наши врагове. Всички, които искат експроприация на безделните чревоугодници и безпътни капиталисти, които искат обобществяването на средствата за производство, са наши приятели, били те прусаци или лотарингци, семити или латинци.

В своите редици германската социалистическа партия наброява много смели и умни евреи. Маркс беше евреин.

Ласал беше евреин. Франкел[129] — членът на Комуната, Бернщайн, секретарят на редакцията на «Социал-Демократ», социалистическият депутат Сабор, Кайзер, Зингер[130] са евреи. Ние съжаляваме, че сред нас във Франция има толкова малко евреи, защото евреите са способни, умни, неуморими и предани.

НА ДРУГИЯ ДЕН СЛЕД РЕВОЛЮЦИЯТА

. . .Управляващата класа във Франция е толкова реакционна, че трябва да се прибягва до оръжие, за да се изтръгне от нея и най-малката прогресивна мярка. От 1815 година във Франция съществува парламентарен начин на управление под различни етикети; въпреки това, за да се осъществят някои парламентарни реформи, например свободата на печата и събранията, общото избирателно право и т. н., се е наложило да се прибягва до революции, които оттогава се повтарят с такава точност, както движението на небесните светила. Скоро ще настъпи поредната революция. Затова полезно е да се заемем с изясняването на въпроса, какво ще направят социалистите на другия ден след революцията.

В 1871 г. властта падна в ръцете на народните маси, които не бяха готови да я получат. Да се завземе властта в революционен период е сравнително лесно, но да се запази и преди всичко да се борави с нея е неимоверно мъчно.

Завладялата Париж Комуна не съумя да предприеме нито една действително социалистическа мярка. Това неумение на социалистите се обяснява с много причини, но сега не е време за изясняването им.

Нека буржоата се радват на грешките на Комуната. Те могат да бъдат уверени, че ако някога събитията доведат на власт социалистите, те ще вземат толкова радикални непосредствени мерки, че тържествуващата реакция не ще бъде в състояние да възстанови предишното положение на нещата.

I

На другия ден след революцията социалистите ще имат три големи задачи:

1) Да организират революционната власт и да вземат мерки за нейната защита;

2) незабавно да задоволят народните нужди;

3) да съборят капиталистическия строй и да положат основите на социалистическия строй.

Революционната партия ще има пред себе си три класи с различни и дори противоположни интереси, това са работническата класа от едрата промишленост, селяните и класата на капиталистите с тяхното допълнение — дребната промишлена и търговска буржоазия.

Работническата класа ще бъде господар в индустриалните градове, които ще станат истински революционни центрове и ще образуват федерация, за да спечелят селата за революцията и да победят съпротивата, която ще се организира в търговските и пристанищните градове, като Хавър, Бордо, Марсилия и т. н.

В индустриалните градове социалистите ще трябва да завземат местната власт, да въоръжат и организират военно работниците; *който има оръжието, има и хляба,* казваше Бланки. Те ще отворят вратите на затворите, за да пуснат дребните крадци и да поставят под ключ едрите крадци, като банкерите, финансистите, големите индустриалци, едрите собственици и пр. Няма да им причиняват нищо лошо, но ще ги смятат за заложници, отговорни за доброто поведение на своята класа.

Революционната власт ще се установи чрез обикновено завземане на властта и едва когато тя стане господар на положението, социалистите ще помислят за ратифициране на нейните действия чрез всеобщо гласуване. Буржоазията толкова дълго време държа настрана от изборните урни несобственическите класи, че не трябва много да се учудваме, ако всичките бивши капиталисти бъдат наказани с политическа неправоспособност, докато революционната битка бъде спечелена.

В нашия век Париж не само даде революционната парола, но и извърши революцията за цяла Франция. Тази концентрация на революционното движение беше възможна само защото революциите в това столетие не бяха истински революции, а обикновени парламентарни кризи, придружени с барикади, пушечни изстрели и пищни декламации за велики пр-р-р-инципи: свобода, справедливост и други бабини деветини. Парижаните, тези непоправими хаплювци, обичат мелодраматичните представления; политиците им ги дават — щом искаш, нà! Но докато разиграваха драмата по улиците, а Ледрю Роленовци[131], Луиблановци[132], Жюлфавровци, Жюлфериевци се промъкваха от опозиция до още топлите места на своите предшественици, които току-що бяха свалени, икономическият живот продължаваше да си тече по старому.

Но понеже бъдещата революция ще трябва да бъде икономическа, а не обикновена смяна на правителствените лица, тя ще избухне едновременно в Париж и във всички други индустриални центрове. Веднъж установена местната революционна власт чрез избрани делегати или по друг начин ще трябва да се организира централната власт със задачата да вземе общите мерки в интерес на революцията и да попречи на образуването на реакционна партия.

Но за да бъдат местните и централната революционни власти поддържани от масата на трудещите си и за да може революцията, дори и победена, да остави след себе си такива резултати, които никоя реакция не ще бъде в състояние да унищожи, ще трябва незабавно да се удовлетворят нуждите на работниците от градовете и селата, да се събори от горе до долу буржоазния строй и да започне преобразуването на капиталистическата собственост.

II

Революционната власт ще бъде в състояние да противостои на ожесточените и коварни нападения от страна на реакцията само ако има подкрепата на работническите маси: следователно тя ще трябва да привлече работниците на своя страна с незабавни мерки, даващи удовлетворение на най-неотложните им нужди.

В епохата на пълния разцвет на цивилизацията ще се наложи едно връщане към първобитния възглед за обществото, като се признае, че всички гражданки и всички граждани на нацията представляват част от едно голямо семейство, в което вече не съществува правото на първородство. Революционната власт ще трябва да вземе мерки за задоволяване на техните най-важни потребности, в очакване на момента, когато ще може да бъде въведено уравнителното разпределение на всички продукти.

Затова установената във всеки град революционна власт ще трябва да даде жилища, да облече и нахрани всички жители.

Затова тя ще сбяви всички сгради за национална собственост, ще приведе в известност квартирите, ще прогони безделните богаташи от техните палати, за да настани в най-хубавите от тях многодетните семейства. В Париж и в големите градове, където има шест и седеметажни къщи, тя ще предостави първите етажи на бременните жени и ще застави да се преместят на петия и шестия етаж тлъстите капиталисти, за да ги избави от излишната сланина, като ги накара да се изкачват по стълбите. Нехигиеничните бордеи, в които бедността заставя работниците да се струпват, ще бъдат премахнати и очистени с огън. За да се извърши тази работа по-бързо, ще ги взривят с динамит. Не към замъците ще поднесат факлата, както казват анархистите, а към бордеите и към колибите. Вече е време работническата класа да живее в дворците и в палатите, които тя е построила.

Революционната власт ще национализира големите магазини, като Бон-Марше, Лувр, Прентан и др. и ще третира бившите им собственици като крадци, ако те се осмелят да отмъкнат оттам дори само една макара конци. Организирани комисии по квартали и улици ще бъдат натоварени да разпределят това, което има в тях, между работниците, които за първи път ще бъдат облечени в костюми, ушити от красиви и доброкачествени материи, изработени от самите тях.

Преди трудещите се да бъдат настанени в жилища и да се облекат, ще трябва да се положат грижи за прехраната им. Революционната власт ще създаде по квартали големи комунистически ресторанти, в които всеки ден на всички жители, независимо дали са мързеливи или работливи, ще се дава минимум пълноценна храна. Ще се готви общо и които искат да се хранят у дома си, ще си отнасят порциите, но ще трябва да се насърчава съвместното хранене, за да се развива чувството за братство и равенство: на масата човек е най-общителен. В епохата на революцията през XVIII век Парижката община е организирала такива братски обеди; масите са се поставяли по средата на улицата и всеки жител е донасял своите провизии, които са се изяждали общо.

За да може да изхранва безплатно населението, революционната власт ще секвестира магазините за хранителни стоки, винените складове, погребите в замъците, хотелите, кръчмите и пр. и незабавно ще организира една градска служба, която ще влиза във връзка с пазарите и дребните селяни от околността. Тази служба ще премахне посредниците, които обират както производителя, така и потребителя, и ще даде възможност на селяните да получават справедлива цена за своите продукти.

Да се спечели селянинът за целите на революцията е във Франция една от големите задачи на социалистическата партия: в негова полза ще трябва да се вземат такива общи мерки като анулирането на ипотеките и всякакъв вид дългове, отменяването на данъците, военните набори и т. н. Необходимо ще бъде обаче без всякакво колебание да се положат грижи за увеличаване на неговите доходи и облекчаване на труда му чрез отпускане на семена и торове от най-високо качество, които той ще върне със земеделски произведения.

В 1848 г., за да дадат възможност на Ледрю-Ролен, Луи Блан и другите буржоа, членове на временното правителство, да основат републиката, работниците «решиха да гладуват в тяхна полза три месеца». Когато след изтичането на този срок те поискаха да се изпълнят обещанията, буржоазната реакция, укрепнала и успяла да овладее положението, им заплати дълга си с картеч. Революционната власт, за да създаде социална република, ще започне с това, че ще даде на работниците три месеца комфорт.

Властта, която на другия ден след революцията ще предприеме тези социалистически мерки, ще бъде непобедима. Тя ще бъде поддържана от масата на трудещите се, които ще бъдат възхитени и ентусиазирани от това, че най-после са намерили такова управление, което да се грижи за задоволяването на техните нужди.

III

Една велика идея е завладяла умовете на социалистите и тя стои над личните борби и груповите амбиции: премахването на частната собственост. Дори анархистите, тези несъзнателни представители на принципа на собствениците *laissez faire, laissez passer*, дори посибилистите, като Брус и Жсфрен, тези безсрамни защитници на буржоазните интереси, са обхванати от общото въодушевление. Идеята да се премахне частната собственост не се е родила случайно в човешкия ум — тя е идеологическо отражение на икономическите явления, които последователно се развиват в капиталистическия свят.

Какъв е истинският характер на частната собственост? Това, че собственикът работи сам своята собственост, без да използва наемен труд?. . . Така истински собственик в стариния смисъл на думата е селянинът, който сам обработва своята земя, домовладелецът, който сам живее в своята къща и сам я ремонтира, дюкянджията, който сам купува и сам продава стоките в своя магазин, дърводелецът, който сам работи със своята пила и със своето ренде. Всичко, което се владее от тези собственици, им принадлежи напълно справедливо, защото тяхното достояние е плод на техния собствен, а не на чужд труд, тъй като те използват своята собственост, без да прибягват към наемен труд.

Но нима капиталистическата собственост се характеризира с тези черти? Нима притежателите на акции и облигации от рудниците, железниците и каналите, владетелите на стотици и хиляди хектари земя са в този смисъл собственици? Нима те някога са работели сами в своите предприятия или сами са обработвали своята земя? Те познават тази собственост само доколкото тя им носи рента — наемни работници, несобственици се трудят в принадлежащата им собственост. . .

Като не работят сами своята собственост и като я използват, за да си присвояват плодовете на чужд труд, капиталистите унищожават основната същност на собствеността.

Собственикът-капиталист е абсолютно безполезно същество в принадлежащата му собственост. Всички акционери и владетели на облигации от железопътните линии биха могли да бъдат удавени в Ламанш или в Средиземно море, а европейските железници ще продължават да си превозват както и преди пътниците и стоките. Собственикът-капиталист е безполезна уста, която консумира твърде много. Всичко, което ядат богаташът, неговите слуги и другите хора, които му прислужват и задоволяват нуждите и капризите му, представлява едно потребление, което е изключително на загуба. Като че ли горят въглищата в открито поле, вместо да ги горят в машините и да превръщат получаващата се топлина в движеща сила. Тъй като капиталистът е безполезен, трябва да бъде отстранен, за да се намали издръжката на общественото производство. Социалната революция трябва да извърши тази икономия: тя няма да унищожи собствеността, както безразсъдно искат анархистите, а ще я освободи от нейните паразити.

В самия ден на революцията първият декрет, който революционната власт ще издаде, ще бъде декретът за конфискуването на капиталистическата собственост (мини, предачни фабрики, банки, високи пещи, железници и пр.) и за нейното превръщане в национална собственост.

IV

Социалистите-утописти, такива като гражданина Беноа Малон и последователите на Колен, мислят, че държавата може да застане на мястото на собствениците-капиталисти и да експлоатира крупните оръдия на труда (железниците, мините, високите пещи, предачните фабрики и пр.) чрез професионалните съюзи на работниците, които ще се превърнат в дружества на наематели, ползващи държавни кредити. Други социалисти биха желали държавата да продължава експлоатацията на крупните оръдия на труда на старите основания, но да проведе при това известно подобрение на положението на работниците, като съкращаване на работното време, повишаване работната заплата и т. н. Техен идеал е усъвършенствуването на капиталистическия производствен механизъм.

Ние обаче смятаме, че със самия факт на установяването на революционната власт държавата с всички нейни органи (поща, телеграф, полиция, чиновничество, армия, държавен дълг и т. н.) ще изчезне.

Държавата е една умно организирана машина, за да служи на интересите на капиталистите и да потиска и поробва пролетарските маси. Революционната власт, която ще я замести временно, ще трябва да дезорганизира буржоазната машина, да черпи своята сила от социалистически организираната пролетарска маса и да положи първите основи на новия строй.

Вместо държавата да остане като стопанин на пощите и на телеграфите, вместо да сече монети, да ръководи железниците, които тя вече ръководи в почти всички капиталистически страни, вместо държавата да стане стопанин на предачните и тъкачните фабрики, директор на заводите и т. н., както искаше Ласал, революционната власт ще бъде задължена да направи така, че самите работници да станат свои собствени стопани и предприемачи, свои собствени директори.

Революционната власт няма да бъде длъжна да налага на пощенците, на служещите в телеграфа и железниците, на миньорите, на стоманолеярите техните директори, правилата, регулиращи труда и разценките. Напротив, тези работници ще се договарят помежду си при избора на своите инженери и майстори, при разпределението на дохода от производството. Говоря тук за доходи само защото на другия ден след революцията ще се наложи да се запази капиталистическото възнаграждение на труда, но в бъдеще ние предвиждаме едно комунистическо общество, в което работникът няма да получава нито работна надница, нито индивидуален доход, а наравно с всички ще се ползва от всички обществени богатства. Но на другия ден след революцията нацията, в лицето на революционната власт, ще предостави на производителите средства за производство. Специални комисии ще бъдат натоварени да определят размера на задълженията на предприятията, т. е. размера на възнаграждението за свършената работа, сумата, която трябва да се отдели за амортизация, ремонт и подобряване на машините, и сумата, която ще се внася в обществените каси, за да се осигури на всички членове на обществото храна, покрив и облекло.

Работата, която ще трябва да се извърши на другия ден след революцията, е толкова грамадна, че тя не трябва още повече да се увеличава, като се превръща революционната власт в директор на предачница или във фабрикант на обуща. Напротив, ще трябва да се ускорява развитието сред работническите маси на всички органи на обществения труд. У тях съществуват качества на ръководители, щом като днес наемни работници ръководят цялото капиталистическо производство. Ще бъде необходимо само да се групират, за да се образуват колективи, натоварени научно да ръководят производството и справедливо да разпределят продуктите.

Защото целта на революцията не е победата на справедливостта, морала, свободата и другите пъклени лъжи, с които от векове залъгват човечеството, а *да се работи колкото е възможно по-малко и да се извлича колкото е възможно по-голямо умствено и физическо наслаждение.* Тази именно цел, наистина достойна за човека, ще се постигне само чрез постоянното подобряване на механическото сборудване, само чрез разумно разделение на труда между всички членове на обществото, само чрез съответно съгласуване между производството и потребностите на обществото.

Преди да се осъществи обаче това комунистическо общество, в което трудът и наслаждението ще бъдат свободни и обществени, ще трябва да се мине през един преходен период, когато ще се запази надницата в паричната ѝ форма и ще бъде пропорционална на допринесената на обществото услуга и на вложените усилия. И ние мислиме, че работниците ще съумеят по-добре да разпределят помежду си часовете на труда и доходите от експлоатацията на средствата за производство, отколкото чиновниците на каквато и да било държава.

Впрочем, в това отношение могат да се изказват само пожелания. Събитията ще определят пътя, по който ще трябва да се върви, и повече от вероятно е, че различните методи за трансформация, предвиждани от социалистите, ще се комбинират в различни съотношения.

На другия ден след революцията хората ще жадуват за развлечения. В XVIII век селяните са нахлували в замъците и в градските кметства, задигали са феодалните, а дори и буржоазните книжа, изгаряли са ги, устройвали огромни радостни клади, над които са се четели надписи: *отменяване на десятъка, окончателно прекратяване заплащането на феодалните данъци и т. н.* Ще трябва да се възобновят тези обществени празненства. Ние ще трябва да изгорим голямата книга на задълженията към държавата, всички видове актове за собственост, а после и моралните трактати, книжките на теолозите и преди всичко гражданския и наказателния кодекс, тази отвратителна книга, в която е узаконена цялата несправедливост на буржоазията и на капитализма. Ще трябва също да се преустроят в кочини съдебните палати: не ще се намерят животни достатъчно мръсни и отвратителни, за да бъдат настанени в тях. Вместо да изгорим черквите, както искат свободомислещите, ще ги превърнем в ресторанти, в танцувални салони. Параклисите ще превърнем в отделни помещения, където всеки ще може да си пийне, а после да се весели със своята избраница.

На другия ден след революцията революционерите ще имат задачата да въоръжат и организират военно работниците, да ги подслонят, нахранят и облекат безплатно, да конфискуват и национализират капиталистическата собственост. Нацията, която веднъж е вкусила поне в продължение на един месец този полукомунистически режим, ще бъде завинаги привързана към социалната революция.

ОБРЪЩЕНИЕ КЪМ ИЗБИРАТЕЛИТЕ[133]

Граждани,

Според декрета, който ви призовава към урните, вие от днес вече представлявате един *народен съд.*

На 25 октомври ще трябва да съдите клането във Фурми и да отговорите на министъра на правосъдието г-н Фалиер[134], който след присъдата в Дуе заяви, че «съдът е казал последната дума по тази нещастна история».

Чрез вашия глас вие ще трябва да установите дали след като си пуснал за първи път в действие пушките на Лебел[135] против жените и децата, след това е достатъчно, за да си измиеш ръцете от пролятата кръв, да накараш социалисти да бъдат осъдени на дълги години затвор от една дузина фабриканти и едри земевладелци, удостоени от тебе със званието съдебни заседатели.

При такава атмосфера аз приех *кандидатурата на протеста,* която ми беше предложена като единствено средство да изправя пред съда на народа, единствения, когото признавам, господарите-провокатори, които повикаха войската във Фурми, гражданските и военните власти, които със своята присъда[186] съучастнически скриха това ново още по-тежко издание на Обен и Рикамари при един режим, който се нарича република.

Вие обаче ще трябва да осъдите не само засадата от 1 май и нейните автори. Вие ще осъдите все по-широкото използване на армията, наречена национална, против работническата нация и нейните най-законни и най-миролюбиви искания. Вие ще трябва да кажете дали сте съгласни като бащи и майки, на които вземат децата под предлог, че трябва да се защищава отечеството — дали сте съгласни да оставите да ги превърнат в господарски наемници, в полицаи на капитала и в убийци на работния народ, от когото те са плът и кръв.

Вие ще трябва да осъдите тази буржоазна република, създадена благодарение на вас с цената на безброй усилия и жертви, която след двадесет години търпение и мизерия, поставени великодушно на нейните услуги, можá само да увеличава бюджетните дългове, да окуражава финансовите спекулации и да обложи хляба и месото с данъци, които обричат народа на глад.

Вие сте хората, които трябва да кажат дали тази република на «Union Générale» на Панама и на другите á la Ротшилд финансови крахове е републиката на вашите мечти или, напротив, тя е продължение и задълбочаване на разните монархически режими, с които вие мислехте, че окончателно сте си разчистили сметките, когато съборихте империята.

И накрая, вие ще осъдите това капиталистическо общество, което, като концентрира все повече в ръцете на безделниците средствата за индустриално и земеделско производство, увеличава броя на пролетариите без собственост, превръща в машини за извличане на печалба както тях, така и техните жени и деца и иска да изплати своя дълг към производителите, лишени от продуктите на своя труд, с благотворителни организации и болници.

Ще трябва да кажете дали сте съгласни и занапред да се блъскате между безработицата и надници, които ви обричат на глад. Вие, които произвеждате всичко и нямате нищо, по-изтощени в своя свободен труд от някогашните роби. Или, напротив, разбирайки колко много науката е умножила средствата за консумация, в резултат на което днес е възможно благоденствието на всички, и че за да се постигне това, е необходимо само да се социализират производителните сили, вие сте решени да направите първата крачка по този освободителен път, обявявайки чрез победата на работническата партия бъдещото възшествие на новия строй.

Да живеят трудещите се от Лил!

Да живее социализмът!

Пол Лафарг

5 октомври 1891 г.
затвора 137

ПАМФЛЕТИ

ТРИМАТА ПАТРИОТИ

Франция има щастието да притежава трима големи патриоти: англичанина Вадингтон[138], женевеца Гамбета и прусака Бисмарк. Ако произходът им е чуждестранен, то техният шовинизъм е толкова по-пламенен. Те са готови да изпразнят всички каси на държавното съкровище и да пролеят всичката кръв на работниците и селяните на Франция, за да я накарат да играе ролята, в която са мечтали да я видят.

Англичанинът Вадингтон установи с отчаяние, че колониализмът не очарова французите; че по някакъв дребнав и смешен предразсъдък те искат да живеят и да умират във Франция; че на тази мила земя те се надяват да се освободят от капиталистическото потисничество и че на никаква цена не са съгласни да отиват в далечни страни, за да търсят там тропическа треска и нова мизерия. Е добре! Щом французите не емигрират, нека изнасят своите капитали, се провикна Вадинтгон в Сената.

Какво по-голямо доказателство за преданост към каузата на цивилизацията може да даде Франция от това, да изнася своите богатства в Румъния, Сърбия, Египет, Тунис? И то в момент, когато по липса на капитали нейното земеделие се огъва под ударите на американската конкуренция, когато нейните промишлени съоръжения не могат да се мерят със съоръженията на промишления ѝ съперник Англия, когато нейният народ от селяни и работници колкото по-продължително работи, толкова по-бедно живее. За патриота Вадингтон обаче селска и работническа Франция никога не ще може да произвежда и да работи достатъчно, за да обогатява другите нации.

Женевецът Гамбета е обхванат от по-борчески патриотизъм, но и той е финансов. Французите не искат да емигрират доброволно, нека ги заставят да емигрират насила. Да ги облекат като войници, да ги зачислят в полкове, да ги изпратят със стотици хиляди в Тунис, Египет; те не бива да се завръщат, а да оставят костите си там. Египет е страна на лешояди и чакали, но на земята му не достигат хора. Труповете на синовете на Франция ще послужат за храна на лешоядите и на чакалите. Тяхната разложена плът ще натори песъчливите земи на Африка. Все някога човек изгнива в земята. Патриотът Гамбета мисли, че като пожертвува синовете на селяните и на работниците в разцвета на тяхната възраст, той им спестява тъгите и мизерията на старостта.

Бисмарк, прусакът Бисмарк, е най-големият патриот от тримата. Този именно голям патриот на Берлинския конгрес втълпи в мозъка на Вадингтон, гладък като някой от медалите, които колекционира, необходимостта от африканските кампании. И пак той позволи и дори нареди на Гамбета да ги започне; само на тази цена той му даде своята поддръжка.

Прусакът Бисмарк работи единствено за щастието и за прославата на французите.

«Франция, мисли си той, никога не ще може да забрави своето поражение и загубването на Елзас и Лотарингия. Дебелият Гамбета стана популярен само защото се представи за човек на реванша, като обеща да «роди» някак си тези две загубени провинции. Гамбета е човек на фарса, който само търси да залъгва публиката, защото сега за Франция би било голямо нещастие да започне една реваншистка война: нейната армия е толкова дезорганизирана, ако не и повече, колкото в 1870 година. Аз зная по този въпрос нещичко от докладите на хубавицата Каула, приятелката на Сисей[139].

Трябва следователно да се попречи на французите да мечтаят за Елзас и за Лотарингия: нека открием пред тях нови хоризонти, нека ги хвърлим в Африка. Какво по-богато поле за лаври и тръни за войниците, а и какво по-огромно поле за буржоазията да експлоатира и ограбва! Всички класи ще бъдат задоволени: селяните и работниците ще намерят там работа и мизерия, буржоата — злато, Африка обединява интересите на труда и капитала.

«Мъдростта е дъщеря на страха. Когато французите видят, че за да се задържат в Африка, ще трябва да изтеглят от Франция сто до триста хиляди мъже и че след загубата на Мец тя ще трябва да настани два пъти по-голяма армия на източната си граница, докато Германия, настръхнала със своите непревземаеми граници, гъмжи от щикове — тогава може би французите ще изоставят мисълта да правят непосилни усилия да си възвърнат загубените провинции. Тогава те ще се задоволят с африканските пясъци.

Африканските войни ще отслабят Франция откъм пари и хора, може дори да я превърнат във второстепенна сила, ще изострят против нея завистта на Англия, Испания и Италия. Но всемогъща Прусия, която вече води своята политика в името на своите добре разбрани интереси, ще бъде винаги готова да я вземе под своята закрила. Тя винаги ще се държи като великодушен сюзерен.»

Такъв е дълбокият план на тези трима големи патриоти. За нещастие гласуването в Камарата го нащърби[140]. Тримата патриоти обаче са богати на ресурси и те винаги могат да разчитат на помощта на Ротшилд, краля на финансовия интернационал.

ПРАВОТО НА МЪРЗЕЛ

Опровержение на «Правото на труд» от 1848 г.

В 1849 г. на заседание на комисията по въпросите на първоначалното образование г-н Тиер каза: «Искам да направя всесилно влиянието на духовенството, защото разчитам на него за разпространяването на онази хубава философия, която учи човека, че той е тук на земята, за да страда, а не на другата философия, която му казва обратното: наслаждавай се». С това г-н Тиер формулира морала на буржоазната класа, чийто жесток егоизъм и ограничен ум той въплъщаваше.

Тогава, когато се бореше против поддържаното от духовенството благородничество, буржоазията провъзгласяваше свободата на съвестта и безбожието. Когато обаче победи, тя промени тона и поведението си и днес се надява да подкрепи с религията своето икономическо и политическо господство. В XV и XVI век тя с удоволствие възприе езическата традиция и възпяваше плътта и нейните страсти, осъдени от християнството. В наши дни, преситена от богатства и наслаждения, тя отрича поуките на такива свои мислители като Рабле и Дидро и проповядва на работниците въздържание. Капиталистическият морал, жалка пародия на християнския морал, заклеймява с анатема плътта на работника. Той си поставя за идеал да ограничи производителя до наймалкия минимум потребности, да премахне неговите наслаждения и неговите страсти и да го сведе завинаги до ролята на машина, доставяща труд безспир и без милост.

Революционните социалисти трябва да започнат отново борбата, която водиха философите и памфлетистите на буржоазията. Те трябва да атакуват, за да превземат с пристъп морала и социалните теории на капитализма; в главите на класата, призвана към действие, те трябва да разрушат предразсъдъците, насадени от господствуващата класа, те трябва да обявят пред лицето на лицемерите от всички видове нравоучения, че земята ще престане да бъде долина на плача за работниците, че в бъдещото комунистическо общество, което ние ще създадем, «ако е възможно, по мирен начин, ако не — насилствено, човешките страсти ще бъдат напълно свободени, тъй като те всички са по природа добри, ние трябва да избягваме само тяхното лошо ползване и техните крайности», а това ще стане само чрез взаимното им уравновесяване, чрез хармоничното развитие на човешкия организъм, защото, както казва д-р Бедое, «едва когато една раса достигне максимума на своето физическо развитие, тя достига своята най-висока точка на енергия и на нравствена сила». Такъв е възгледът и на големия натуралист Чарлз Дарвин.

*

Отрицанието на *Правото на труд,* което преиздавам с някои допълнителни бележки, излезе във втората серия на седмичника «Равенство» («L'égalité») през 1880 г.

П. Л.

Затвора «Сент-Пелажи». 1883 г.

> Да бъдем мързеливи във всичко,
> освен в любовта и в пиенето,
> освен когато ни мързи.
>
> *Лесинг*

I

ГИБЕЛНА ДОГМА

Странно безумие е обзело работническите класи на народите, където царува капиталистическата цивилизация. Това безумие влече след себе си индивидуалните и социалните бедствия, които от два века измъчват тъжното човечество. Това безумие е любовта към труда, доведена до изчерпване жизнените сили на индивида и на неговото потомство. Вместо да се противопоставят на това умопомрачение, духовниците, икономистите и моралистите обявиха труда за свещен. Слепи и ограничени хора, те искат да бъдат по-умни от своя бог. Слаби и презрени, те се опитаха да реабилитират това, което техният бог беше проклел. Аз, който не изповядвам християнството, който не съм икономист и моралист, възразявам против техните разсъждения и призовавам в своя защита техния бог, възразявам против предразсъдъците на техния религиозен, икономически и свободомислещ морал и призовавам в своя подкрепа страшните последствия от труда в капиталистическото общество.

В капиталистическото общество трудът е причина за умственото израждане и за всички деформации на организма. Сравнете чистокръвните коне от конюшните на Ротшилд, обслужвани от двуръки слуги, с тромавия добитък в норманските чифлици, който оре земята, превозва тора, прибира реколтата. Погледнете благородния дивак, когото мисионерите на търговията и търговците на религията не са успели още да развратят с християнството, сифилиса и догмата за труда и вижте след това нашите нещастни слуги на машините.*

---

* Европейските изследователи се стъписват учудени пред физическата красота и гордия вид на хората от първобитните племена, неосквернени от това, което *Poepig* нарече «отровния дъх на цивилизацията». Като говори за аборигените от островите на Океания, лорд Джордж Кемпбъл пише: «Няма друг народ на света, който така да поразява от пръв поглед. Гладка кожа с леко меден цвят, златисти къдрави коси, хубави и жизнерадостни лица, с една дума, цялата им личност представлява един нов и блестящ образец на *genus homo*[141]. Техният физически вид създава впечатлението за една по-висша раса от нашата. «Цивилизованите хора от древния Рим, като Цезар и Тацит[142], съзерцаваха със същото възхищение германците от комунистическите племена, които нахлуваха в Римската империя. Подобно на Тацит, Салвиен, свещеник от V век, когото нарекоха *учител на епископите*, даваше варварите за пример на цивилизованите и на християните: «Ние сме нецеломъдрени пред варварите, които са по-непорочни от нас. Нещо повече, варварите са възмутени от нашата развратеност. Готите не търпят развратници. Само римляните, поради жалката привилегия, която им дава националността и името им, имат правото да бъдат нечисти. (Педерастията е била тогава е много модерна между езичниците и християните. . .) Притиснатите отиват при варварите, за да търсят там човещина и убежище». (*De Gubernatione Dei*). Древната цивилизация и раждащото се християнство развратиха варварите от стария свят, така както остарялото вече християнство и съвременната капиталистическа цивилизация корумпират диваците от новия свят.

М. Ф. льо Пле, чиято способност да наблюдава трябва да се признае, като се отхвърлят обаче неговите социологични заключения, Когато в нашата цивилизована Европа поискаме да намерим следи от природна хубост у човека, трябва да я търсим у народите, у които икономическите предразсъдъци не са изкоренили още омразата към труда. Испания, която, уви!, дегенерира, може все още да се похвали, че притежава по-малки фабрики, отколкото са у нас затворите и казармите; но художникът се наслаждава в нея с възторг от дръзкия андалузец, мургав като кестен, строен и гъвкав като стоманени пръти. И сърцето на човек трепва, когато чуе скитника, гордо загърнат в своя пробит плащ-*капа,* да нарича дук д'Осуна *amigo* — приятел. За испанеца, у когото първобитното същество не се е атрофирало, трудът е най-лошото робство*. Гърците от епохата на своето величие също са презирали труда; само на робите е било позволено да работят: свободният човек е познавал само физическите упражнения и играта на ума. Това било времето, когато човекът се е движел и е дишал сред народа на Аристотел, на Фидий[143], на Аристофан; това било времето, когато шепа храбреци разбили при Маратон азиатските орди, които скоро след това Александър щеше да завладее. Античните философи проповядваха отвращение към труда, това израждане на свободния човек. Поетите възпяваха мързела, този дар на боговете.

«О Meliboe, Deus nobis hoec otia fecit[144]

Христос в своята проповед в планината проповядваше мързела: «. . . Взрете се в полските кринове как растат: не се трудят, нито предат, а казвам ви, че нито Соломон във всичката си слава, не се е облякъл тъй, както всеки един от тях. . .»**

оплетени с филантропичен и християнски прудонизъм, казва в своята книга *Les Ouvriers européens* (1885): «Склонността на башкирците към мързел (башкирците са овчарско полуномадско племе в азиатските склонове на Урал), свободното време, което имат поради скитническия си живот, навикът да размишляват, който се поражда у най-надарените от тях, често придава такова достойнство на техните маниери и такава изтънченост на ума и на преценките, каквито рядко се забелязват на същото социално ниво в някоя по-развита цивилизация. . . От всичко най-много ги отблъсква земеделската работа. Те са готови да правят всичко, само да не се занимават с нея.» Всъщност земеделието е първата проява на робски труд у човечеството. Споре библейското предание първият престъпник — Каин, е бил земеделец

* Испанската пословица казва: «Descanzar es salud» — «Почиването е здраве».

** Евангелие от Матея. гл. 6,28, 29.

Йехова, този брадат и неприветлив старец, даде на своите поклонници върховен пример за идеален мързел: след шест дена труд той се отдаде на вечна почивка.

И обратно, кои са расите, за които трудът е органическа необходимост? Оверниците[145], шотландците — тези оверници на британските острови; галисийците, тези оверници на Испания; померанците — тези оверници на Германия; китайците — тези оверници на Азия. Кои в нашето общество обичат труда заради труда? Селските собственици и дребните буржоа. Едните, прегърбени върху своята земя, а другите, затворени в своите дюкяни, шават като къртици в подземните си дупки и никога не се решават да погледнат спокойно природата.

А в това време пролетариатът, голямата класа, която обхваща всички производители от цивилизованите нации, класата, която, като се освободи, ще освободи човечеството от робския труд и ще направи от човека едно свободно същество, пролетариатът, изменяйки на своите инстинкти, не познавайки историческата си мисия, се остави да го покварят с догмата за труда. Тежко и ужасно е неговото наказание. Всички индивидуални и социални бедствия са родени от неговата страст към труда.

II

БЛАГОСЛОВЕНИЕТО НА ТРУДА

В 1770 г. в Лондон излезе едно анонимно съчинение, озаглавено: *«An Essay on trade and commerce»*. На времето то предизвика известен шум. Неговият автор, един голям филантроп, се възмущаваше от това, че

> «английските манифактурни плебеи са си втълпили в главата фикс-идеята, че в качеството си на англичани всички те по рождение имат привилегията да бъдат по-свободни и по-независими от работниците в която и да е друга европейска страна. Тази идея може да е полезна за войника, доколкото стимулира неговата храброст; но колкото по-малко манифактурните работници са заразени от нея, толкова по-добре е за самите тях и за държавата. Работниците не трябва никога да се държат като независими от тези, които стоят над тях. Извънредно опасно е да

> се поощряват такива самовъзхищения в една търговска държава като нашата, където може би седем осми от населението имат много малка или нямат никаква собственост. Излекуването им няма да бъде пълно, докато нашите бедняци в индустрията не се решават да работят шест дни за същата сума, която сега печелят за четири.»

Така, почти един век преди Гизо[146], в Лондон открито препоръчваха труда, като средство за обуздаване благородните страсти на човека.

> «Колкото повече моите народи работят, толкова по-малко пороци ще има — писа Наполеон на 5 май 1807 г. от Остероде. — Аз съм властта. . . и аз бих заповядал в неделя, след часа на богослужението, магазините да се отварят, а работниците да се върнат на работата си.»

За да се премахне мързелът и да се пречупи чувството на гордост и независимост, което той поражда, авторът на *Essay on trades* (*ideal workhouses*) предлагаше бедните да бъдат затваряни в «идеални» за работа сгради, всъщност къщи на терора, където ще трябва да се работи 14 часа на ден така, че като се изключи времето за ядене, ще остават 12 пълни и изцяло отдадени на труд часове.

Дванадесет часа труд дневно — ето идеала на филантропите и на моралистите от XVIII век. Колко сме надминали това *nec plus ultra*![147] Съвременните предприятия са станали идеални изправителни домове, където затварят работническите маси, където осъждат на принудителен труд в продължение на дванадесет и четиринадесет часа не само мъжете, но и жените и децата!* И като си помисли човек, че синовете на героите от Терора[148] са позволили да бъдат деградирани от религията на труда дотам, че да приемат след 1848 г. закона за ограничаване на труда във фабриките на 12 часа като някакво революционно завоевание; прокламираха *Правото на труд* като някакъв революционен принцип. Позор за френския пролетариат! Само роби биха били способни на такова падение. На един грък от героичната епоха биха били нужни двадесет години капиталистическа цивилизация, за да разбере подобно унижение.

---

* На първия конгрес на благотворителността, станал в Брюксел в 1857 г., един от най-богатите индустриалци на Маркет, близо до Лил, г-н Скрив, под аплодисментите на членовете на конгреса, разказа с най-благородно самодоволство от изпълнения дълг: «Ние въведохме някои мерки, за да забавляваме децата. Ние ги учиме да пеят по време на работа, а също да броят, работейки: това ги развлича и им позволява смело да приемат *своите дванадесет часа труд, които са необходими, за да им се осигурят средства за съществуване.*» Дванадесет часа труд, и то какъв труд! Наложен на деца, които нямат дванадесет години! Материалистите винаги ще съжаляват, че не съществува един ад, в който да заключат тези християни, тези филантропи, палачи на детството!

И ако болките от принудителния труд, ако мъките на глада се стоварват върху пролетариата по-многобройни от скакалците в библията, той сам си ги е повикал.

Работниците наложиха на семействата си труда, за който през юни 1848 г. се бореха с оръжие в ръка. На индустриалните барони те предоставиха своите жени и своите деца. Със собствените си ръце те разрушиха семейните си огнища; пресушиха млякото на своите жени; нещастничките бременни и с кърмачета трябваше да отидат в мините и във фабриките, да опъват гръб и да съсипват нервите си. Със собствените си ръце те прекършиха живота и здравето на децата си. Позор за пролетариите! Къде са онези жени, за които разказват нашите фаблио[149] и нашите стари приказки — смели в разговорите, оперени любителки на божествената бутилка? Къде са онези юначни и весели жени, винаги на крак, винаги приготовляващи нещо в кухнята, пеещи, сеещи живот и носещи радост, жени, които раждаха без болка здрави и силни деца?. . . Днес ние имаме момичетата и жените от фабриките, мършави цветя с бледи цветове, с кръв, която не кипи, с разстроени стомаси и изтощени членове!. . . Те не са познали здравото удоволствие и не биха могли да разкажат весело и дръзко как са им отнели девствеността! А децата? Дванадесет часа труд за децата! О, мизерия! Всички Жюлсимоновци от Академията на моралните и политическите науки, всички жермини от йезуитщината не биха могли да измислят по-осакотяващ за ума на децата, по-развращаващ техните инстинкти, по-разрушителен за техния организъм порок от труда в зловредната атмосфера на капиталистическото предприятие.

Казват, че нашата епоха е век на труда. Всъщност тя е век на страданието, на мизерията и на развращаването.

В това време буржоазните философи и икономисти, от мъчително объркания Огюст Конт до смешно ясния Льороа—Болио[150], буржоазните писатели от шарлатански-романтичния Виктор Юго[151] до наивно гротескния Пол дю Кок[152] — всички подеха в хор гадните песни в чест на бога Прогрес, първороден син на Труда. Като ги слуша човек, излиза, че щастието ще зацарува на земята: едва ли не отсега се чувствува идването му. Те се върнаха в миналите векове, за да изровят праха и мизерията от времето на феодализма, на чийто фон да изпъкнат по-ярко сладостите на нашето време. Как ни умориха тези преситени, самодоволни доскорошни прислужници на големите феодални господари, а днес тлъсто заплащани пишещи слуги на буржоазията. Как ни умори с безкрайните си жалби за нещастния селянин надутият оратор Лабрюер! Ето блестящата картина на пролетарското благоденствие в годината 1840 на капиталистическия прогрес, нарисувана от един от тях — д-р Вилерме, член на Института, същия, който в 1848 г. участвуваше в онова дружество на учени (в него влизаха Тиер, Кузен, Паси, академикът Бланки[153]), което разпространяваше сред масите глупостите на буржоазната икономика и морал.

Доктор Вилерме говори за индустриален Елзас, за Елзас на Кестнер, на Долфус[154] — тези цветя на филантропията и индустриалния републиканизъм. Но преди докторът да е нарисувал пред нас картината на пролетарската мизерия, нека чуем един елзаски манифактурист, г-н Т. Миег, от фирмата Долфус, Миег и С-ие, рисуващ положението на занаятчията при старото производство:

> «В Мюлхауз преди петдесет години (в 1813, когато се раждаше съвременната машинна промишленост) всички работници бяха деца на земята, живееха в града и в околните села и почти всички притежаваха къща и често пъти малко земя.»

Това беше златно време за работниците. Тогава обаче елзаската индустрия не заливаше света със своите памучни изделия и не обогатяваше с милиони своите Долфусовци и своите Кьохлиновци. Но двадесет и пет години по-късно, когато Вилерме посети Елзас, съвременното чудовище — капиталистическото предприятие, беше завладяло страната. В своя ненаситен глад за човешки труд то откъсна работниците от техните домове, за да ги изтиска по-добре и по-добре да използва труда, на който са способни. С хиляди и хиляди работници се стичаха при изсвирването на фабричните сирени.

> «Голяма част, казва Вилерме, пет от шестнадесет хиляди, бяха принудени поради високите наеми да живеят в съседните села. Някои живееха на две мили и четвърт от предприятието, в което работеха.
>
> В Мюлхауз, в Дорнах работата започваше в пет часа сутринта и завършваше в пет часа вечерта както през лятото, така и през зимата. . . Трябва да се видят как идват всяка заран в града и как си отиват всяка вечер. Между тях има много жени — бледни, сухи, вървящи боси в калта, които по липса на чадър, когато вали дъжд или сняг, носят наметнати отгоре върху главата своите престилки или поли, за да си запазят лицето и врата, и още по-голям брой малки деца, не по-малко мръсни, не по-малко изпити, покрити с дрипи, омазнени целите от машинното масло, което капе върху тях, докато работят. По-добре предпазени от дъжда благодарение непромокаемостта на своите дрехи, те не носят като жените, за които говорехме, кошница с провизии за през деня, а носят в ръка, крият под дрехата си или където могат, парче хляб, което трябва да ги храни чак до завръщането им у дома.
>
> Така, към умората от един прекалено дълъг ден за тези нещастници се прибавят отиванията и връщанията, непрекъснато, мъчително. В резултат на това вечер те се прибират в къщи, смазани от нуждата да спят, и на другия ден излизат, преди да са напълно отпочинали, за да бъдат в предприятието в часа на отварянето му.»

А ето и бордеите, в които са натъпкани тези, които живеят в града:

> «В Мюлхауз, в Дорнах и в съседните къщи аз видях някои от тези мизерни квартири, където две семейства спят всяко в един от ъглите върху слама, нахвърлена направо на плочите и оградена от две дъски. . Мизерията, в която живеят работниците от памукопредачната промишленост в департамента Горен Рейн, е толкова дълбока, че поражда следния печален резултат: докато в семействата на фабрикантите, търговците, сукнарите, директорите на заводите половината от децата достигат до двадесет и една годишна възраст, същата половина престава да съ-

> ществува, преди да е навършила две години живот в семействата на тъкачите и на работниците-памукопредачи.»

Като говори за работата в предприятията, Вилерме добавя:

> «Това не е никаква работа, никакво задължение, това е едно мъчение и то се прилага върху деца от шест до седем години. . . Това дълго всекидневно изтезание съсипва преди всичко работниците в памукопредачните предприятия.»*

По въпроса за продължителността на труда Вилерме отбелязва, че каторжниците работят само десет часа, робите на Антилските острови средно девет часа, докато във Франция, която извърши революцията от 1789 г., която прокламира помпозните *Права на човека,* съществуват «предприятия, където работният ден е шестнадесет часа, от които на работниците се дава час и половина за хранене.»**

О, нещастен провал на революционните принципи на буржоазията! О, печално настояще на нейния бог — Прогресът! Филантропите акламират като благодетели на човечеството тези, които, за да се обогатят, като бездействуват, дават работа на бедните. По-добре да се посее чума, да се отровят изворите, отколкото да се построи фабрика сред едно селско население. Въведете фабричния труд и сбогом на радостта, на здравето, на свободата; сбогом на всичко, което прави живота хубав и достоен да бъде живян.***

---

* В резултат на този доклад детският труд беше ограничен със закон, гласуван в 1841 г.

** *Л. Р. Вилерме. Картина на физическото и моралното състояние на работниците в памучните, лнените и копринените фабрики (1840).* Не защото бяха републиканци, патриоти и филантропи-протестанти Долфусовци, Кьохлиновци и другите елзаски фабриканти се отнасяха така със своите работници. Бланки — академикът, Рейбо—прототипът на Жером Патюро и Жул Симон — този политически лакей, констатираха същите благодеяния за работническата класа при напълно католическите и напълно монархистки фабриканти от Лил и Лион. Това са капиталистическите добродетели, които великодушно хармонират с всички религиозни и политически убеждения.

*** Индианците от войнствените племена в Бразилия убиват своите болни и своите старци. Те доказват своето приятелство, като слагат край на един живот, който вече не се радва на битките, на празниците и на танците. Всички първобитни народи са давали та-

А икономистите все повтарят на работниците: работете за увеличаване на общественото богатство! И в същото време един икономист, Дестют дьо Траси, им отговаря:

> «Бедните нации са там, където народът се чувствува добре; богатите нации са там, където той обикновено е беден.»

А неговият ученик Шербюлие продължава:

> «Работниците сами, като сътрудничат за натрупването на производствените капитали, подпомагат явлението, което рано или късно ще ги лиши от една част от надницата им.»

Обаче, оглушали и идиотизирани от собствените си крясъци, икономистите отговарят: Работете, работете непрекъснато за своето благоденствие! И в името на християнското благодушие един свещеник от англиканската църква, преподобният Таунсенд, пее като псалм: Работете, работете ден и нощ; като работите, вие увеличавате мизерията си, а вашата мизерия ни избавя от необходимостта да ви налагаме труда със силата на закона. Законното налагане на труда

> «създава много грижа, изисква много насилие и вдига много шум. Напротив, гладът е не само един мирен, тих и постоянен натиск, но като най-естествен двигател на труда и на производството той поражда и най-мощни усилия.»

Работете, работете, пролетарии, за да увеличите общественото богатство и своята лична бедност, работете, работете така, че като ставате по-бедни, да имате още повече причини да работите и да бъдете окаяни. Такъв е неумолимият закон на капиталистическото производство.

И понеже, заслушани в коварните думи на икономистите, пролетариите тялом и духом са се отдали на порока на труда, те тласкат цялото общество към неговите индустриални кризи на свръхпроизводство, които разтърсват социалния организъм. Тогава поради изобилието от стоки и недостатъка на купувачи предприятията се затварят и гладът шиба работническото население със своя

кива доказателства за привързаност: масагетите от Каспийско море (Херодот), както и венсите в Германия и келтите в Галия. В шведските черкви доскоро се пазеха боздугани, наречени семейни боздугани, с които са освобождавали родителите от мъките на старостта. Колко са дегенерирали съвременните пролетарии, че да приемат спокойно мизерните последици на фабричния труд!

бич от хиляди ремъци. Затъпели от догмата за труда, пролетариите не разбират, че свръхтрудът, който са си наложили по време на мнимия просперитет, е причина за сегашната им мизерия. Вместо да се съберат пред хамбарите с жито и да закрещят: Гладни сме, искаме да ядем!. . . Вярно е, ние нямаме пукната пара, но такива, каквито сме, ние ожънахме житото и сбрахме гроздето. . .» Вместо да обсадят магазините на г-н Боне и Жужурио, изобретателят на индустриалните манастири, и да обявят: «Г-н Боне, ето вашите работнички копринарки, предачки, тъкачки. Те зъзнат в своите памучни дрехи, покрити с кръпки така, че да ги съжали човек, а всъщност те изпредоха и изтъкаха копринените рокли на кокотките на целия християнски свят. . . Бедните, когато работеха по тринадесет часа на ден, нямаха време да помислят за тоалета си, но сега са без работа и биха могли да се фръцкат с коприните, които са изтъкали. Отткакто са им изпадали млечните зъби, те предано работят за вашето забогатяване и живеят във въздържание. Сега те имат свободно време и искат да се възползват от плодовете на своя труд. Хайде, г-н Боне, дайте вашите коприни. Г-н Армел ще отпусне своите муселини, господин Пуйе-Кертие — своите памучни тъкани, г-н Пине — обуща за техните скъпи малки крачета, студени и мокри, ще ви бъде приятно да ги гледате облечени от главата до пети и бодри. Хайде, без колебание — нали вие сте приятели на човечеството и християни при това? —Поставете на разположение на вашите работници богатството, което те са ви създали с плът от своята плът. Вие сте приятели на търговията? — Улеснете стокооборота. Ето потребителите са налице: открийте им неограничен кредит. Нали сте принудени да откривате кредит на търговци, които никога не сте виждали и никога нищо не са ви дали — дори една чаша вода. Вашите работнички ще ви се издължат, както могат: ако в деня на падежа те се окажат в несъстоятелност и оставят да се протестира подписът им, тогава вие ще ги обявите във фалит и ако те нямат нищо за секвестиране, ще изискате да ви заплатят с молитви: те ще ви изпратят в рая по-сигурно, отколкото смъркащите емфие ваши черни раса.»

Вместо да се възползват от момента на криза за генерално разпределение на продуктите и всеобщо удоволствие, работниците, които пукат от глад, си блъскат главите в затворените врати на предприятията. С бледи лица, с мършави тела, с молещи слова те налитат на фабрикантите: «Добрий ми г-н Шаго, сладкий г-н Шнайдер, дайте ни работа, не гладът, а страстта за работа ни измъчва!» И тези клетници, които едва имат сила да стоят на краката си, продават дванадесет или четиринадесет часа труд два пъти по-евтино, отколкото когато са имали хляб на трапезата си. И индустриалните филантропи използват безработицата, за да произвеждат по-изгодно.

Индустриалните кризи настъпват след периодите на свръхработа така неотменно, както денят след нощта. Мъкнейки след себе си принудителната безработица и безизходната мизерия, те докарват и неизбежните банкрути. Докато фабрикантът има кредит, той отпуска юздата на трудовия бяс, прави нови и нови заеми, за да даде суровина на работниците. Той ги кара да произвеждат, без да се замисли, че пазарът се насища и че ако неговите стоки не се продадат, неговите полици ще трябва един ден да се заплащат. Притиснат до стената, той отива да моли евреина (банкер), хвърля се в краката му, предлага му кръвта си и честта си. «Едно парченце злато ще ми свърши по-добра работа, отговаря Ротшилд. Вие имате 20 000 чифта чорапи в склада си. Те струват по 20 су. Аз ги вземам по четири су.» Евреинът продава чорапите, които е купил, по шест и по осем су и си слага в джоба звънтящите монети от по сто су, които му идват харизани. Фабрикантът е направил обаче крачка назад, за да скочи по-добре. Накрая идва разгромът и складовете се очистват. Тогава изхвърлят стоките през прозореца, като че ли никой не знае как са влезли през вратата. Стойността на унищожените стоки се изчислява на стотици милиони. През миналия век са ги изгаряли или ги хвърляли във водата.*

Преди да се стигне до този край, фабрикантите обикалят света, търсейки пазар за стоките, които се натрупват. Те карат правителството да анексира Конго, да завладее Тонкин, да разруши със своите топове китайската стена, за да пласират в Китай своите памучни изделия. През последните векове между Франция и Англия се води дуел на живот и смърт — кой ще получи изключителното право да продава в Америка и в Индиите. Хиляди млади и смели хора, обагриха в червено с кръвта си моретата по време на колониалните войни през XVI, XVII и XVIII век.

---

* На конгрес на индустриалците в Берлин на 21 април 1879 г. загубата, понесена от металургичната промишленост по време на последната криза, беше оценена на 568 милиона франка.

Капиталите са обилни както и стоките. Финансистите не знаят къде да ги пласират. Те отиват тогава при щастливите народи, които се припичат на слънцето, пушейки си тютюна, за да прокарват железопътни линии, да строят фабрики и да внесат проклятието на труда. И този изнсс на френски капитали една прекрасна сутрин завършва с дипломатически усложнения: в Египет, Франция, Англия и Германия са готови да се хванат за косите, за да се разбере на кои лихвари трябва да се изплащат лихвите най-напред; с войни в Мексико, където френските войници вършат работа на съдебни изпълнители за събиране на неизплатени дългове.**

Тези лични и социални бедствия, колкото големи и неизброими да са, колкото и вечни да изглеждат, ще изчезнат както хиените и чакалите при приближаването на лъва, когато пролетариатът ще каже: «Аз го искам». Но за да дойде до съзнанието за своята сила, пролетариатът трябва да стъпче предразсъдъците на християнския, икономическия и свободомислещия морал. Той трябва да се върне към своите природни инстинкти и да прокламира *Правото на мързел,* хиляди и хиляди пъти по-благородно и по-свято от охтичавите *права на човека,* нагласени от метафизиците — адвокати на буржоазната революция. Той трябва да се приучи да работи само три часа дневно и да се излежава и да пирува през останалото време на деня и нощта.

Дотук задачата ми беше лесна. Трябваше само да опи-

** Г-н Клемансо[155], в качеството си на финансист писа в «La Justice» от 6 април 1880 г.: «Ние чухме да се поддържа мнението, че независимо от Прусия, милиардите за войната през 1870 г. са били *все едно* загубени за Франция под формата на периодични заеми, правени за уравновесяване на чужди бюджети; такова е също и нашето мнение.» Загубите на английските капитали от заемите в южноамериканските републики се изчисляват на пет милиарда. Френските трудещи се не само произведоха петте милиарда, изплатени на г-н Бисмарк, но те продължават да плащат лихвите на военното обезщетение на Оливие,[156] на Жирарден, на Базен[157] и на другите държатели на ценни книжа, които доведоха войната и катастрофата. . .

ша реални злини, които, уви!, са добре известни на всички ни. Да се убеди обаче пролетариатът, че моралът, който са му присадили, е порочен, че необузданият труд, на който той се е отдал от началото на века, е най-ужасният бич, който някога е удрял човечеството, че трудът не ще стане приятна подправка към мързела, едно благотворно за човешкия организъм упражнение, една полезна страст на социалния организъм, докато не бъде разумно регламентиран и ограничен максимум до три часа дневно — това е една трудна задача, която е свръх моите сили. Само физиолози, хигиенисти, икономисти-комунисти биха могли да се заемат с нея. В следващите страници ще се огранича да покажа, че при съвременните средства за производство и тяхната неограничена сила на възпроизводства трябва да се сложи край на странната страст на работниците към труда и да се задължат те да консумират стоките, които сами произвеждат.

III

ПОСЛЕДИЦИТЕ НА СВРЪХПРОИЗВОДСТВОТО

Антипатрос[158], един гръцки поет от времето на Цицерон, възпя по следния начин изобретяването на водното колело за мелене на зърното. То ще освободи робините и ще доведе до златния век:

> «Отпуснете ръката, която върти хромела*
> о, мелничарки, и спете спокойно! Петелът
> напразно ще ви напомня, че е настъпил денят!
> Деметра възложи на нимфите труда на робите. Те
> весело скачат върху колелото и ето задвижената
> ос се завъртява със своите спици и кара да
> се завърти тежкото каменно колело. Нека да живеем
> живота на нашите бащи и като безделници да се
> радваме на даровете, дадени ни от богинята.»

Уви! Безделието, прокламирано от езическия поет, не е настъпило. Слепата, развратна и убийствена страст към труда превръща освобождаващата машина в инструмент за заробване на свободните хора: нейната производителност ги прави бедни.

---

* Хромел — от гръцки — ръчна мелница, състояща се от два кръгли камъка, с дървена дръжка на горния камък.

Една добра работничка прави само пет бримки в минута. Някои плетачни машини правят тридесет хиляди за същото време. Следователно всяка минута на машината отговаря на сто часа работа на работничката, или всяка минута работа на машината освобождава на работничката десет дни за почивка. Това, което е вярно за трикотажното производство, е повече или по-малко вярно за всички обновени от модерната механика индустрии. Какво виждаме обаче? Колкото повече машината се усъвършенствува и иззема работата на човека с непрекъснато нарастваща бързида и прецизност, толкова повече работникът, вместо да удължи почивката си, удвоява своето усърдие, като че ли иска да съперничи на машината. О, абсурдно и убийствено съперничество!

За да може съперничеството между човека и машината да се развива свободно, пролетариите унищожиха мъдрите закони, които ограничаваха труда на занаятчиите от старите корпорации. Те премахнаха празниците, в които се работи.*

Тъй като тогавашните производители са работели само пет от всеки седем дни, дали наистина може да се вярва, както твърдят лъжеикономистите, че те са живели само с въздух и прясна вода? «Как пък не! — Те са имали отдих, за да вкусят от земните радости, да се любят и да се веселят, за да гуляят радостно в чест на великия Бог на Безделието. Мрачната, лицемерно набожна протестантска Англия се наричаше тогава «веселата Англия», (*Merry England*), но Рабле, Кеведо[160], Сервантес, както и някои неизвестни автори на забавни романи предизвикват потичането на лигите ни със своите описания на онези монументални пиршества*, които се устройвали тогава между две сражения и две опустошавания и при които всичко е било вкусно. Йорданс и фламандската школа ги описаха в своите радостни картини. Величествени гаргантюеловски стомаси, какво е станало с вас? Ние сме много дегенерирали и много издребнели. Лишенията, картофите, боядисаното червено вино, пруският шнапс, умело съчетани с принудителен труд, ни изтощиха много и тялом, и духом. И когато човек стеснява стомаха си, а машината разширява своята производителност, икономистите ни проповядват малтусианската теория, религията на въздържанието и догмата на труда. На тях би трябвало да им се изтръгнат езиците и да се хвърлят на кучетата.

---

* При стария строй законите на църквата осигуряваха на трудещите се 90 дни за почивка (52 неделни и 38 различни празнични дни), през които беше строго забранено да се работи. Това беше голямото престъпление на католицизма, главната причина за безбожието на индустриалната и търговската буржоазия. При революцията, откакто тя стана господарка, тя премахна празничните дни и замени седемдневната седмица с десетдневна, така че на народа остана само по един ден за почивка на всеки десет. Тя освободи работниците от игото на Църквата, за да ги впрегне по-добре в ярема на Труда.

Омразата против празничните дни се появи само когато съвременната индустриална и търговска буржоазия започна да се засилва между XV и XVI век. Анри IV[159] поиска от папата да ги намали. Той отказа, защото «една от ересите, които се разпространяват сега, се отнася до празниците» *(Писма на кардинал д'Оса)*. В 1666 година обаче Перефикс, архиепископ на Париж, премахна 17 празника в своята епархия. Протестантството, което представляваше християнската религия, приспособена към новите индустриални и търговски нужди на буржоазията, беше още по-малко загрижено за почивката на народа. То детронира светците от небето, за да премахне техните празници на земята.

Религиозната реформа и философското свободомислие бяха само претекст, който позволи на йезуитската и хищна буржоазия да открадне празничните дни на народа.

Понеже работническата класа със своето простодушие се е оставила да бъде подведена, понеже с вродената си неудържимост тя се е отдала слепешката на труда и въздържанието, капиталистическата класа се оказа осъдена на мързел и на принудително безделие, на непроизводителност и свръхконсумация. Но ако свръхтрудът на работника убива плътта и изтощава нервите му, той носи изобилно болки и на буржоата.

Въздържанието, на което се осъжда производителната класа, задължава буржоазията да се отдаде на свръхконсумация на продуктите, произвеждани безразборно. Преди един-два века, в началото на капиталистическото производство, буржоата беше порядъчен човек с разумни и миролюбиви нрави. Той се задоволяваше напълно или приблизително със своята жена. Пиеше само при жажда и ядеше само когато биваше гладен. Той оставяше на куртизаните и куртизанките «добродетелите» на развратния живот. Днес няма син на парвеню, който да не се счита задължен да развива проституцията и да натъпче в тялото си живак, под предлог, че се лекува*, разбира се, за да осмисли усилията, които полагат работниците от живачните мини. Няма буржоа, който да не се тъпче с угоени пилета, с гъби и с вина Лафит, за да поощрява тези, които отглеждат птици и други животни, и лозарите от района на Бордо. В това занимание организмът бързо грохва, косите окапват, зъбите изпадат, гръбначният стълб се деформира, стомахът се издува, дишането се затруднява, движенията стават тромави, говорът натежава, ставите се втвърдяват. Други, прекалено хилави, за да понасят умората на разврата, но въоръжени с прудонизъм[162], изцеждат умовете си като Гарние от Политическа икономия, като Акола от юридическия факултет, майсторят дебели, стегчителни книги, за да запълнят времето на словослагателите и на печатарите.

---

* Техните пантагрюеловски празници[161] продължаваха със седмици. Дон Родриго де Лара спечелва своята годеница, изгонвайки в навечерието маврите от Калатрава, и *Романсеро* казваше, че

В Бургос ставаха свадбите.
В Салас се разотивахме:
В свадби и разотивания
изминаха седем седмици.
И толкова много хора дойдоха,
че площадите не можеха да ги поберат. . .

Мъжете от тези седемседмични свадби бяха героични бойци във войните за независимост.

Светските жени живеят живот на мъченици. За да изпробват и оценят феерични тоалети, които шивачките се пребиват да създават, те от сутрин до вечер менят роклите. В продължение на часове предоставят кухите си глави на майсторите-фризьори, които на всяка цена искат да утолят тяхната страст към начучулените един върху друг фалшиви кокове. Стегнати в своите корсети, притеснени в обувките си, деколтирани по начин, който кара да се зачерви всеки войник, те по цели нощи се въртят на своите благотворителни балове, за да съберат няколко су за бедните. Свети души!

За да изпълняват своята двойна социална роля на непроизводители и свръхконсуматори, буржоата са задължени не само да насилват своите скромни вкусове, да загубват своите трудови навици, създадени преди два века, и да се отдават на необуздан разкош, на пресищане и на сифилистичен разврат, но и да отклонят от производителния труд една огромна маса от хора, за да си осигурят техните услуги.

---

* Сифилисът се лекувал с живак. *Бел. ред.*

Ето няколко цифри, които доказват колко огромно е това погубване на производителни сили. Според преброяването от 1861 г. населението на Англия и на Уелс е 20 066 244 души, от които 9 776 259 мъже и 10 289 965 жени. Като се изключат много старите и много младите за работа — жените, юношите и непроизводителните деца, после — *идеологическите* професии на тези, които са управници, полиция, духовенството, съдебното ведомство, войската, проституцията, изкуствата, науките и т. н., а след това и хората, заети изключително с това, да изяждат труда на другите под формата на поземлена рента, лихви, дивиденти и т. н., остават около осем милиона индивида от двата пола и от всички възрасти, включително капиталистите, които участвуват в производството, търговията, финансите и т. н. От тези осем милиона има:

Земеделски работници (в това число овчари, ратаи и селски момичета, които живеят при фермерите) . . .	1 098 261
Работниците от фабриките за обработка на памук, вълна, лен, коприна и в трикотажа	642 607
Работници в каменовъглени и рудодобивни мини	565 835
Работници-металурзи (високи пещи, прокатчици и др./	396 998
Прислуга	1 208 648

> «Ако съберем работниците от текстилните фабрики и тези от каменовъглените и рудодобивните мини, ще получим цифрата 1 208 442; ако съберем първите с тези от металургията, ще получим общо 1 039 605; т. е. всеки път броят им ще бъде по-малък от този на съвременните домашни роби. Ето великолепните резултати от капиталистическата експлоатация на машините.»

Към цялата тази класа от слуги, чиято численост показва степента, до която е стигнала капиталистическата цивилизация, трябва да прибавим многобройната класа на нещастниците, с единственото занятие да задоволяват скъпите и дребнави вкусове на богатите класи: шлифовчици на диаманти, плетачи на дантели, бродирачки, луксозни подвързвачи, луксозни шивачи, декоратори на увеселителни домове и т. н.*

Заседнала веднъж в своя абсолютен мързел и деморализирана от принудителното безделие, буржоазията, макар и трудно, се пригажда към своя нов начин на живот. Тя със страх гледа на всяка промяна. Видът на мизерните условия на съществуване, които работническата класа е приела с примирение и видът на физическата деградация, породена от порочната страст към труда, засилват още повече нейното отвращение към всеки наложен труд и всяко ограничаване на удоволствията.

Именно тогава, без да държат сметка за деморализацията, която буржоазията си бе наложила като обществено задължение, пролетариите решават, че трябва да наложат труда на капиталистите. Наивници, те вземат на сериозно теориите на икономистите и на моралистите относно труда и се напъват, за да наложат тези теории и на капиталистите. Пролетариатът издигна лозунга: «Който не работи, не трябва да яде.» В 1831 г. в Лион той въстана за *куршум или работа*. Федератите от март 1871 г. обявиха своето въстание за *Революция на труда.*

На тези изблици на варварска ярост, която рушеше всяко удоволствие и мързела на буржоазията, капиталистите можеха да отговарят само с жестоки репресии. Те обаче знаеха, че макар и да са успели да потиснат тези революционни избухвания, те не са могли да потопят в кръвта на организираните от тях гигантски кланета абсурдната идея на Пролетариата да накара безделните и преситени класи да се трудят. Именно за да отклонят от себе си тази опасност, те се обкръжават с преторианци, с полицаи, със съдии, с тъмничари — държани в положение на трудова непроизводителност. Не могат повече да се хранят илюзии за характера на съвременните армии. Тях ги поддържат в постоянна готовност само за да потискат «вътрешния враг». Така укрепленията в Париж и в

---

* «Пропорцията, в която населението на една страна е наето като слуги в служба на благоденстващите класи, е показател за прогреса на страната по отношение на националното богатство и на цивилизацията» (Р. М. Мартин. *Ирландия преди и след съюза.* — 1848). Гамбета, който отричаше социалния въпрос, след като вече не беше адвокат от кафене «Прокоп» (Известно в XVIII в. кафене покъсно клуб, където си дават среща литератори и интелектуалци), несъмнено е имал предвид тази непрекъснато нарастваща класа от слуги, когато възхваляваше появата на новите социални слоеве.

Лион бяха построени, не за да защищават тези градове от чужденците, а за да ги смажат, ако се разбунтуват. И ако е необходим един пример без коментар, нека споменем армията на Белгия, тази Обетована земя на капитализма. Нейният неутралитет е гарантиран от европейските сили и при все това армията ѝ е една от най-силните пропорционално на населението. Славните бойни полета на храбрата белгийска армия са равнините на Боринаж и на Шарльороа. В кръвта на миньорите и на обезоръжените работници белгийските офицери закаляват стоманата на своите саби и събират своите еполети. Европейските народи нямат национални армии, а наемни армии. Те защищават капиталистите от народната ярост, която би искала да ги осъди на десетчасов труд в мините и в предачниците.

Така, че пристягайки колана си, работническата класа разви прекалено много тумбака на буржоазията, осъдена на свръхконсумация.

За да се улесни в своята тежка работа, буржоазията изтегля от работническата класа една маса от хора, далеч по-многобройна от тази, която остава отдадена на полезно производство, и я осъжда на непроизводителност и на свръхконсумация. Но тези стада от безполезни уста, въпреки своята ненаситност, не са дстатъчни, за да се изконсумират всички стоки, които работниците, затъпени от догмата за труда, произвеждат като маниаци, без да могат да ги консумират и без дори да се замислят дали ще се намерят хора, които да ги консумират.

Пред лицето на това двойно безумие на работниците — да се пребиват от свръхработа и да вегетират във въздържание — големият проблем на капиталистическото производство не е вече да се намерят производители и да се удесеторяват техните усилия, а да се откриват консуматори, да се възбужда техният апетит и да им се създават изкуствени потребности. След като европейските работници, треперещи от студ и глад, отказват да носят платовете, които сами тъкат, да пият вината, които приготовляват, нещастните фабриканти са принудени да търчат като щури до другия край на земята, за да търсят кой ще ги носи и кой ще ги пие: всяка година Европа изнася стоки за стотици милиони и за милиарди по четирите краища на света, на народи, които не знаят какво да правят с тях.* Но откритите континенти не са вече толкова обширни. Необходими са девствени страни. Ден и нощ европейските фабриканти бленуват за Африка, за «Сахарското езеро», за железопътната линия в Судан. Те следят с тревога експедициите на Ливингстон, на Стенли, на Чейлю, на Браца[163]. Със зяпнали уста слушат чудноватите истории на тези смели пътешественици. Какви непознати чудеса крие «Черният континент»! Из полята никнат слонови зъби, реки от кокосово мляко носят златни люспи, милиони черни задници, голи като лицето на Дюфор или на Ширарден, очакват памучните тъкани, за да се научат на благоприличие, бутилки шнапс и библии, за да познаят добродетелите на цивилизацията.

---

* Два примера: Английското правителство, за да се хареса на селяните в Индия, които, въпреки периодичния глад, опустошаващ

Всичко обаче е безсилно: преситени буржоа, слуги, които са повече от производителната класа, чужди и варварски народи, които се задавят от европейски стоки — нищо, нищо не може да пласира планините от стоки, които се натрупват по-високи и по-грамадни от египетските пирамиди: производителността на европейските работници нехае за консумацията и прахосничеството. Пощурели, фабрикантите не знаят какво да правят. Те не намират вече суровини, за да задоволят безредната порочна страст на своите работници към работата. В департаментите на нашата вълнена промишленост прекарват през дарак мръсните дрипи и от полупрогнили ги превръщат в платове, наречени *ренесансови,* които траят толкова, колкото предизборните обещания. В Лион, вместо да оставят на копринената нишка нейната обикновена и естествена гъвкавост, я пресищат с минерални соли, които увеличават теглото ѝ, но я разяждат и я правят нетрайна. Всички наши продукти са подправени, за да се улесни разпродаването им и да се съкрати животът им. Нашата епоха ще бъде наречена *век на фалшификациите,* както първите епохи на човечеството са получили имената *каменен век и бронзов век* според характера на тяхното производство. Несведущите обвиняват в измама нашите благочестиви индустриалци, докато всъщност тях ги ръководи мисълта да

страната, упорито отглеждат мак вместо ориз или жито, трябваше да води кървави войни, докато наложи на китайското правителство свободния внос на опиум от Индия. Диваците от Полинезия, въпреки последователното увеличаване на смъртността, продължават да се обличат и обуват по английски, да консумират производството на алкохолните рафинерии в Шотландия и на тъкачниците в Манчестер.

осигурят работа на работниците, които не могат да стоят спокойно със скръстени ръце. Тези фалшификации, продиктувани единствено от едно човеколюбиво чувство, носят обаче огромни печалби на фабрикантите, които ги правят; макар да са гибелни за качеството на стоките; макар да са неизчерпаем източник за разхищаване на човешки труд, те доказват филантропичната изобретателност на буржоазията и страшната извратеност на работниците, които, за да задоволят страстта си към труд, принуждават индустриалците да заглушават гласа на своята съвест и да нарушават даже и законите на търговската почтеност.

Но въпреки свръхпроизводството на стоки, въпреки промишлените фалшификации, работници безчет се тълпят на пазара и молят: работа, работа! Изобилието на стоки би трябвало да ги накара да обуздаят своята страст; напротив, то я довежда до пароксизъм. Представи ли се някаква възможност за работа, те връхлитат върху нея и искат дванадесет, четиринадесет часа, за да се наработят до насита, а на другия ден отново ги изхвърлят на улицата, без нищо, с което да подхранват своя порок. Всяка година във всяко производство безработицата се връща с редовността на сезоните. След убийствения за организма свръхтруд идва абсолютната почивка в продължение на два и четири месеца: и тогава няма работа, няма и ядене. Щом като порокът на труда е дяволски завинтен в сърцето на работниците; щом като неговите изисквания потушават всички други природни инстинкти; щом като количеството труд, което обществото изисква, е по необходимост ограничено от консумацията и от липсата на суровини — защо трябва да се нагълта за 6 месеца работата за цяла година? — защо тя да не се разпредели равномерно върху всичките дванадесет месеца и да не бъдат принудени всички работници да се задоволят с шест или с пет часа на ден през цялата година, вместо да си разстройват стомасите с порции от по дванадесет часа труд в продължение на шест месеца? — Осигурени от своята всекидневна част труд, работниците няма да си завиждат, не ще се бият, за да си грабват работата един на друг от ръцете и хляба от устата. Тогава, неизтощени физически и духовно, те ще започнат да се отдават на добродетелите на Мързела.

Затъпени от порока, работниците не могат да се издигнат до разбирането, че за да има работа за всички, тя трябва да се разпредели поравно, както водата в кораб, който е в беда. Индустриалците обаче, в името на капиталистическата експлоатация, от дълго време искат ограничаване на работния ден със закон. Пред комисията по въпросите на професионалното образование, един от най-големите промишленици в Елзас — г-н Букар от Гебвилер, заяви в 1860 година:

> «Дванадесетчасовият работен ден е много голям и трябва да се намали на единадесетчасов, а в събота работата трябва да се прекратява в два часа. Аз мога да дам съвет да се приеме тази мярка, колкото и да изглежда странна на пръв поглед. Ние опитахме това в някои индустриални предприятия през последните четири години и намерихме, че е добро, а средната продукция съвсем не намаля, но се повиши.»

В своето изследване върху машините М. Ф. Паси цитира следното писмо на един голям белгийски индустриалец, г-н М. Отвер:

> «Нашите машини, почти същите както в английските предачници, не произвеждат това, което би трябвало да произвеждат и което произвеждат същите тези машини в Англия, въпреки че тъкачите там работят дневно два часа по-малко. . . Ние всички работим *два дълги часа повече*. Убеден съм, че ако работехме единадесет часа вместо тринадесет, щяхме да имаме същата продукция и в резултат на това щяхме да произвеждаме по-икономично.»

От друга страна, г-н Льороа-Болио твърди, че:

> «Според наблюдението на един голям белгийски индустриалец седмиците, в които се пада някакъв празничен ден, не носят по-ниска продукция от обикновените седмици.»

Това, което народът, измамен в своята простотия от моралистите, не си е позволил никога, посмя да направи едно аристократическо правителство. Презирайки висшите морални и индустриални съображения на икономистите, които грачат, като зла прокоба, че да се намали с един час работата във фабриките, значи да се декретира разоряването на английската индустрия, правителството на Англия забрани със закон, който строго се спазва, да се работи повече от десет часа дневно; след това, както и преди, Англия си остава първата индустриална нация в света.

Големият английски опит е пред нас, пред нас е опитът на някои умни капиталисти: той показва неопровержимо, че за да се увеличи човешката производителност, трябва да се намалят часовете за труд и да се увеличат празниците и дните, в които се изплащат надниците. Френският народ обаче не е убеден в това. — Но ако едно жалко намаление от два часа е повишило за десет години почти с една трета английското производство*, какво главоломно развитие би придало на френското производство едно законно намаляване на работния ден на три часа? Не могат ли работниците да разберат, че като се претоварват с работа, те изтощават своите сили и силите на потомството си: че се изхабяват и преждевременно стават негодни за каквато и да било работа: че обладани, заслепени от една единствена страст, те вече не са хора, а човешки отломки, че убиват у себе си всички хубави способности, за да оставят само яростното безумие на труда.

Ах! Като папагалите в Аркадия, те повтарят урока на икономистите: «Да работим, да работим, за да увеличим националното богатство!» О, идиоти! Именно защото вие много работите, промишлените съоръжения се развиват бавно. Спрете да ревете и чуйте един икономист: той не е орел — става дума за г-н Л. Рейбо, когото имахме щастието да загубим преди няколко месеца:

> «Изобщо революцията в методите на работа се определя от условията на работната ръка. Щом като работната ръка предлага своите услуги на по-ниска цена, нея я прахосват, а когато нейните услуги станат по-скъпи, търсят да я пестят.»

За да бъдат капиталистите заставени да усъвършенствуват своите дървени и железни машини, трябва да се повишат надниците и да се намалят работните часове на машините от плът и кости. Искате доказателства за потвърждение? — те могат да се дадат със стотици. В предачеството самоходният стан (selfacting mule) беше изнамерен и приложен в Манчестер, защото предачите отказваха да работят толкова продължително, колкото по-рано.

В Америка машината навлезе във всички отрасли на земеделското производство — от правенето на масло до плевенето на посевите. Защо? Защото американецът, свободен и мързелив, предпочита хиляди пъти да умре, но не да живее скотския живот на френския селянин. Обработването на земята, така тежко в нашата славна Франция, така богато на преумора, за човека в американския запад е едно приятно занимание на чист въздух, което човек върши седнал, пушейки лениво своята лула.

---

* Ето, според известния статистик Р. Джифин от Статистическото бюро в Лондон, растящия прогрес на националното богатство на Англия и Ирландия за:

1814 г. — 55 милиарда франка
1865 г. — 162 милиарда франка
1875 г. — 212 милиарда франка.

IV

НОВА ПЕСЕН НА НОВ ГЛАС

Ако с намаляването на работното време се печелят за обществото нови механични сили, когато работниците бъдат задължени да консумират своите продукти, ще бъде спечелена огромна армия от работни сили. Тогава буржоазията, освободена от ролята си на универсален консуматор, ще бъде принудена да освободи тълпата от войници, съдии, фигарота,* сводници и т. н., която е отклонила от полезния труд, за да ѝ бъде в помощ при консумирането и разхищаването. Тогава именно пазарът на работната сила ще бъде неограничен. Тогава ще бъде необходим железен закон, който да наложи забрана върху труда: ще бъде невъзможно да се намери работа за този огромен рояк непроизводително доскоро население, по-многобройно от дървениците. А след това ще трябва да се помисли и за всички онези, които се грижат за задоволяването на техните дребнави и скъпи потребности. Когато няма да има лакеи и генерали, няма да има свободни и омъжени проститутки, които да се отрупват с дантели, няма да се леят топове, няма да се строят дворци, тогава ще трябва със сурови закони да се наложи на работниците и работничките от пасмантерията, плетенето на дантели, леенето на метали и строителството по хигиенични съображения да карат лодки и да се занимават с хореография за възстановяване на силите си и за подобряване на расата. От момента, в който европейските продукти ще се консумират на място и няма да се изнасят по дяволите, ще се наложи моряците, хората от екипажите и превозвачите да седнат и да свикнат да си въртят палците. Щастливите полинезийци ще могат тогава да се отдават на свободната любов, без да се страхуват от ритника на цивилизованата Венера и от заклинанията на европейския морал.

---

* От «Фигаро». Дума, създадена от Лафарг *(б. пр.)*.

Нещо повече. За да се намери работа за всички, които нямат стойност в сегашното общество, за да могат промишлените съображения да се развиват безгранично, работническата класа ще трябва, както буржоазията, да наруши своите въздържателски вкусове и да развие безкрайно своя консумативен капацитет. Вместо когато се храни, да изяжда една или две унции жилаво месо — в дните, когато изобщо яде месо — работникът ще яде приятни бифтеци от една или две ливри. Вместо да пие по малко лоши вина и да бъде по-католик от папата, той ще пие с големи препълнени чаши бордо или бургундско вино без промишлено «кръщаване» и ще остави водата за говедата.

Пролетариите са си наумили, че трябва да наложат на капиталистите десетчасов труд в ковачниците или в рафинериите. В това е голямата грешка, причината за социалния антагонизъм и за гражданските войни. Трудът ще трябва да се защищава, а не да се налага. На Родшилдовци и Сейовци ще бъде разрешено да докажат, че през целия си живот са били завършени нехранимайковци, и ако те се закълнат, че искат и занапред да живеят по същия начин, въпреки общото увлечение към труда, те ще бъдат зачислени на отчет в съответното кметство и ще получават всяка заран по една монета от двадесет франка за дребните си удоволствия. Социалните разногласия ще изчезнат. Рентиерите, капиталистите, всички първенци ще се присъединят към народа, след като се убедят, че съвсем не им искат злато, а напротив — искат да ги освободят от труда на свръхконсумацията и разхищението, с които са били обременени от рождение. Колкото до буржоата, които са неспособни да докажат качеството си на нехранимайковци, те ще бъдат предоставени на своите инстинкти: съществуват достатъчно неприятни професии, за да бъдат те устроени — Дюфор ще чисти обществените нужници. Галифе ще коли шугавите свине и краставите коне, членовете на комисията по помилванията ще бъдат изпратени в Поаси, за да маркират воловете и овцете за клане, сенаторите ще бъдат придадени към погребалните обреди и ще изпълняват ролята на гробари. За другите ще се намерят занятия, достъпни за тяхната интелигентност. Лоржерил, Брогли ще запушват бутилките с шампанско, но ще им се поставят намордници, за да не се напиват, Фери, Фрайсине и Тирар ще убиват дървениците и гадините в министерствата и в другите публични места. Но ще трябва обществените средства да се поставят извън досега на буржоата поради придобитите от тях навици.

Тежко и дълго ще бъде обаче отмъщението, наложено на моралистите, които извратиха човешката природа на фалшивите набожници, на лицемерите, на двуличниците

> «и на другите подобни, които са маскирани, за да лъжат хората. Защото те внушават на обикновените люде, че се занимават само със съзерцание и молитви, с пост и умъртвяване на чувствеността, че ядат колкото да подкрепят и поддържат своята бренна плът, а в действителност се угощават богато. Господ знае с какво! *Et Curius simulant, sed bacchanalia vivunt*[164]. Ще ги познаете веднага по червените морди и по тлъстите тумбаци. . .»[165]

В дни на големи народни веселия, вместо да зяпат фойерверките на «буржоазизма», на 15 август и на 14 юли комунистите и колективистите ще си подават шишетата, ще въртят на шиш свинските бутове и ще вдигат пълните чаши, а членовете на Академията на моралните и политическите науки, поповете с дълги и къси раса от църквите на икономистите, католиците, протестантите, юдеите, позитивистите и свободомислещите, на разпространителите на малтусианството и на християнския, алтруистичния, независимия морал или на морала на покорството, облечени в жълто, ще държат факлите, докато си изгорят пръстите, ще стоят гладни до галските жени и пред масите, натрупани с месо, плодове и цветя, и ще умират от жажда пред леещите вино бъчви. Четири пъти годишно, при смяната на сезоните, подобно кучетата на точиларите, ще ги затворят в големи колела и ще ги осъждат в продължение на десет часа да въртят на халос. Адвокатите и законодателите ще бъдат подложени на същото наказание.

При режима на мързела, за да се убива времето, което ни убива с всяка секунда, непремнно ще има спектакли и театрални представления. Това ще бъде работа тъкмо за нашите буржоазни законодатели. Тях ще ги организират в групи, които ще обикалят съборите и селищата, давайки представления. Генералите, с високи чизми, с гърди, покрити с акселбанти, храчки и кръстове на почетния легион, ще вървят по улиците и площадите, подканяйки добрите хора. Гамбета и неговият събрат Касаняк ще викат пред хората. Касаняк, във великолепен костюм на хвалипръцко, въртейки очите си, сучейки мустаците си ще бълва огън, ще заплашва всички с револвера на баща си и ще се скрива в някоя дупка, щом му покажат портрета на Лулие.* Гамбета ще говори за външната политика, за малка Гърция, която толкова главоболи и щяла да хвърли Европа в огъня, за да ограби Турция; за велика Русия, която го шашва, като обещава да направи Прусия на каша и иска западна Европа да се покрие с рани и гробове, за да си изпече работата на Изток и да задуши нихилизма у себе си: за г-н Бисмарк, който беше така добър да му разреши да се произнесе по въпроса за амнистията. . . После, разголвайки своя голям тързух, боядисан в три цвята,[166] той ще започне да бие на този тъпан сбор и ще изброи всички прелестни малки животни, птици, гъби, вина от Марго и Иквем, с които се е нагълтал, за да поощрява земеделието и да поддържа бодри избирателите от Белвил.

В бараката представлението ще започне с *Изборния фарс.* Пред избирателите с дървени глави и магарешки уши, буржоазните кандидати, облечени като палячовци, ще изпълняват танца на политическите свободи, като си бършат лицето и задника със своите избирателни програми, пълни с разни обещания, и ще говорят със сълзи на очи за славата на Франция, а главите на избирателите ще реват силно и в хор като магарета: и-а! и-а!

После ще започне голямата пиеса: *«Ограбването на богатствата на нацията».*

Капиталистическа Франция — грамадна жена, с космато лице и плешива глава, обезформена, мършава, подпухнала, бледа, с угаснали очи, сънлива и прозяваща се, се изтяга на едно кадифено канапе. В краката ѝ — индустриалният капитализъм, един гигантски организъм от желязо, с маймунска маска, машинално изяжда мъже, жени и деца, чиито страшни, сърцераздирателни викове изпълват въздуха. Банката, с хитро лице на бялка, с тяло на хиена и ръце на харпия обира сръчно от джоба му монети от по сто су. Орди от нещастни пролетарии, омършавели, в дрипи, ескортирани от жандарми с извадени саби, шибани от фуриите с бичовете на глада, поднасят в краката на капиталистическа Франция камари от стоки, бъчви с вино, чували със злато и с жито. Лангло, който държи с едната ръка панталоните си, а в другата завещанието на Прудон, стиснал бюджета между зъбите си, заема място начело на защитниците на богатствата на нацията и стои на пост. След като оставят това, което са донесли, работниците ще бъдат разгонвани с удари, с приклади и с щикове, а вратите ще се отворят за индустриалците и за банкерите. В пълно безредие те се юрват върху стоките, поглъщат памучни изделия, чували с жито, кюлчета злато, изпразват бъчвите: като не могат повече, изпоцапани и гнусни, те рухват в собствените си нечистотии и бълвоч. . . Тогава удря гръм, земята се разтърсва и се разтваря — появява се историческата Неизбежност. Тя с железен крак смачква главите на тези, които хълцат, влачат се, падат и не могат да избягат. С голямата си ръка тя събаря капиталистическа Франция, обезумяла и изпотена от страх.

---

* Лулие — генерал на Парижката комуна. *Бел. ред.*

*

Ако изтръгвайки от сърцето си порока, който я е обладал изцяло и унищожава природата ѝ, работническата класа се изправи с цялата си страшна сила не за да иска *Права на човека* — те са само права на капиталистическата експлоатация, не за да иска *Правото на труд,* — то е само право на мизерия, а за да изкове един железен закон, който забранява на всички хора да работят повече от три часа дневно. Земята, старата Земя ще тръпне от радост и ще почувствува как в нея се отприщва един нов свят. . . Но как да искаш такова мъжествено решение от един пролетариат, когото капиталистическият морал е развратил.

Както Христос, това печално олицетворение на древното робство, мъжете, жените и децата на Пролетариата ето вече цял век мъчително се катерят по стръмната голгота на мъките: от един век принудителният труд чупи костите им, убива плътта им, изпъва нервите им: от един век гладът измъчва червата им и създава халюцинации в главите им!. . . О, Мързел, смили се над нашата толкова дълга мизерия! О, Мързел, майко на изкуствата и на благородните добродетели, стани балсам за човешките скърби!

ПРИЛОЖЕНИЕ

Нашите моралисти са скромни хора. Те наистина измислиха догмата за труда, но се съмняват в нейната способност да успокоява душата, да радва духа и да поддържа правилното функциониране на бъбреците и на другите органи. Те искат да я изпробват върху народа, *in anima vili*[167], преди да я насочат срещу капиталистите, чиито пороци те имат мисията да оправдават и да разрешават.

Но, философи, които струвате по четири су дузината, защо си бъхтате мозъците да създавате един морал, който не смеете да препоръчате на своите господари? Вашата догма за Труда, с която така се гордеете, искате ли да я видите осмяна, презряна? Нека отворим историята на древните народи и това, което са писали техните философи и техните законодатели:

> «Не бих могъл да твърдя, пише бащата на историята Херодот, дали гърците дължат на египтяните омразата, която изпитват към труда, защото откривам, че същата омраза съществува и у траките, и у скитите, и у персите, и у лидийците. С една дума, защото у повечето от варварите тези, които изучават механичните занаяти, както и децата им, са гледани като последни граждани. . . Всички гърци са били възпитавани в тези принципи, особено Спартанците.»
>
> «В Атина гражданите са били истински благородници, които са се занимавали само с отбраната и с управлението на общността, както при дивите воини, от които те са произлезли. И тъй като е трябвало да разполагат с цялото си време, за да бдят със своите телесни и умствени сили за интересите на Републиката, те са натоварвали робите с цялата работа. . . Също и в Спарта, дори жените не е трябвало нито да плетат, нито да тъчат, за да не унижат своето благородство.»

Римляните познавали само две благородни и свободни занимания: земеделието и войната. Всички граждани по право живеели на издръжката на хазната и никой не е могъл да ги принуди да се издържат чрез някой от *sordidae artes*[168] (така наричат те занаятите), които по право се падали на робите. Старият Брут, за да вдигне народа, обвинил специално тиранина Тарквиний, че от свободните граждани бил направил занаятчии и строители.

Древните философи спореха за произхода на идеите, но бяха единодушни, когато ставаше дума за отвращението от труда.

> «Природата, казва Платон в своята социална утопия, в своята образцова *Република,* природата не е създала нито обущари, нито ковачи. Такива занимания израждат хората, които ги упражняват, жалки наемници, нещастници без име, лишени поради своето положение от политически права. Що се касае до търговците, привикнали да лъжат и да мамят, в града ще ги търпят само като необходимо зло. Гражданинът, който се е унижил да търгува в магазин, ще бъде преследван за това престъпление. Ако той признае грешката си, ще бъде осъден на една година затвор. Наказанието ще се удвоява при всяко повторение.»

В своята *Икономика* Ксенофонт пише:

> «На хората, които се отдават на ръчен труд, никога не се възлагат обществени длъжности и това е напълно справедливо. Повечето от тях, принудени по цял ден да седят на едно място, някои даже изложени на постоянен огън, не могат да не се изкълчат телесно, а много мъчно е духът да не пострада от това.»
>
> «Какво почтено може да излезе от един дюкян? — пита Цицерон. — И какво почтено може да произведе търговията? Всичко, което се нарича дюкян, е недостойно за честния човек. . . Търговците не могат да печелят, без да лъжат, а има ли нещо по-позорно от лъжата! Следователно трябва да се гледа като на нещо долно и отвратително на занаята на всички, които продават своите сили и своето производство. Защото всеки, който дава труда си за пари, продава себе си и се поставя в редиците на робите.»

Пролетарии, затъпени от догмата за труда, чуйте думите на тези философи, които ревниво са скривани от вас: Гражданин, който дава своя труд за пари, деградира в редиците на робите, той извършва престъпление, заслужаващо дълги години затвор.

Християнската тартюфщина и капиталистическият утилитаризъм не са могли да развратят тези философи на древните Републики. Като свободни хора те открито казваха това, което мислят. Платон, Аристотел — тези мислители-гиганти, до чиито глезени нашите Кузен, Каро и Симон могат да достигнат само като се повдигат на пръсти, са искали гражданите на техните идеални Републики да живеят при максимум свободно време, защото, добавя Ксенофонт, «трудът отнема всичкото време и не оставя никакво свободно време за Републиката и за приятелите.» Според Плутарх, голямото признание, което възхитеното потомство дава на Ликург[169] — наричайки го «най-мъдър от мъжете», идва от факта, че той е дал свободно време на гражданите на Републиката, забранявайки им какъвто и да било занаят.

Но ще ни отговорят хора като Бастиа, Дюпанлу, Боалио и компания от християнския и капиталистическия морал, тези философи, възхваляващи робството: — Отлично, но могло ли е да бъде другояче при съществуващите икономически и политически условия на тяхното време? Войната е била нормално състояние на античните държави. Свободният човек е бил длъжен да посвети своето време за обсъждане работите на Държавата и като бди за нейната защита. Занаятите са били тогава много примитивни и много груби, за да може човек, като ги упражнява, да продължава службата си на войник и на гражданин. За да имат войници и граждани, философите и законодателите са били длъжни да търпят робството в героичните Републики. — А моралистите и икономистите на капитализма не проповядват ли наемния труд — това съвременно робство? И кому капиталистическото робство дава свободно време? — На Ротшилд, на Шнайдер, на г-жа Бусико — безполезни и вредни роби на своите пороци и на своите слуги.

«Предразсъдъкът на робството господствуваше в съзнанието на Аристотел и на Питагор», писаха те надменно; Аристотел обаче предвиждаше, че

> «ако всеки инструмент можеше да използва без подканяне или от само себе си своите собствени функции, така както шедьоврите на Дедал[170] се движеха от само себе си, или както инструментите на Вулкан[171] започваха спонтанно да вършат своята свещена работа: ако например совалките на тъкачите тъчеха сами, майсторът не би имал нужда от помощници, нито господарят от роби.»

Мечтата на Аристотел е наша действителност. Нашите машини с огнен дъх, с железни крака, неуморими с чудноватата си производителност, неизчерпаеми, извършват покорно сами своята свещена работа. Обаче геният на големите философи на Капитализма си остава под властта на предразсъдъка за наемния труд — най-лошото от всички робства. Те още не разбират, че машината е изкупител на човечеството. Богът, който ще откупи човека от *sordidae artes* и от наемния труд. Богът, който ще му даде отдих и свобода.

КРАТКИ БИОГРАФИЧНИ ДАННИ ЗА ПОЛ ЛАФАРГ

1842 г., 15 януари — В Сантяго де Куба се ражда Пол-Лоран Лафарг.

1851 г. — Семейството на Пол Лафарг се премества в Бордо и той започва да учи в лицей (гимназия) в Бордо и Тулуза.

1861 г. — Пол Лафарг завършва лицея в Тулуза и по желание на родителите си се записва в медицинския факултет в Париж. Започва да участвува в опозиционното и републиканското движение през последните години на Втората империя във Франция.

1865 г., февруари — Пол Лафарг пристига в Лондон, за да информира Генералния съвет на Първия интернационал за състоянието на работническото движение във Франция. Не е установено по чие поръчение прави това пътуване.

1865 г., 29 октомври — 1 ноември — В Лиеж (Белгия) заседава Първият международен студентски конгрес, един от организаторите на който е Пол Лафарг. Първия ден на конгреса той произнася реч на тема «За атеизма, социализма и революцията». През тези дни в Брюксел се среща със стария Огюст Бланки, наскоро избягал от френските затвори.

1865 г., 26 декември — Пол Лафарг е изключен завинаги от парижкия университет и за две години от всички други университети във Франция. Причината е «проповядването на революционни идеи».

1866 г., 27 февруари — Пол Лафарг, който е емигрирал в Англия, е избран за член на Генералния съвет на Международната асоциация на работниците (Първия интернационал).

1866 г., 26 март — Генералният съвет на Интернационала избира Пол Лафарг за секретар-кореспондент за Испания. Този избор се потвърждава от Втория (Лозана, 1867 г.) и Третия (Брюксел, 1868 г.) конгрес на Интернационала.

1866 г., 15 юли — В статията си «Класовата борба», поместена във вестника на Шарл Лонге «La Rive goche», Пол Лафарг за първи път се позовава на Карл Маркс, като цитира «Мизерия на философията», което показва, че вече е скъсал с прудонизма и е застанал на позициите на марксизма.

1868 г., 2 април — Пол Лафарг се оженва за Лаура, втората дъщеря на Карл Маркс.

1868 г. — Пол Лафарг завършва медицина в Лондон и започва там лекарска практика.

1870 г., януари — Умира на тримесечна възраст второто дете на Лаура и Пол Лафарг.

1870 г., началото — Семейството на Пол Лафарг се премества от Лондон в Париж.

1870 г., 2 септември — Семейството на Пол Лафарг пристига в Бордо.

1871 г., 7—18 април — Пол Лафарг посещава обсадения от пруските войски и от войските на буржоазното правителство Париж. Установява връзка с парижките секции на Интернационала и с редица дейци на Парижката Комуна.

1871 г., 23 април — Полицията в Бордо поставя под наблюдение Пол Лафарг и се готви да го арестува.

1871 г., 30 април — В общинските избори в Бордо името на Пол Лафарг фигурира в общата листа на местната секция на Интернационала в някакъв Комитет за общинска еманципация, които декларират, че възприемат «напълно програмата на Парижката комуна».

1871 г., май — Семейството на Пол Лафарг и присъединилите се към тях две други дъщери на Карл Маркс са принудени поради полицейските преследвания да напуснат Бордо. На първо време отиват в селския район Сен Годен (департамент Вин), а после в Люшон (департамент Горна Гарона) до границата с Испания.

1871 г., 31 юни — В парижката поща полицията спира едно писмо на Пол Лафарг до Карл Маркс в Лондон. Издава се заповед за арестуването му като «метежник».

1871 г., 26 юли — В Люшон умира третото дете на Лаура и Пол Лафарг — момиченце на няколко месеца.

1871 г., началото на август — Пред заплахата да бъде арестуван, Пол Лафарг със семейството си и двете други дъщери на Карл Маркс преминават в Испания.

1871 г., 11 август — По искане за екстрадиция от страна на френското правителство Пол Лафарг е арестуван в испанския град Хуеска.

1871 г., 21 август — Испанските власти отказват да екстрадират във Франция Пол Лафарг и го освобождават от ареста.

1871 г., ноември — Пол Лафарг установява връзка с Енгелс в Англия и получава указание да остане за известно време в Испания, за да работи в местните федерации на Интернационала.

1871 г., декември — В Мадрид заедно с Пабло Иглезиас, Мора и др. Пол Лафарг започва издаването на вестник «La Emancipation» и води борбата против силното влияние на анархистите в испанската федерация на Интернационала.

1872 г., 4—11 април — Под името Пабло Фарга Пол Лафарг взема участие в конгреса на испанската федерация на Интернационала в Сарагоса и се сблъсква с анархистичното мнозинство.

1872 г., май — В Мадрид умира и последното дете на Лаура и Пол Лафарг — първородният им син Етиен (роден в 1868 г.).

1872 г., 3 юни — Девет души, включително Пол Лафарг, са изключени от Мадридската федерация на Интернационала, а след една седмица (9 юни) и от Испанската федерация.

1872 г., юни — Изключените девет членове на Интернационала, включително Пол Лафарг, създават Новата мадридска федерация, утвърдена впоследствие от Генералния съвет на Интернационала.

1872 г., 15 декември 1873 г., 2 януари — В Сарагоса и Кордова заседава конгресът на испанската федерация на Интернационала, на който Пол Лафарг отстоява принципите на марксизма против идеите на Бакунин и анархизма.

1873 г., януари — Пол Лафарг посещава столицата на Португалия Лисабон, за да активизира дейността на португалската секция на Интернационала, основана с неговото участие предната година.

1873 г., май — Второто посещение на Пол Лафарг в Лисабон.

1873 г., 5 септември — На Петия (Хагски) конгрес на Интернационала Пол Лафарг гласува за изключването на Бакунин и Ж. Гийо от Международната асоциация на работниците и за пренасянето седалището на Генералния съвет в Америка. Заедно с Карл Маркс и Фридрих Енгелс написва брошурата «Съюзът на социалната демокрация и Международната асоциация на работниците», в която окончателно се разобличават разколническите и провокаторски действия на анархистите. След Хагския конгрес Пол и Лаура Лафарг се завръщат в Лондон.

1879 г., октомври — Марсилският работнически конгрес приема резолюция за обобществяването на всички средства за производство и за необходимостта от създаването на работническа партия във Франция.

1880 г., 21 януари — 15 август — Излиза втората серия на вестника на Жул Гед «L'Egalité» («Равенството») като пропагандатор на колективизма. (Първата серия на този вестник се отнася към 1877—1878 г., когато е бил спрян от властта). Пол Лафарг активно сътрудничи във втората серия, макар и отдалеч (Лондон). Този път вестникът спира по липса на средства.

1880 г., май — В дома на Карл Маркс в Лондон се събират Маркс, Енгелс, Гед и Лафарг и написват програмата на Френската работническа партия. Маркс написва теоретическата част, а Гед и Лафарг — практическата.

1880 г., юли — Работническият конгрес в Париж окончателно решава създаването на Френската работническа партия и приема написаната от Маркс, Гед и Лафарг програма. От този момент до края на живота си Пол Лафарг постоянно е избиран за член на Националния съвет на тази партия (после на Обединената френска социалистическа партия).

1880 г. — Пол Лафарг публикува статията «Прудонизмът е зад нас».

1881 г., 11 декември
1882 г., 5 декември — Излиза третата серия на «Равенството», вече като «орган на Френската работническа партия». Редактори заедно с Жул Гед са Пол Лафарг, Габриел Девил, Масар. Това е периодът на най-активното сътрудничество на Лафарг в този вестник. Спира поради осъждането на Гед и Лафарг.

1882 г., 5 април — Пол и Лаура Лафарг окончателно се установяват в Париж.

1882 г., 12 декември — Пол Лафарг е арестуван и изправен пред съда в Мулен. Обвинен е в подстрекателство към убийства и грабежи, защото на едно работническо събрание е казал: «Трябва да се обере Националната банка, която Комуната пощади». Осъден е на 6 месеца затвор и 100 франка глоба. По подобно обвинение и със същата присъда е осъден и Жул Гед.

1883 г., 21 май
— 21 ноември — Пол Лафарг излежава присъдата си и в затвора написва «Правото на мързел».

1883 г. — Пол Лафарг написва «Икономическият материализъм на Карл Маркс».

1885 г., 21 май — Пол Лафарг отново е в затвора за два месеца, понеже е отказал да плати наложената му по предишната присъда (1883 г.) глоба. Сумата, събрана от другарите му за заплащане на глобата, той внася в партийната каса. В затвора написва «Легендата за Виктор Юго».

1886 г., 3 юни — Заедно с Жул Гед, Едуард Вайан, Луиза Мишел и др. Пол Лафарг говори на публично събрание в Париж в подкрепа на стачкуващите миньори от Деказвил. Изправен пред съда за подстрекателство, този път е оправдан от последната инстанция.

1887 г. — Излиза статията на Пол Лафарг «На другия ден след революцията».

1889 г., 14 юли — В деня на стогодишнината на френската революция в Париж тържествено се открива Първият (учредителен) конгрес на Втория интернационал. Присъствува и Фридрих Енгелс. Конгресът открива с пламенно слово Пол Лафарг, който подчертава категорично социалистическия характер на конгреса и на участвуващите в него партии и организации. Избран е във всички ръководни органи на новия Интернационал.

1890 г. — Пол Лафарг написва изследването «Престъпността във Франция през периода от 1840 г. до 1886 г. (развитие и причини)».

1891 г., 4 и 5 юли — Съдът в Дуе (департамент Нор) осъжда Пол Лафарг на една година затвор за подстрекателство към бунт. Повод за това е кървавата разправа на полицията с работниците във Фурми и други две съседни работнически селища на 1 май същата година.

1891 г., 1 август — Пол Лафарг влиза в затвора по силата на присъдата от Дуе.

1891 г., октомври — От затвора Пол Лафарг се обръща с позив към избирателите за предстоящите извънредни парламентарни избори в гр. Лил, където е поставена и неговата кандидатура.

1891 г., 25 октомври — В Лил при първия тур на изборите Пол Лафарг получава най-много гласове — 5005.

1891 г., 9 ноември — В Лил при втория тур на изборите Пол Лафарг има 6420 гласа и е на първо място. Следва да бъде обявен за депутат.

1891 г., 21 ноември — Новоизбраният депутат Пол Лафарг е освободен от затвора.

1891 г., 7 декември — Камарата на депутатите с 357 гласа срещу 27 утвърждава избора на Пол Лафарг за депутат.

1891 г., 8 декември — Първият депутат социалист в историята на френския парламент — Пол Лафарг, влиза в Бурбонския дворец, където заседава камарата. Същия ден той произнася първата си парламентарна реч и внася предложение за обща амнистия, отхвърлено от правителственото мнозинство.

1892 г. — Конгресът на Френската работническа партия в Марсилия при много активното участие на Пол Лафарг приема основите на набелязаната от него аграрна програма на партията.

1892 г. — Пол Лафарг написва «Теорията за стойността на Маркс и буржоазните икономисти»

1892—1893 г. — Пол Лафарг пише «Към въпроса за народонаселението във Франция».

1893 г. — Нови парламентарни избори. Под предлог че увеличава броя на мандатите, правителството откъсва по-голямата част от град Лил от избирателната колегия на Пол Лафарг и същевременно присъединява към нея шест консервативни селски общини. В резултат на това Лафарг загубва депутатския си мандат и никога повече не поставя кандидатурата си в никакъв вид избори в буржоазна Франция.

1894 г. — Конгресът на Френската работническа партия в Нант приема окончателно аграрната програма на партията, изработена от Лафарг и Гед.

1894 г. — Пол Лафарг написва «Френският език преди и след революцията».

1895 г., 12 януари — На публичен диспут с Жан Жорес Пол Лафарг говори на тема «Идеализъм и материализъм при обясняването на историята».

1896 г. — Излиза «Отговор на критика на Карл Маркс» от Пол Лафарг.

1901—1902 г. — В отпор срещу засилващия се ревизионизъм и опортюнизъм, олицетворяван във Франция от социалиста Милеран, станал министър в буржоазното правителство, Френската работническа партия окончателно взема курс към обединяване на социалистическите сили.

1902 г. — Жан Жорес основава Френската социалистическа партия.

1903 г. — Излиза книгата на Пол Лафарг «Американските тръстове».

1905 г.	— Окончателно обединяване на Френските социалисти във Френската социалистическа партия («Френска секция на работническия интернационал»—SFIO), при доминираща роля на реформисткото крило в нея. Пол Лафарг е неизменно избран в ръководните ѝ органи.
1907 г.	— На конгреса на Френската социалистическа партия в Нанси Пол Лафарг енергично защищава антимилитаристката линия на Интернационала.
1908 г.	— Пол Лафарг активно участвува в конгреса на партията в Тулуза.
1909 г.	— Излиза книгата на Пол Лафарг «Икономическият детерминизъм на Карл Маркс».
1911 г., 25 срещу 26 ноември	— Пол и Лаура Лафарг доброволно слагат край на живота си. В оставеното писмо той пише: «Здрав тялом и духом, аз се самоубивам преди безжалостната старост, която една след друга ми отне всички радости и наслади от живота, физическите и умствените ми сили, да успее да парализира енергията ми, да сломи волята ми и да ме превърне в тежест за самия мене и за другите. Аз отдавна съм си обещал да не прекрача седемдесет годишната възраст и предварително съм определил времето, когато ще си отида от живота.» Писмото завършва с думите: «Умирам с радостната увереност, че бъдещето, в името на което съм се борил 45 години, ще възтържествува. Да живее комунизмът, да живее международният социализъм».
1911 г., 3 декември	— Пол и Лаура Лафарг са погребани на гробището Пер Лашез в Париж при стената на комунарите. — На погребението говорят много оратори, между които Владимир Илич Ленин, Александра Колонтай, Едуард Вайан, Жюл Гед, Жан Жорес, Кей Харди, Карл Кауцки, Жорж Брак и др.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Левкип* (V в. пр. н. е.) — древногръцки философ, материалист, смята се за родоначалник на атомистичната школа.

[2] *Демокрит* (прибл. 460—370 г. пр. н. е.) — древногръцки философ-материалист, глава на атомистичната школа.

[3] *Далтон,* Джон (1766—1844) — голям английски физик и химик, пръв открил атомния строеж на материята.

[4] *Птоломей,* Клавдий (втората половина на II в.) — гръцки астроном от римската епоха, автор на геоцентричната хипотеза за вселената, господствувала дълги векове, чак до Коперник.

[5] *Малтус,* Томас Роберт (1766—1834 г.) — английски свещеник и буржоазен икономист, автор на реакционния «Опит върху закона за народонаселението». Според Малтус, докато населението на земята расте в геометрична прогресия, развитието на средствата за производство се движи в аритметична прогресия. Разривът между двете бил естествен и вечен закон; неговото гибелно действие може да се забави само с ликвидиране на пренаселеността, а това вършат войните, масовите епидемии, намаляването на раждаемостта и т. н.

[6] *Хелмхолц,* Херман Людовик Фердинанд (1821—1894 г.) — виден немски физик и математик, дал математически израз на закона за съхранението на енергията при превръщането ѝ.

[7] *Кибела* или Цибела — богиня на древна Фригия, във вътрешността на Мала Азия.

[8] *Тертулиан* (около 155—220 г.) — латински писател, защитник на християнството.

[9] *Августин* (353—430 г.) — наречен от католишките богослови «блажени», виден представител на раннохристиянската философия. Разглежда историята като борба между църквата и сатаната.

[10] *Ескулап,* на латински език Асклепий — бог на лечението в гръцката и римската митология.

[11] *кралят-слънце* — прозвище на френския крал Людовик XIV.

[12] *Жозеф дьо Местр* 1753—1821 г.) — френски писател, враг на Френската революция и апологет на стария (феодалния) режим.

[13] *Лайбниц,* Готфрид Вилхелм (1646—1716 г.) — голям немски философ и математик, основоположник на диференциалното

смятане и на философския възглед за монадите като основен елемент на материалния свят.

[14] *Фрейсине,* Шарл Луи (1828—1923) — френски политик, стопански деец и учен.

[15] *Поанкаре,* Анри (1854—1912 г.) — голям френски математик, привърженик на философския идеализъм.

[16] *Лобачевски,* Николай Иванович (1793—1856 г.) — голям руски учен-математик, един от създателите на неевклидовата геометрия.

[17] *Босюе,* Жак (1627—1704 г.) — кардинал и религиозен философ, писал върху философията и историята.

[18] *Анаксагор* (500—422 г. пр. н. е.) — философ-материалист; изгонен от Атина като безбожник.

[19] *Ариаднината нишка* — ръководната нишка; изразът е от гръцката митология.

[20] *Спенсер,* Херберт (1820—1903 г.) — английски философ, социолог и психолог, представител на позитивизма.

[21] *Конт,* Огюст (1798—1857 г.) — френски философ, основател на школата на позитивизма.

[22] *Лесепс,* Фердинан (1805—1894 г.) — френски инженер, автор на проекта и ръководител на прокопаването на Суецкия канал, после автор на проект за Панамския канал.

[23] *«Най-великата Панама»* — става дума за прочутата финансова афера около проекта за прокопаването на Панамския канал, разкрита в 1888 г. През 1891 г. започнало съдебно дирене, при което било установено, че корупцията е обхванала висшите обществени и политически среди.

[24] *Вандервелд,* Емил (1866—1938 г.) — белгийски политически деец, десен социалист, един от водачите на II Интернационал.

[25] *Вико,* Джанбатиста (1688—1744 г.) — италиански хуманист, родоначалник на философията на историята.

[26] Навсякъде Пол Лафарг употребява френската дума justice — правосъдие, право, правда, справедливост, в смисъл на справедливост. Запазваме в превода думата «справедливост», както това е правено във всички досегашни публикации на български и на руски език.

[27] *Фиджи* — остров от Полинезийския архипелаг в Тихия океан.

[28] *Орест* — син на Агамемнон, търсещ възмездие за убийството на баща си. Легендата за Клитемнестра, Агамемнон и Орест е разработвана многократно в древногръцките трагедии на Есхил, Софокъл и Еврипид.

[29] *Ахил, Патрокъл, Агамемнон, Хектор* — герои от «Илиадата» на Омир.

[30] *Клитемнестра* — съпруга на Агамемнон, заедно с любовника си убила мъжа си след завръщането му от Троянската война,

[31] *Хекатонхейри* — митични гиганти, имащи по 50 глави и 100 ръце.

[32] *Еди* — стари скандинавски свещени книги.

[33] *Поликсена* — персонаж от «Илиадата» на Омир.

[34] *вендета* — корсиканска дума, станала във всички езици синоним на «кръвно отмъщение».

[35] *Плутарх* (прибл. 45—120 г.) — гръцки историк и моралист, оставил много съчинения, които са богат извор за запознаване със старата гръцка и римска история.

[36] *Йехова* — едно от наименованията на бога в юдейската религия.

[37] *Диодор Сицилийски* (I век пр.н.е.)—древногръцки историк, роден в Сицилия, автор на «Историческа библиотека» (40 книги, от които са се запазили 15).

[38] *друиди* — жреци при галските племена.

[39] *Ареопаг* — върховният съд в древна Атина.

[40] *Арес* — бог на войната в гръцката митология.

[41] *Посейдон* — бог на морето в гръцката митология.

[42] *Цефал* (Кефал) — в гръцката митология — красив ловец, в когото се влюбила богинята на зората Еос.

[43] *Солон* (прибл. 634—559 г. пр. н. е.) — древногръцки държавник и поет, първи законодател в Атина от историческата епоха.

[44] *Атриди* — според «Илиадата» на Омир това са Агамемнон и Менелай, синове на Атрей — цар на Микена.

[45] *алфесибоя* — донасящ волове; момиче, за което дават много добитък.

[46] *Феникс* — според «Илиадата» на Омир тесалийски старец, един от гръцките пратеници, уговарящи Ахил да продължи да воюва

[47] *Сага* — старо скандинавско поетично предание.

[48] *Хобс*, Томас (1588—1679 г.) — голям английски философ-материалист.

[49] *Прудон*, Пиер Жозеф (1809—1865 г.) — френски дребнобуржоазен социалист, чиито философски, социални и икономически възгледи са залегнали в основата на идеологията на анархизма.

[50] *Морган*, Луи — американски етнолог от XIX в., автор на «Първобитното общество», книга, написана в резултат на неговите изследвания на старите обществени форми при индианците в Северна Америка.

[51] *Мелеагър* (края на II — началото на I в. пр.н.е.) — гръцки поет — лирик и сатирик, родом от Гадара в Палестина.

[52] *Хезиод* (вероятно между VIII и VII в. пр. н. е.) — родом от Беотия; счита се, редом с Омир, за родоначалник на гръцката поезия в древността; създал е така наречената дидактическа поезия.

[53] *бургунди* — романизовано германско племе, живяло след V в. в югоизточната част на днешна Франция.

[54] *Песента за Ролан* — средновековен френски рицарски епос.

[55] *Велейус* Патеркулус — римски историк, живял до първото десетилетие на I в. от н. е.

[56] Епаминонд (прибл. 420—363 г. пр. н. е.) — голям пълководец и военен стратег от древния гръцки град Тива, победил спартанските войски във втората Пелопонеска война.

[57] *Варон* (116—27 г. пр. н. е.) — римски писател.

[58] *Тукидит* — един от големите историци на древността, съвременник на Пелопонеската война (431—404 пр. н. е.).

[59] *Ксенофонт* (прибл. 440—354 пр. н. е.) — древногръцки политически деец и историк.

[60] *Зенон* (прибл. 336—264 г. пр. н. е.) — древногръцки философ, основател на школата на стоицизма.

[61] *Архилох* (VII в. пр. н. е.) — древногръцки поет, автор на голям брой елегии, басни, химни, епитафии. Като наемен войник воювал в Тракия, на остров Тасос, остров Евбея, в южна Италия и другаде.

[62] *Нестор* — според «Илиадата» е бил цар на Пилос; най-възрастният и най-мъдрият от участниците в обсадата на Троя.

[63] *Сервий Тилий* (VI в. пр. н. е.) — предпоследният цар на Рим преди обявяването на републиката; на него се приписват много социални и държавно-административни реформи, подготвили фактически републиката.

[64] *Диагорас* от Мелос (V в. пр. н. е.) — поет, изгонен от Атина като безбожник.

[65] *Протагор* (V в. пр. н. е.) — философ-софист, изгонен в 417 г. пр. н. е. от Атина.

[66] *присъединяването на Хавайските острови* към САЩ е станало в 1898 г.

[67] *Рузвелт,* Теодор (1858—1919 г.) — президент на САЩ от 1901 до 1908 г.

[68] *доктрината Монро* — провъзгласена от президента на САЩ Джеймс Монро (1758—1831 г.), който в едно послание до американския Конгрес през месец декември 1823 г. се обявява против намесата на други страни в «американските работи» и издига девиза «Америка за американците», станал по-късно прикритие на империалистическата експанзия на САЩ в Латинска Америка.

[69] *испанно-американската* война за Куба и другите испански владения в Караибско море и в Тихия океан (1898 г.).

[70] *войната в 1861 г.* — гражданската война в северна Америка.

[71] *Ренан,* Ернест (1823—1892 г.) — френски писател, историк, рационалист.

[72] *едва започна от 1876 г.* — има се предвид първият работнически конгрес във Франция (Париж, октомври 1876 г.) след поражението на Парижката комуна.

[73] *държавният преврат от 1851 г.* — с който Наполеон III се обяви първоначално за президент, а после за император на Франция.

[74] *Кабе,* Етиен (1788—1856 г.) — френски комунист-утопист, автор на «Пътешествие в Икария»; организатор на икарийските комуни в САЩ през втората половина на XIX в.

[75] *Тиер,* Луи Адолф (1797—1877 г.) — политически деец, министър-председател на Франция; палач на Парижката комуна.

[76] *Crédit Mobilier* — голяма френска банка на братята Емил и Исак Перейра, създадена и действувала под покровителството на Наполеон III с цел да се централизират и експлоатират по-интензивно финансовите и промишлените капитали на Франция; банкрутирала с голям скандал.

[77] *Гамбета,* Леон-Мишел (1838—1882 г.) — френски политически деец. Започнал своята кариера като оратор на лявото крило на буржоазно-републиканската опозиция, той постепенно се отказва от демократичните и социални реформи, които е защищавал.

[78] *Сатори* — затвор в Париж, където още през кървавата седмица на месец май 1871 г. са извършвани масови разстрели на комунари.

[79] *херкулесови стълбове* — древногръцкото название на Гибралтарската скала; тогавашните мореплаватели рядко са напускали водите на Средиземно море.

[80] *Гед,* Жул (1845—1922 г.) — голям деец на френското работническо движение и социализма; основател заедно с Пол Лафарг на Френската работническа партия; редактор на вестник «L'Egalité» («Равенство») и други социалистически вестници; съавтор, заедно Карл Маркс и Пол Лафарг, на първата марксистка програма на Френската работническа партия, известна под името Хаврска програма.

Талантлив публицист, Ж. Гед твърде много допринася за разпространението на марксизма във Франция. Той обаче не успява да се ориентира правилно в процесите, съпътствуващи прерастването на капитализма в империализъм, по време на Първата световна война заема социалшовинистична позиция.

[81] *Малон,* Беноа (1841—1893 г.) — френски социалист, опортюнист, теоретик на «интегралния социализъм»; издава редица вестници и списания, в които сътрудничат и автори като Лафарг, без да споделят идеите на Малон.

[82] *д-р Евелинг,* Едуард (1851—1898 г.) — английски социалист и

организатор на работническото движение, член на Интернационала, съпруг на третата дъщеря на Карл Маркс — Елеонора.

[83] *Пиа,* Феликс (1810—1889 г.) — френски дребнобуржоазен радикал, републиканец, участник в Парижката комуна, но играл в нея негативна роля; противник на марксизма и на Интернационала; автор на романтични пиеси.

[84] *Фаер,* Жул (1809—1880 г.) — политически деец, министър в реакционното Версайско правителство на Тиер, което потопи в кръв Парижката комуна.

[85] *Фери,* Жул (1832—1892 г.) — френски буржоазен реакционен политик.

[86] *Лонге,* Шарл (1839—1903 г.) — член на Генералния съвет на Интернационала, бланкист, комунар, впоследствие социалреформист; съпруг на голямата дъщеря на Карл Маркс — Жени.

[87] *Журд,* Франсиз (1843—1893 г.) — комунар, член на комисията по финансовите въпроси при Съвета на Парижката комуна, осъден на заточение.

[88] *Брус,* Пол (1844—1912 г.) — лекар, член на Интернационала, анархист, по-късно — посибилист и реформист.

[89] *Алеман,* Жан (1843—1935 г.) — работник-печатар, комунар, заточеник на о-в Нова Каледония, член на Френската работническа партия при основаването ѝ; по-късно става посибилист и член на Френската социалистическа партия.

[90] *буланжисткатa криза* — в периода от 1886 до 1889 г. генерал Буланже се стреми към властта и с демагогия създава масово движение в своя подкрепа.

[91] *Жорес,* Жан (1859—1914 г.) — виден френски политически деец, историк; основател на Френската социалистическа партия и един от ръководителите ѝ след обединението на социалистическите партии в 1905 г.; реформист, ярък антимилитарист, убит от агент на буржоазната реакция в самото начало на Първата световна империалистическа война.

[92] *Милеран,* Етиен Александър (1859—1943 г.) — адвокат и политик, след 1891 г. се присъединява към социалистическото движение чрез групата на така наречените «независими», избран за депутат във френския парламент, изменя на социализма и става министър в буржоазното правителство. Името му и термина «милеранизъм» са станали символ на измяна на интересите и борбите на пролетариата.

[93] *Жул Симон* (1814—1896 г.) — френски политически деец, умерен републиканец.

[94] Става дума за въстанието от 18 март 1871 г. в Париж, проведените на 22 март избори и обявяването на Комуната на 26 март с. г.

[95] *Великият Революционер* — град Париж.

[96] *юнските дни* — през юни 1848 г. е бил разгромен опитът на парижките работници да защитят революцията.

[97] *Толен,* Анри Луи (1828—1897 г.) — парижки работник, активен участник в борбата против Втората империя, участвувал в Учредителния конгрес на Първия интернационал в Лондон; първоначално прудонист, впоследствие избран за сенатор и по време на Парижката комуна окончателно преминал в лагера на буржоазната реакция.

[98] *Дювал,* Емил-Виктор (1841—1871) — работник-леяр, един от военните ръководители на Парижката комуна, комендант на нейната полицейска префектура. Разстрелян от версайците.

[99] *Варлен,* Луи Йожен (1839—1871 г.) — герой на Парижката комуна, работник, член на Интернационала, избран в Съвета на Комуната, следвал пролетарската линия в борбата, чертана от Карл Маркс; разстрелян от войските на Версайското правителство на улицата в Париж.

[100] *Флуранс,* Гюстав (1838—1871 г.) — френски революционер-демократ, учен-физиолог, отстранен от парижкия университет заради атеистичната насоченост на своите лекции. В 1866 г. участвува във Въстанието на гърците на о-в Крит. След септември 1870 г. командува 5 батальона от националната гвардия. Заедно с Бланки ръководи въстанието от 31 октомври, за което задочно е осъден на смърт. Член на Парижката комуна и на нейния военен съвет. Зверски убит от войниците на Версайското правителство.

[101] *Тони Мулен* (1832—1871 г.) — известен лекар в Париж, революционер-демократ; в дните на Парижката комуна член на ЦК на Националната гвардия. Разстрелян от войските на Версайското правителство на улицата в Париж.

[102] *Масар* — участник в основаването на Френската работническа партия, един от редакторите през третия период на вестник «*L'Egalite*» заедно с Гед и Лафарг; впоследствие преминава на буржоазни позиции.

[103] *от различните части на своя юпитеровски мозък* — според легендата богиня Атина била родена от главата на Зевс (Юпитер).

[104] *в 1830 г.* — става дума за юлската революция, която свали династията на Бурбоните във Франция, но на престола се покачи Луи Филип от Орлеанската династия.

[105] *Революцията от 4 септември* — след разгрома на френските войски при Мец и Седан във Френско-пруската война (1870 г.) и след пленяването на Наполеон III от неприятеля в Париж избухва революция, която на 4 септември обявява републиката.

[106] *драконовските закони* — става дума преди всичко за Бисмарковия «изключителен закон за социалистите», издаден на 19 октомври 1878 г.; с него се забранява всякаква политическа дейност на социалистическата партия.

[107] *Меликов* — руски реакционен политик, царски министър на вътрешните работи и на полицията.

[108] *Солсбъри* Робърт] (1830—1903 г.) — шеф на английската консервативна партия, по това време министър-председател и министър на външните работи.

[109] *Катков,* М. Н. (1818—1887 г.) — руски писател и политик, панславист и краен реакционер, идеолог на царизма.

[110] *дерулedска. . . буржоазия* — по името на Пол Дерулед (1846—1914) — френски поет и политик, краен шовинист.

[111] *Тонкин* — старо название на Индокитайския полуостров.

[112] *Бонтувци* — от името на Бонту — основател на католическата банка Union Gènérale, осъден след фалирането ѝ в 1882 г.

[113] *Мак Махон,* Патрис (1808—1893 г.) — френски аристократ, маршал, играл крайно реакционна политическа роля.

[114] *Буланже,* Жорж (1837—1891 г.) — френски генерал, участвувал в разгрома на Парижката комуна, по-късно се опитва да играе политическа роля и да стане диктатор.

[115] *Ферон,* Теофил-Адриен (1830—1894) — френски генерал, министър на войната в 1887 г.

[116] *Галифе,* Гастон Александър Огюст-маркиз (1830—1909 г.) — генерал, палач на Парижката комуна, известен със своята жестокост; по-късно министър на войната.

[117] *Блюхер,* Гебрахт Леберехт (1742—1819 г.) — пруски маршал, един от победителите на Наполеон Бонапарт при Ватерло в 1815 г., влязъл след това с войските си в Париж.

[118] *Молтке,* Хелмут (1800—1891 г.) — пруски фелдмаршал, главнокомандуващ във Френско-пруската война.

[119] Във вестник «Кри дю пьопл» на писателя-комунар Жюл Велес на 9 април 1886 г. Пол Лафарг публикува подробна информация за масовото събрание в Белвил (предградие на Париж), станало на 7 с. м. в подкрепа на стачкуващите миньори от Деказвил. Събранието е било открито и ръководено от известния комунар и журналист Анри Рошфор. На него са говорили Едуард Вайан, Жюл Гед, Луиз Мишел и др. Поместваме откъс от речта на Пол Лафарг по текста на тази информация.

[120] Обикновено Пол Лафарг рязко критикува Гамбета, но тук той очевидно се съобразява с обстоятелството, че говори пред събрание, свикано от различни демократични групи, включително и от последователи на покойния вече Гамбета.

[121] *Локроа и Фрайсине* — двама министри на стопански министерства в този момент.

[122] *Авейрон* — район на Франция.

[123] *Дюк и Рош* — журналисти-демократи от буржоазния вестник «L'Intransigeant», арестувани на 4 април 1886 г. в Деказвил и после осъдени на по 15 месеца затвор като «подстрекатели към бунт» в миньорското селище.

[124] *Басли* е бил местният депутат в парламента.

[125] *Камелина,* Зефирен (1840—1932 г.) — прочут пролетарски революционер-комунар, по-късно член на Френската комунистическа партия.

[126] Статия, публикувана на 2 октомври 1886 г. в отговор на писмо на читател.

[127] *Дрюмон* — евреин на служба на йезуитите, автор на антисемитски книги и издател на антисемитския вестник «Свободна дума», чиято дейност е рязко осъдена в една резолюция на конгреса на Френската работническа партия през 1898 г., състоял се в Монлюсон.

[128] *Мирес* — банкер-евреин, крупен борсов спекулант.

[129] *Франкел,* Лео (1844—1896 г.) — роден в Унгария; член на Съвета на Парижката комуна, след поражението емигрирал в Лондон; член на Интернационала.

[130] Всички изброени тук имена принадлежат на известни тогава дейци на германската социалдемократическа партия.

[131] *Ледрю-Ролен,* Александър Огюст (1807—1974 г.) — буржоазен демократ, член на Временното правителство след революцията през февруари 1848 г., взел дейно участие в разгромяването на работническото въстание в Париж през юни с. г.

[132] *Луи Блан* (1811—1882 г.) — социалист-утопист историк, деец на революцията от 1848 г., близък на републиканското буржоазнодемократично течение в нея.

[133] Заглавието е от редакцията на настоящото издание.

[134] *Фалиер,* Арман (1841—1931 г.) — буржоазен политик; от 1906 до 1913 г. председател на Френската република.

[135] *Лебел,* Никола (1838—1891 г.) — изобретател на пушката с пачка от няколко патрона, въведена във френската армия през 1881 г., която се е използвала чак до навечерието на Втората световна война.

[136] Съдът в Дуе осъдил Пол Лафарг на една година затвор, а втория подсъдим — местен работнически организатор — на 6 години. Във в. «Le Socialiste» на Беноа Малон от 8 юли 1891 г. Лафарг дава подробна информация за процеса, завършваща с думите: «Съдебното жури, съставено от капиталисти, земевладелци и индустриалци, спаси обществото, като ме осъди.»

[137] Вж. бел. 78.

[138] *Вадингтон,* Уилям (1838—1882 г.) — френски политик от полуанглийски произход; представлявал Франция на Берлинския конгрес в 1878 г.; министър-председател в 1879 г., после посланик в Лондон.

[139] *Сисей,* Ернест Луи Октав (1810—1882) — френски генерал, участвувал в настъплението срещу Парижката комуна, министър на войната 1871—1876 г., обвинен във връзки с германската шпионка баронеса Каула.

[140] Пол Лафарг има тук предвид единодушното гласуване във френския парламент на 29 юли 1882 г. против проекта за намеса на Франция на страната на Англия в борбата на последната

за Египет. На империалистическите домогвания и борбите около Египет Лафарг е посветил няколко свои статии.

[141] *Genus homo* (лат.) — човешкия род.

[142] *Тацит,* Корнелий (прибл. 55—120 г.) — голям римски историк.

[143] *Фидий* (роден началото на V в., умрял около 431 г. пр. н. е.) — велик древногръцки скулптор.

[144] *«O Meliboe, Deus nobis hoec otia fecit»* (лат.) — «О Мелибой, това безделие са ни го дали боговете» — Виргилий.

[145] *овернците* — от областта Оверн във Франция.

[146] *Гизо,* Франсоа Пиер Гийом (1787—1874 г.) — френски историк и политик; бил министър-председател в последните години от управлението на крал Луи Филип до революцията от 1848 г. Пол Лафарг има предвид известната фраза на Гизо: «Забогатявайте чрез труд и спестовност».

[147] *nec plus ultra!* (лат.) — има смисъл на «не по-далече!», «предел, който не може да се мине».

[148] *героите на Терора* — санкюлотите и якобинците от периода на диктатурата на революционния Конвент по време на Великата френска буржоазна революция.

[149] *фаблио* — жанр малки, най-често хумористични разкази в средновековната френска литература.

[150] *Льороа-Болио,* Анри-Жан-Бабтист (1842 — 1912) — буржоазен икономист и публицист; опитвал се да критикува икономическата теория на марксизма.

[151] *«шарлатански-романтичния Виктор Юго»* — Пол Лафарг е имал рязко отрицателно отношение към този писател, комуто посвещава студията си «Легендата за Виктор Юго».

[152] *Пол дьо Кок* (1794—1878 г.) — ползващ се на своето време с голяма популярност френски сантиментално-булеварден писател, чиито романи изхождат винаги от простонародния бит.

[153] *академикът Бланки,* Жером-Адолф (1798—1854) — буржоазен икономист. Брат на Луи Бланки.

[154] *Кестнер. . .* Долфус — тук и когато споменава други имена в текста (Шнайдер и пр.), авторът говори за известни едри елзаски индустриалци.

[155] *Клемансо,* Жорж-Бенжамен (1841—1929 г.) — френски политик, ръководител на радикалната партия, министър-председател след ноември 1917 г. и в първия период след Първата световна война и сключването на мирните договори. Клемансо, наричан «тигърът», води борба против революционния подем във Франция. Един от главните организатори на интервенцията против съветска Русия и Съветска Унгария.

[156] *Оливие,* Емил (1825—1913 г.) — либерален политик и икономист в началото сенсимонист, а впоследствие минава на служба при

Наполеон III; министър-председател почти до започването на Френско-пруската война.

[157] *Базен,* Ашил Франсоа (1811—1888 г.) — френски маршал, в последната фаза на Френско-пруската война станал главнокомандуващ и поради това се счита за военен виновник за поражението.

[158] *Антипатрос* — I в. пр. н. е. — от Солун — древногръцки поет, цитиран от К. Маркс в «Капиталът», Т. I. П. Лафарг предава неговия текст в проза: у Маркс е даден стихотворният превод.

[159] *Анри* IV (Хенрих IV) (1553—1610 г.) — крал на Франция, издал Нантския едикт за равноправие на католици и протестанти, с което се слага край на продължителната гражданска война между тях; организатор и реформатор на държавата и строител на абсолютната монархия; убит от противниците си.

[160] *Кеведо-и-Вилиегас* (1580—1645 г.) — испански писател, борец против средновековната схоластика в защита на материалистическия мироглед.

[161] *пантагрюеловски празници. . . гаргантюеловски стомаси* — от имената на героите на Рабле — жизнелюбиви и ненаситни.

[162] прудонизъм — дребнаво резоньорство, буржоазен конформизъм; думата идва от името на литературен герой на Анри Моние.

[163] *Ливингстон. . . Стенли. . .* — прочути изследователи на Африка.

[164] *«Et Curius simulant, sed bacchanalia vivunt»* — «И се правят на Курий, а живеят като вакханки» (Ювенал, сатира втора, стих 3). Курий Дентант (около IV—III в. пр. н. е.) се е смятал за образец на древноримските добродетели.

[165] Цитатът е от «Гаргантюа и Пантагрюел» на Рабле, книга втора глава 74.

[166] *в три цвята* — т. е. в цветовете на националното знаме.

[167] *in anima vili* (лат.) — опит на живо (с малоценно животно).

[168] *sordidae artes* (лат.) — мръсни занаяти.

[169] *Ликург* — легендарен законодател на древна Спарта.

[170] *Дедал* — според гръцката митология летял с направени от него криле.

[171] *Вулкан* — в римската митология бог на огъня и ковачеството.

СЪДЪРЖАНИЕ

Теоретик и революционер от школата на Карл Маркс
от Нешо Давидов 5

ИКОНОМИЧЕСКИЯТ ДЕТЕРМИНИЗЪМ НА КАРЛ МАРКС 15

Историческият метод на Карл Маркс 15
  I. Социалистическите критики 15
  II. Деистична и идеалистична философия на историята . 18

Произход на идеята за Справедливост 30
  I. Възмездието. — Отплащащата се Справедливост . . 30
  II. Разпределителната Справедливост 48

Произход на идеята за Добро 60
  I. Създаването на героичния идеал 60
  II. Разлагането на героичния идеал 69
  III. Буржоазният нравствен идел 77

АМЕРИКАНСКИТЕ ТРЪСТОВЕ 83

Предговор 83
Първа глава. Тръстовете към 1 януари 1903 г. 84
Втора глава. Промишлени организации за стоково производство 93
  а) Корпоративната организация в средните векове . . . 93
  б) Централизираната организация на капиталистическото производство 96

СОЦИАЛИЗМЪТ ВЪВ ФРАНЦИЯ (От 1876 до 1896 година) . 105

СТАТИИ 133

Изграждането на пролетариата 133
Прудонизмът е зад нас 139
Работническата партия и капиталистическата държава . . 135

Социализъм и патриотизъм 151
Стачката в Деказвил 154
Евреи и социалисти 155
На другия ден след революцията 157
Обръщение към избирателите 166

ПАМФЛЕТИ 169

Тримата патриоти 169

ПРАВОТО НА МЪРЗЕЛ 173

I. Гибелна догма 174
II. Благословението на труда 177
III. Последиците на свръхпроизводството 187
IV. Нова песен на нов глас. 197

Приложение 203

Кратки биографични данни за Пол Лафаг 207

Бележки 215

ПОЛ ЛАФАРГ

ИЗБРАНО

Първо издание

Съставил и превел Нешо Давидов
Редактор Донка Меламед
Художник Александър Хачатурян
Художествен редактор Тотю Данов
Технически редактор Стефан Христов
Коректор Анета Каменарова

Издателски № 6134
Дадена за набор на 30. XI. 1978 г.
Подписана за печат на 9. II. 1979 г.
Излязла м. февруари
Печатни коли 14,25. Издателски коли 11,97
Формат 84×108/32. Тираж 8110
Книжно тяло 0,65 лв.
Цена 1,03 лв.

Код 12 $\frac{95312\ 72311}{0412\text{-}2\text{-}79}$

Партиздат — София, бул. «В. И. Ленин» № 47
ПК «Д. Благоев» — София, ул. «Н. Ракитин» № 2

1,03 [illegible]